90 TAL
NORDISKA MUSEET

FATABUREN 1991

90TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

90 TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991
ISBN 91 7108 303 0
ISSN 0348 971 X
© Nordiska museet och respektive författare.
Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.
Bildredaktör Agneta Johansson.
Teknisk redaktör Berit Nordin.
Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.
Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.
Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.
Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

INNEHÅLL

SKANSEN 100 ÅR 7
INFÖR 90-TALET *Sten Rentzhog* 9
FOLKETS SÅNGMÖ *Ebbe Schön* 19
HUR SVENSKT VAR DET SVENSKA? *Elisabet Stavenow-Hidemark* 44
INDUSTRINATIONENS FÖDELSE *Jan Hult* 65
90-TALSPERSPEKTIV PÅ ELEKTRIFIERING OCH TREFASTEKNIK *Jan Garnert* 85
STOCKHOLMSUTSTÄLLNINGEN 1897 *Anders Ekström* 97
DEN NYA KONSUMENTEN BETRÄDER SCENEN *Mátyás Szabó* 130
VARIETÉERNA – 1890-TALETS OKULTUR? *Birgitta Conradson* 155
NORRLANDSFRÅGAN *Torgärd Rentzhog* 169
ÅRHUNDRADETS SKATTEREFORM *Susanne Löwnertz* 183
DE POLITISKA PARTIERNAS UPPGÅNG OCH FALL *Leif Lewin* 199
JORDBRUKSUTVECKLINGENS NYA RIKTNING *Janken Myrdal* 211
HEMBYGD FÖR FRAMTIDEN *Josef Rydén* 223
IDROTTENS FÖDELSE *Mats Hellspong* 238
EN SKÖN, NY VÄRLD *Ronny Ambjörnsson* 260
ENGLISH SUMMARY 279
LITTERATUR 290

Foto J. Klemming 1895.

SKANSEN 100 ÅR

Denna årgång tillägnas Skansen. Inför jubileet har det varit naturligt att ge Fataburen ett ämne med nära anknytning till Skansens historia. Eftersom en rad publikationer om Skansen förbereds har vi valt att i stället skildra den epok som såg Skansen födas. Som läsarna kommer att upptäcka, sträcker sig 1890-talets betydelse in i vår tid och när vi nu går in i en allt livligare debatt om framtiden är det mycket i 1890-talets idévärld, som åter känns aktuellt.

När Nordiska museet firade sitt hundraårsjubileum 1973 var det naturligt att lyfta fram både museets och Skansens historia, och på så vis påminna om de nära banden mellan de båda då nyligen tvångsskilda delarna av Artur Hazelius museiinstitution. Vi hoppas att gemenskapen på samma sätt ska vara levande i Skansens jubileumsfirande, och att den också kommer att gälla in i framtiden. De båda institutionerna behöver varandra, och genom att skapa en nära samverkan kan vi alltjämt föra det gemensamma arvet vidare.

Fataburen uppenbarar sig i år i delvis ny dräkt, och med ny årgångsbeteckning. – Om en årsbok utkommer vid jul och berör händelser under det kommande året bör det givetvis också framgå av årgångsnumreringen, som därför är 1991 i stället för 1990. Men för den skull ska läsarna inte missa Fataburen 1990: den kommer ut i vanlig ordning, men som en värdefull register-årgång till alla de tidigare 103 årgångarna.

Redaktionen

INFÖR 90-TALET

Sten Rentzhog

Sten Rentzhog, docent och styresman för Nordiska museet.

Hoppfullhet, oro, ovisshet känner vi inför det nya årtionde som just har börjat, inför det nya århundrade som snart ska börja. I mycket känner vi att vi står inför en ny tid. Murarna rasar, inte bara i öst. Gamla sanningar ifrågasätts eller visar sig omöjliga. För första gången på länge kan vi faktiskt välja framtid, ja, vi måste göra det. Det går inte att bara gå vidare.

Förra sekelskiftet, förra 90-talet, var också en brytningstid, med samma möjligheter till vägval. Frågan är om vi någonsin haft en tid då olika framtidsperspektiv kämpat så fritt som då. Och frågan är om någon epok i det förgångna haft så stor betydelse för dagens samhälle här i landet som den tiden fick.

För Nordiska museet har det därför varit naturligt att inleda 1990-talet med att lyfta fram denna tid för hundra år sedan. Den har något väsentligt att säga om vår situation i dag, både för att vi bättre ska kunna förstå hur den uppstått, och för att vi bättre ska kunna se framåt. I dagens samhällsdebatt finns också mycket som anknyter till den tiden, både till tankar vi ärvt, och till tankar som man den gången valde bort, men som nu börjar bli aktuella igen.

Av detta har Nordiska museet velat göra dels en årsbok, dels en utställning, som vi hoppas kunna öppna våren 1991, om museets katastrofala ekonomi inte lägger hinder i vägen. I centrum har vi valt att ställa den stora Stockholmsutställningen 1897, det evenemang där den tidens idéer, tekniska och kulturella framsteg manifesterades. Igenkännande, glädje och en smula eftertanke är vad vi hoppas detta ska ge.

Konung Oscar II och Drottning Sofia. Foto G. Florman 1890. Ur Svea, Folk-Kalender 1891.

En reservation bör göras. Vi ser 1890-talet som ett relativt begrepp. Mycket som kännetecknar den tiden hade börjat växa fram redan under de närmast föregående årtiondena. Annat bör-

jade på 90-talet, men kom att sträcka sig framåt i tiden, i många fall till första världskriget, för att vara exakt. Men det är på 1890-talet som utvecklingen kulminerar, det är då framtidsdebatten är som rikast. Som urvalsmetod har vi därför valt att ta med sådant som hör 90-talet till, även om det börjar på 80-talet, eller blommar ut först åren efter sekelskiftet.

BÖRJAN OCH SLUTET AV EN EPOK?

Kanhända kommer man i framtiden att se den gångna hundraårsperioden som en epok med 1890-talet (± 10 år) som början, och 1990-talet som, om inte slutet, så i alla fall övergången till nästa skede. Mycket som vi har tagit för givet har sina rötter i brytningstiden för hundra år sedan. Inom förvånande många områden kan man skönja hur en förändring nu plötsligt börjar bli tänkbar.

Jan Hult skildrar i sin artikel hur Sverige genom lyckliga omständigheter blev en industrination, och hur man för hundra år sedan lade grunden till vårt nuvarande välstånd. Nu minskar antalet industrisysselsatta. De svenska storföretagen – som ofta har sina rötter just kring förra sekelskiftet – investerar hellre utomlands, och blir alltmer internationella. Kommer man i framtiden rentav att tala om "Sveriges hundra år som industrination"? Miljöfrågor och ändrade ekonomiska förutsättningar gör att den svenska industrin inte fortsätter att utvecklas som hittills. Men vad är det som håller på att ske? Det är svårt att urskilja, om man inte försöker se det ur ett längre tidsperspektiv.

En del av problematiken är energifrågorna. Ända sedan det sena 1800-talets tekniska genombrott, som möjliggjorde kraftöverföring på längre sträckor (Hällsjön–Grängesberg 1893), har vi haft en oavbruten ökning av energiförbrukningen. Denna har kommit att sättas i fråga genom den stundande kärnkraftsavvecklingen, men oavsett det: kan man överhuvudtaget tänka sig en utveckling då inte ökningen av förbrukningen förr eller senare måste upphöra?

Ett närliggande område är kommunikationerna. Bilen kom till Sverige 1897. 1890-talet försåg oss också med de första el-drivna tågen (Djursholmsbanan 1895) och en ny väglag 1891. Denna blev första steget mot statens successiva övertagande av ansvaret för väghållningen. Nu diskuteras på nytt ändrade former för

finansieringen av vägnätet, med avgifter och tullar. Eller kanske vi får helt nya framtidsplaner för våra kommunikationer, om bilismen visar sig miljömässigt omöjlig att långsiktigt bibehålla i sin nuvarande form.

Allt detta kan tyckas vara onödigt pessimistiska framtidsutsikter. Det finns alternativa tolkningar. Men det viktiga som börjar växa fram är en insikt om att vi inom många områden måste växla kurs, att vi inte längre blint kan vandra vidare i den riktning som utstakades för hundra år sedan. Vi måste skapa nya visioner.

Kanske måste vi också ha nya visioner för vårt dagliga liv. Mátyás Szabó visar i sin artikel hur det moderna konsumtionssamhället har rötter i industrialismens genombrottstid och självhushållets begynnande avveckling. Den avgörande förändringen kan tidsfästas till 1800-talets slut. Vi som är uppvuxna i ett överflöd av varor, som lever mitt uppe i en flod av reklam och inköpsmöjligheter, har svårt att alls föreställa oss vilken genomgripande förändring av det dagliga livet som faktiskt skedde. Ännu finns det inte mycket som tyder på att vår tillvaro på nytt kommer att ändras. Men kanske bör vi börja vänja oss vid tanken på att en förändring måste komma, om vi alls ska klara de miljöproblem som följt i överflödets spår. Och då är det inte ointressant att studera hur det hela började.

FAMILJEJORDBRUKETS HUNDRA ÅR

Inom några områden vet vi med säkerhet att vi står inför förändringar. Det gäller konsekvenserna av det nya skattesystemet och av den nya jordbrukspolitiken. Åter kan vi knyta an till 1890-talet. På båda områdena finns direkta paralleller till dagens skeende. Och inom båda befinner vi oss i slutet av en utveckling som började då.

För nästan exakt hundra år sedan, 1892, fattade riksdagen beslut om grundskatternas avskaffande. Det blev början till inkomstskatternas dominans för statsfinansieringen, som gällt ända till nu. Som framgår av Susanne Löwnertz artikel föregicks beslutet av årtiondens vånda. När skattereformen äntligen genomfördes var det då som nu på förslag av den politiska gruppering, som från början kämpat emot, men som slutligen insett att förändringen var oundviklig.

I 1892 års beslut ingick också en försvarsreform, som öppnade dörren för den vid sekelskiftet införda allmänna värnplikten. Även här kan vi få perspektiv på dagens debatt, som alltmer börjat gälla just den allmänna värnpliktens framtid. Ska också den bli en hundraårig parentes i vår historia?

När man menar att den nya jordbrukspolitiken (i kombination med den avskaffade möjligheten att kvitta förluster i jordbruket mot inkomst av tjänst) kommer att innebära dramatiska förändringar för det svenska landskapet, med igenväxning och beskogning av gammal kulturmark, bör man studera den radikala omvandlingen av jordbrukslandskapet, som skedde för hundra år sedan. Då som nu öppnades jordbruket för internationell konkurrens. Bättre kommunikationer och ny teknik medverkade till att vi i stället fick det mjölkproducerande jordbruk, som dominerat fram till nu. Övergivandet av den gamla ängsslåttern, dikning av myrmark och uppförande av nya typer av ekonomibyggnader gjorde att kulturlandskapet bara på några årtionden fick ett helt nytt utseende. I dag har vi svårt att ana hur Sverige såg ut före den omvandlingen.

Samtidigt började jordbruksbefolkningen att minska. Emigrationen pågick. En stor oro väcktes för jordbrukets framtid. Värnandet om den svenske bonden blev för lång tid en del av den idémässiga grunden för vårt politiska system. Genom egnahemsrörelsen och den sedan 1881 och 1896 helt fria rätten att dela de äldre jordbruken splittrades många områden i mängder av småfastigheter, som sedan blev ett av de stora problemen för efterkrigstidens strukturrationalisering.

Till de mest intressanta parallellerna mellan vår tid och 90-talet hör frontlinjer som gick stick i stäv med partilinjerna, och i stället speglade regionala motsättningar, eller svårigheterna att ömsesidigt förstå och respektera de skilda förutsättningarna för livet i staden och på landet. Vår tids regionalpolitiska debatt återspeglas med särskild dramatik i "Norrlandsfrågan", som gällde en hel landsdels överlevnad. Mot ortsbefolkningens krav på fortsatt brukande av skog och mark bröts den ohöljt kolonialistiska inställningen att "Norrland och den skogsbärande delen av Dalarna" inte var lämplig för annat än skog och för att lämna material till en förädlingsindustri. Fejden slutade med en kompromiss. Man kan än idag sia om vad som skulle ha hänt om endera sidan hade varit mera segerrik.

Det är inte möjligt att i en årsbok av Fataburens omfång ge mer än exempel på 1890-talets skeende och dess förhållande till vår tid. Det finns heller inte forskning eller författare tillgängliga inom alla de områden som man skulle ha kunnat behandla. Mycket tyder på att man skulle kunna utveckla hundraårsperspektivet ytterligare. Två områden som står under debatt idag är skolan och sjukvården. Dagens grundskola är en direkt följd av Fridtjuv Bergs och andras reformsträvanden. Men när tog vi de avgörande stegen mot storsjukhus, specialisering och teknikberoende inom sjukvården? Det borde undersökas.

FOLKRÖRELSESVERIGE

Vad är det mera som dominerat 1900-talets Sverige? De stora organisationerna, naturligtvis. Folkrörelserna är också vad man vanligtvis håller fram, när man skriver om det moderna Sveriges grundläggning. 1890-talet markerar förmodligen höjdpunkten i folkrörelsernas historia, kanske också vändpunkten innan de började institutionaliseras. Hur ser framtiden ut? Nykterhetsfrågorna är lika aktuella som någonsin, men för nykterhetsrörelsen i traditionell mening ter sig framtiden mera tvivelaktig.

Till och med en massrörelse som idrotten visar sprickor, som gör att framtiden ter sig mera oviss än någon gång sedan grundläggningstiden för hundra år sedan. Doping, professionalism, fotbollsbråk, publikkris och växande ekonomiskt beroende av samhälle och näringsliv fördystrar bilden. Ändå är det svårt att tro att idrotten inte kommer att ha fortsatt stor betydelse, även om den kanske så småningom tar sig andra former än hittills.

Ska man sia om vad som i framtiden kan tänkas komma att framstå som en hundraårsperiod, med början och slut i respektive 90-tal, finns det ännu mer brännbara ämnen att ta upp. Även det mest givna i dagens samhälle kan visa sig mera tidsbundet än man vanligtvis tror. Dagens starka fackliga organisationer har sina rötter i arbetarrörelsens pionjärtid för hundra år sedan. De står nu på höjden av sitt inflytande. Det finns inte mycket som tyder på att deras tid närmar sig sitt slut, men något finns det; ett svagare fackligt engagemang från medlemmarna, en svagare samhällsekonomi, och växande inflytande från länder med andra traditioner. Kan det tänkas att Volvos nya Uddevallafabrik blir första steget bort från den nuvarande ordningen?

Tydligare är orosmolnen för den andra grundpelaren i 1900-talets samhälle, de politiska partierna. Som Leif Lewin visar i sin artikel är de ett arv från 1890-talet, från det sena 1800-talets idévärld och politiska frontlinjer. När man i dag diskuterar partiernas växande svårigheter att engagera medlemmar och väljare kan det vara värt att uppmärksamma det historiserande draget hos de politiska partierna. Kanske kan det vara ett hinder för en livskraftig demokrati att 1800-talsideologier förblir huvudalternativen i vårt politiska system. Är det en alldeles för djärv gissning att de förändringar vi står inför kan komma att ge oss ett nytt partisystem grundat på dagens och morgondagens samhällsfrågor och värderingar – precis som det skedde för hundra år sedan?

BRYTNINGSTID

Alla dessa funderingar kan vara helt fel. Kanske mycket litet kommer att förändras. Men om inte annat så är det en rätt säker förutsägelse att åren mot sekelskiftet kommer att präglas av en växande oro för framtiden, av allt intensivare försök att tackla vår tids ödesfrågor, miljöförstöringen och u-landsproblematiken. Detta kan inte undgå att föra med sig rader av framtidsvisioner, som svårligen kommer att kunna te sig lika konformistiska som hittills under 1900-talet.

Vi ser redan hur man söker alternativ. Alltfler människor flockas kring organisationer som Greenpeace och Svenska naturskyddsföreningen. Kultur och historia upplevs åter som viktiga. Österländsk mystik och nya kristna frälsningsläror vinner terräng, liksom alternativa vägar till hälsa med alternativmedicin, kroppsbyggande och meditation.

Sökandet har kommit i ropet igen, längtan att finna nya vägar. Trendframskrivandets och den ekonomiska tillväxtens evangelium börjar sättas i fråga, snart kanske också det ohämmade självförverkligandet och individualismen. Samtidigt har vi från andra hållet det allt starkare trycket från nyliberalismen med dess tro just på individen och det materiella framåtskridandet. Mycket av detta hade direkta motsvarigheter vid förra sekelskiftet.

Vad vi bäst kommit ihåg av 1800-talet är nationalromantiken, den idealistiska och provinsiella pånyttfödelsen inom konst och litteratur, som Ebbe Schön skriver om. Till viss del kan man se

detta som en reaktion mot industrialismens samhällsomvandling, som bröt kontakten med traditionen och med de rötter i det agrara Sverige där många människor på den tiden ville söka utgångspunkten för en mänskligare framtid än den som maskinerna tycktes utlova. Det är mot den bakgrunden man kan se den enastående framgången för Carl Larssons Sundbornbilder och för Selma Lagerlöfs författarskap, liksom den väldiga uppslutningen kring Viktor Rydbergs begravning 1895.

Det var från Rydbergs idealistiska diktning man anses ha hämtat en del av inspirationen till den numera rätt bortglömda ungdomsrörelsen, som under åren kring sekelskiftet fick människorna att samlas till stora massmöten, i ideell hänförelse kring "*samhörighetskänslan med mänskligheten och kärlek till hembygd och fädernesland*". Ungdomsrörelsen var ett uttryck för drömmar om framtid på traditionens grund, utan klassgränser eller politiska och ideologiska motsättningar. I denna tankevärld ingick också återvändandet till naturen, en sekelskiftets gröna våg, som blev upphovet till naturvård, hembygdsvård och turism, och som år 1900 fick sitt tydligaste uttryck i Karl Erik Forsslunds bok Storgården, där naturen och traditionen ställdes i kontrast mot industrisamhällets avigsidor. På det politiska planet kom denna natur- och hembygdskänsla till uttryck i fejden mot skogsbolagen i Norrlandsfrågan och i strävan att ge människorna ett eget hem, en egen torva att bruka. Det var tankar som inte bara utmynnade i egnahemsrörelsen, utan också tog sig i uttryck i de villaförstäder för de bättre bemedlade, som blev 90-talets nya boendeideal, och i att naturens blomsterspråk via konstindustrins formgivning tågade in i de svenska hemmen.

NATIONELLT OCH INTERNATIONELLT

En av de tydligaste strömningarna i 1890-talet var behovet att finna en provinsiell och nationell gemenskap i ett samhälle där de regionala skillnaderna tunnats ut och där det internationella inflytandet vällde in över gränserna. Bakom det nationella låg också strävan att skapa gemenskap i ett land med allt tydligare motsättningar mellan olika samhällsklasser. Det är här Artur Hazelius gärning har sin stora betydelse, med Nordiska museet och Skansen, och med vårt första nationaldagsfirande, den 6 juni 1893.

Liksom 1800-talet sopade undan de provinsiella olikheterna har vi länge upplevt hur det svenska alltmer suddats ut. Det vore egendomligt om inte detta gör att vi så småningom får tillbaka ett sökande efter en nationell identitet. Detta behov att finna sig själv ökar än mera av att Sverige nu blivit ett invandrarland. Utan en nationell gemenskap, som också de nya medborgargrupperna kan identifiera sig med, kommer samhället knappast att kunna fungera i detta nya, mångfacetterade Sverige.

Men som på 1890-talet blir det nationella i grunden internationellt. Elisabet Hidemark visar i sin artikel hur även det mest svenska var beroende av utländsk inspiration, och var en del av det fria liv över gränserna som rådde i Europa före 1914, och som vi först nu sedan murarna rämnat ser ut att få tillbaka. Kanske får vi också tillbaka det starka tyska inflytandet över svensk kultur och samhälle, som var så påfallande under 1890-talet, men som har en undanskymd plats i denna bok liksom i forskningen i övrigt, därför att vi efter andra världskriget inte gärna velat söka våra tyska rötter.

Till detta internationella hörde också fredsrörelsen. Det är nog inte många som i dag har klart för sig hur starka dessa strömningar var i slutet av 1800-talet, med Fredsbyrån i Bern 1892, Svenska Freds- och skiljedomsföreningens 250 000 namnunderskrifter till Konungen 1893, Nobels fredspris 1896, Sveriges kvinnliga fredsförening 1898, Fredskonferensen i Haag 1899. Hoppet om den eviga freden gick i en snar grav. Först nyligen har det på allvar återvänt.

Något som saknar motsvarighet i 1890-talets Sverige är frågan om vår relation till tredje världen. Fram till efterkrigstiden satt vi fast i kolonialismens tankevärld. men det finns en jämförelse, som gör att man kanske borde studera de senaste hundra årens utveckling i Sverige ur en ny synvinkel. Den grundläggande svårigheten verkar vara att om alla jordens invånare ska få samma standard som i-ländernas, så skulle jordens resurser inte räcka. Ska alla få en framtid, måste vi finna nya lösningar. Detta är egentligen samma dilemma som fanns i det oscarianska samhället. Många har i färskt minne TV-serien *Träpatronerna,* som påminde om kontrasten mellan arbetarnas levnadsvillkor och den ofattbara lyx som sekelskiftets överklass levde i. Vägen till allas lika villkor blev inte – och kunde inte bli – att göra alla till träpatroner.

LIVETS PRIVATISERING

Det finns också många andra skäl att studera 1890-talet. Det var operetternas, varietéernas, revyernas och de spirituella farsernas tid. Landet flödade av kaféer, restauranger, schweizerier, utvärdshus, punschverandor och promenadmusik, tivoli och cirkus, Oscarsbaler, lustturer och välgörenhetsbasarer. Birgitta Conradson tar upp några aspekter på detta nöjesliv i sin artikel om varietéerna i Stockholm och om den alkohollagstiftning som lade dem i graven.

90-talet var också det årtionde då Elsa Beskow, Alice Tegnér och Sagabiblioteket debuterade, då skämtpressen blomstrade, då man sjöng Kväsarvalsen och Kalle P, byggde ordenshus och opera. Och det var den tid då arkitekturen började söka sig nya vägar, fria från klassicismens tvångströja, precis som den i dag kastar loss från funktionalismens.

Elektricitetens och telefonens intåg i vårt dagliga liv tog sin början. Rikstelefonnätet började byggas ut omkring 1890. Tio år senare fanns 80 000 telefonabonnenter. På detta område ser vi ingen hejd på utvecklingen, som pågår i snabbare takt än någonsin, med hemdatorer och faxar som senaste landvinningar. Men det är lärorikt att studera vad som hänt. Apparaterna har inte bara underlättat. De har också gjort oss oberoende av varandra, och isolerat oss. 90-talets flödande nöjesliv, som byggde på att man samlades för att uppleva nöjena i gemenskap med andra människor, motsvaras i dag till stor del av en privat upplevelse vid TV och stereo. Också detta hade faktiskt sin första början just för hundra år sedan. I december 1889 visades den nyuppfunna fonografen, grammofonens och bandspelarens föregångare, för första gången i Sverige.

Slutligen; vart tog kvinnorörelsen vägen, har man frågat. Det finns mycket i 90-talet som inte tagits upp, rösträttsfrågan och unionsfrågan framför allt, därför att det inte verkar ha någon klar betydelse för vår situation i dag. Detta kan man däremot inte säga om kvinnofrågan, och man behöver inte gå längre än till Ellen Key för att finna bränsle för en debatt som skulle kunna gälla också nutiden. Men det kommer fler utställningar, och just den eviga frågan om kvinna–man tror vi ägnar sig väl för en kommande årsbok.

ROMANTIKENS ÅTERKOMST?

1890-talet var en brytningstid, då olika idéströmningar kämpade om vilken framtid vi skulle välja. Materialism och idealism fanns på alla områden i samhället, sida vid sida. Då liksom nu upplevde man efter en period av ohämmad framstegstro plötsligt skäl att tveka och ompröva. Det gav utrymme för en renässans för andra värderingar, etik, moral, tradition, natur. Krav från höger och vänster om ett starkare samhälle stod mot mjukare framtidsvisioner, föregångare till vår tids idéer om "livskvalitet".

Vilket vägval man gjorde klarnade först under de följande årtiondena. Omprövningen blev aldrig så djup och så allmän att man på allvar lyckades påverka utvecklingen, på allvar lyckades rubba framstegsoptimismen som fundament för det västerländska samhället. Vi drev vidare mot världskrig, överflödssamhälle och miljöförstöring. Mycket av 90-talets idévärld har sedan slumrat fram till vår tid.

Kommer den nu till heders igen? Vi måste åter välja framtid. Utvecklingen bort från 1900-talets huvudfåra är redan i gång, i takt med de hot som vuxit fram mot vår överlevnad. Kommer humaniteten och idealismen åter att göra sig hörda? Kommer vi rentav att ompröva 1900-talets tankevärld, den desillusionerade, av världskrigen präglade synen på människan som lett till alltmer upptrappat våld, i verkligheten och som underhållning, och till ett kulturliv, där elände, uppgivenhet och svek anses förnämare än trohet och viljestyrka.

Kanske vi får uppleva det snällas och det godas återkomst som ideal i litteratur och konst? Ett litet förebud kan vara att sådana filmer plötsligt produceras och samlar stor publik. Får vi rent av bevittna romantikens återkomst?

Varje tid har sina blockeringar, sin oförmåga att skapa perspektiv och oförmåga att bortse från invanda tankemönster. Genom att lyfta fram 1890-talet, en tid så annorlunda och ändå så lik vår egen, vill Nordiska museet göra det något lättare för oss att försöka bli fria från århundradets skygglappar.

FOLKETS SÅNGMÖ

Nittiotalisterna och folkkulturen

Ebbe Schön

Ebbe Schön, docent och chef för Nordiska museets minnesavdelning.

Bland de klassiska verken i nordisk skönlitteratur är det anmärkningsvärt många som har tillkommit under påtagligt inflytande från den muntligt traderade dikten eller haft samband med andra delar av det vi brukar kalla folkkultur. Detta har gällt under återkommande perioder, ända från den isländska sagalitteraturen på 1200- och 1300-talen och fram till 1930-talets proletärdiktare. Vem kan tänka sig Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Aleksis Kivi, Johannes V. Jensen och flera andra epokgörande diktare utan inspiration från folkkulturen? Vad vore väl Selma Lagerlöf utan sin erfarenhet av barndomens värmländska berättarkvällar? Och Dan Andersson utan finnmarkens trollkarlar och vildmarksmystik?

För Sveriges del har sambandet mellan skönlitterär konstdiktning och det traditionella bondesamhällets kultur knappast framträtt så tydligt som på 1890-talet. Det var då som den konstnärliga behandlingen av den folkliga kulturens tillgångar efter en lång förberedande process slog ut i full blomning, låt vara i ganska tuktade och välansade former.

I ett slag fick vi nu en litteratur som framgångsrikt lyckades förmedla skiftningarna i det från provins till provins så varierade Sverige. I centrum kom vissa landskap, i regel författarnas egna hemprovinser. Det blev Verner von Heidenstams Närke och Östergötland, Gustaf Frödings Värmland, Erik Axel Karlfeldts Dalarna eller Pelle Molins Ångermanland. Men Selma Lagerlöf gick utanför sitt landskap Värmlands gränser och hämtade motiv från Bohuslän och något senare även från Dalarna.

Tidsklimatet var synnerligen gynnsamt. Många olika krafter

samverkade till försvar för den gamla folkkulturen som ansågs hotad av den frambrytande industrialismen och även av folkrörelser med helt andra värdesystem än bondesamhällets hävdvunna.

Målarna avbildade flitigt det svenska landskapet och det svenska folklivet. De ville fånga de lyriska stämningarna men även de "ursprungliga" och "primitiva" dragen i bondelivet. Ledande var de äldre konstnärerna Carl Larsson, Karl Nordström, Anders Zorn och Prins Eugen. Men den som säkrast porträtterade allmogens typgalleri och bäst karikerade dess världsbild var ändå Albert Engström som genom sin publicistiska verksamhet i Söndags-Nisse och Strix också nådde den ojämförligt största publiken. Ett betydande antal landskapsskildrare framträdde, såsom Axel Sjöberg (Stockholms skärgård), Helmer Osslund (Norrland), Carl Wilhelmson (Bohuslän), Richard Bergh (Gotland) och Gustaf Fjæstad (Värmland).

Inom musiken fanns genom August Södermans produktion en säker grund att bygga på vad gällde konstnärlig integrering av folkliga melodier i större verk. Under 1890-talet arbetade Wilhelm Stenhammar och Wilhelm Peterson-Berger båda tidvis i ett närförhållande till folkmusiken. Den sistnämnde utförde även tonsättningar av Karlfeldtsdikter – ett av många exempel på hur de skilda konstarterna kunde samarbeta i den folkliga kulturens tecken.

"Nationalromantik" är ett begrepp som man ofta finner i diskussionen om denna på 1890-talet uppväckta konstnärliga rörelse som integrerade så många uttrycksformer. Men ordet romantik kan vara missvisande med sitt glidande, för vår tid ofta negativt laddade begreppsinnehåll. Särskilt är detta fallet när man talar om "bygderomantik" eller dylikt. Tanken förs då mera till svärmiskt drömmeri och självgod isolationism än till de seriösa försök som gjordes att med hjälp av folkkulturen finna utgångspunkter för en nationell identitet – eller snarare identiteter.

Det rörde sig nämligen sällan om att söka finna någon allomfattande svensk identitet. Någon sådan kunde man knappast få tag i ute i bygderna – det visste man sedan länge. När man tidigare under 1800-talet hade försökt väcka nationella känslor, med syfte bland annat att motverka emigrationen, hade man snart insett att det skulle vara svårt att väcka någon djupare

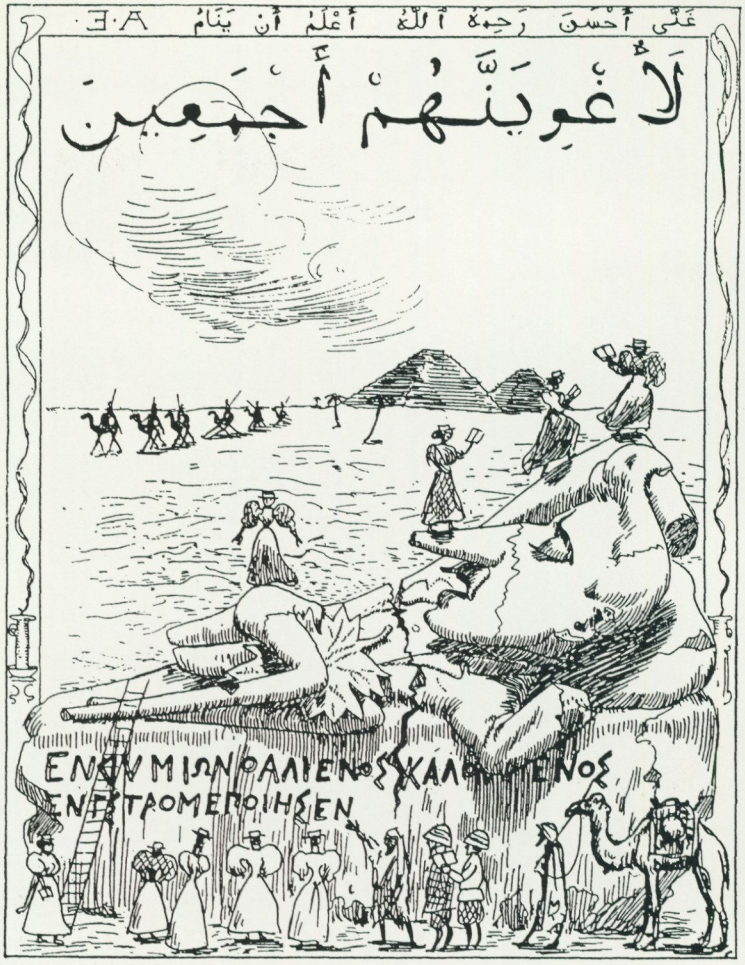

Verner von Heidenstam var, som den mest bereste av 90-talisterna, starkt engagerad i den österländska kulturen, något som har inspirerat Albert Engström till den här fantasifulla teckningen. Ur Vänner och bekanta 1896.

kärlek till landet som sådant: Sverige var ett alldeles för abstrakt och mångtydigt begrepp. I stället riktade man in sig på propaganda för att öka invånarnas känsla av samhörighet med det egna landskapet. Författarnas och målarnas arbete gick alltså i linje med detta, och på motsvarande sätt verkade en av nittiotalets mest tongivande gestalter, Skansens och Nordiska museets grundare Artur Hazelius.

Skansens ingivning 1891 – för övrigt samma år som några av nittiotalisterna debuterade – innebar att svenska landskap blev representerade med stugor eller gårdar på en för publiken attrak-

tiv plats i huvudstaden. Genom folklustspel, historieberättande, folkdanser och andra uppträdanden fick stockholmspubliken också kännedom om landsbygdens seder och bruk i lättsmält form.

Den rikt beläste Hazelius hade själv hyst litterära ambitioner och hade många författarvänner, men då främst från en äldre generation. Till hela sin inriktning stod han nära "Signaturerna", en litterär krets som hade bildats på 1860-talet i Uppsala och vars mest kända namn var Carl Snoilsky. På 1880-talet skrev han en dikt med namnet "Folkets sångmö", som är värd att citera i vårt sammanhang, eftersom den innehåller ett program för vad han hoppades skulle hända med den svenska dikten i framtiden. Denna sångmö skall hämta inspiration och kraft ur det svenska folkdjupet, inte lyssna till utländska tongångar. Än är hon "ett litet barn i skog", men snart skall hon stå framför oss mogen och stark, "som en majbrud på sin bröllopsdag":

Icke herrekiv,
folkets eget liv
skall hon sjunga mellan fjäll och älv.
Folkets egen håg
skall i diktens våg
återse och återfå sig själv.

Dans på logarne,
doft i skogarne,
sommarnattens halvdagstrolleri,
forsens strömkarlsspel
– allt skall bli en del
i en svensk, en hjärtemelodi.

Hazelius hade även nära kontakt med Viktor Rydberg. Denne hade varit hans vapenbroder under rättstavningsstriden, som tidigare så djupt hade engagerat honom. Uppenbarligen var Hazelius också starkt inspirerad av Bjørnstjerne Bjørnson, Henrik Ibsen, Aasmund Vinje, Ivar Aasen och de andra norska författare som i mycket var föregångare i strävandena att väcka förståelse för de stora värden folkkulturen inrymde.

Delvis parallellt med Hazelius' intensiva kamp för att rädda ett representativt urval av bondesamhällets kulturprodukter försig-

gick en motsvarande räddningsaktion vid universiteten, främst avseende den andliga sidan av folkets kultur. På 1870-talet bildades landsmålsföreningar i Uppsala och Lund, med ett syfte som kanske särskilt klart kan utläsas av ett utdrag ur den stadga som den skånska landsmålsföreningen fastställde vid sitt bildande 1875:

"Avsikten med denna förening skulle vara att söka lära känna det skånska folklynnet, sådant det i sång och sägen, i egendom-

Årets utan jämförelse förnämsta litterära arbete har varit

Andra samlingen af

HEIDENSTAM'S KAROLINERNA

Berättelser. 4: 50; inb. 6 kr.

Den förra året utgifna *första samlingen* samma pris.

»Det är den *mest ideela* och *mest fosterländska* bok, vår skönlitteratur medfört på de senare åren.» **(Aftonbladet.)**

»Genom sin enkla manliga hållning och sin vackra kärlek till svenskheten är *detta monumentala verk en rikedom för vårt folk att äga.*»
(Karlstadstidningen.)

»Karl XII:s saga har Verner v. Heidenstam sjungit med en sådan *ingifvelsens kraft och innerlighet,* en sådan *formens skönhet,* att dess eko *icke på länge skall förklinga.*»
(*Tor Hedberg* i Sv. Dagbladet.)

Heidenstams Karolinerna med sin patriotism låg rätt i tiden och fick ampla lovord av många kritiker. Annons i Svea Folk-Kalender för 1898.

liga seder och bruk, i danser, lekar, ordspråk och framför allt i allmogemålet avspeglar sig."

På 1890-talet hade landsmålsföreningarnas aktiva verksamhet väsentligt minskat. Den hade i stort sett övertagits av institutionella undersökningar, vilka i förlängningen skulle leda till att dialekt- och folkminnesarkiven bildades.

Förutom den direkta inspiration som låg i tiden hade nittiotalsförfattarna en stark litterär tradition att knyta an till och vidareutveckla. Svensk folklivsskildring hade haft en höjdpunkt redan under det tidiga 1800-talet, främst med Johan Ludvig Runeberg och Carl Jonas Love Almqvist. Till viss del påverkad av Erik Gustaf Geijer ville Runeberg framhålla den moraliska resning som ofta fanns hos "de enkla människorna", och han betraktade deras levnadsöden som mycket goda litterära motiv. Hans "Fänrik Ståls sägner" (1848, 1860) är bland mycket annat ett försök att skildra historiska förlopp från ett folkligt perspektiv, att ställa den menige soldaten och den fattiga marketenterskan i mänsklig paritet med eller till och med över adelsofficeren.

Under 1800-talet hade vi också en i och för sig både omfångsrik och ambitiös folklivsskildring, men den hade knappast förmått mobilisera någon större konstnärlig kraft, med August Strindbergs verk som lysande undantag. Författarna ville åstadkomma realistiska samhällsskildringar, men i regel saknade de själva erfarenhet av de sociala förhållanden de behandlade, och mycket blev därför kliché och schablon. Åttiotalets folklivsskildring nådde heller inte ut till någon bred publik.

Blekingstudie av Ottilia Adelborg. Ur skissbok i Nordiska museets arkiv.

Det var mot "gråväderslitteraturen" under föregående decennium som 1890-talets författare reagerade. De sökte sig bort från det kollektiva, i riktning mot det personliga, ville tränga in i det mänskliga psykets djupare skikt. Vad gällde folkkulturen blev det naturligt att välja dess andliga aspekter mera än de materiella eller sociala. Det var lätt att se att sägen, saga och myt frigjorde fantasin och utmärkt passade som symbolelement i den typ av skildringar som man nu ville skapa, bland annat med den europeiska symbolismen som föregångare.

Före åttiotalet hade det också varit mycket vanligt att använda den folkliga dikten och mytologin litterärt. Men nittiotalisterna måste använda en delvis annan metod. En skildring som låg på ett enbart mystiskt, irrationellt plan dög nu inte längre: man kom ju inte bort från åttiotalets inverkan i realismens tecken. Vad

man nu åstadkom blev därför skildringar som balanserade ett realistiskt och ett mer fantastiskt innehåll, verk som växlade mellan olika sannolikhetsplan och gav psykologiska förklaringar till de mystiskt färgade inslagen.

Särskilt hos Fröding men även hos Selma Lagerlöf kan märkas ett tydligt närmande till det folkliga talspråket och den muntliga berättartekniken.

På sitt sätt hade dock redan det tidigare 1800-talets prosalitteratur varit anpassad till muntligt framförande. Det författarna skrev skulle nämligen vara möjligt att högläsa vid aftonlampans sken, för familjekretsen eller laget av vänner. Men detta hade ingalunda inneburit att man i någon högre grad hade tagit de folkliga uttryckssätten som mönster, ens i dialogerna. Det var visserligen en för högläsning anpassad prosa, men ändå låg den på rätt stort avstånd från den naturliga muntliga framställningen, högtravande och pedantiskt tillgjord som romanprosan ännu oftast var. Här skedde efterhand en viktig genomgripande förändring.

Men vi måste hålla i minnet att anknytningen till folklig kultur och muntligt tal endast gällde en – låt vara mycket betydande – del av 1890-talets litteratur. Under decenniet gjorde sig även en ambition i rakt motsatt riktning gällande: man skrev dikter och prosaverk av helt annan art, med ett komplicerat innehåll och försök till psykologiska djuplodningar som hade föga gemensamt med folkdikten.

Tydligt framträder den sistnämnda ambitionen hos *Verner von Heidenstam* (1859–1940) i hans debutbok, "Vallfart och vandringsår" från 1888. Där finns förutom dikter av gammaldags deklamatorisk art även en lågmäld och av eftervärlden bra mycket mer uppskattad centrallyrik.

Heidenstam angav redan i denna sin första diktsamling delvis tonen för den nya diktningen. Han hade tillbringat några ungdomsår i Främre Orienten och hade tagit starka intryck av det han där hade upplevt. I diktsamlingen fann läsaren en färgsprakande exotism, fylld av dofter, av klanger, och en hedonistisk livsbejakelse som säkert kändes befriande efter åttiotalets ganska ensidiga, av sociala problem dominerade realism.

Ännu märktes dock inte mycket av de motiv som senare skulle bli självklara i hans strävan att bli betraktad som svensk nationalskald. Den patriotism han visar i sin första diktsamling är

Gustaf Fröding, flankerad av kandidat Montelius och systern Cecilia Fröding.

Erik Axel Karlfeldt porträtterad av Anton Blomberg.

Selma Lagerlöf tillsammans med modern, Louise Lagerlöf 1915, sista året modern levde. Foto Anton Blomberg.

snarast arabisk – han hyste stark sympati för den islamiska frihetsrörelsen. Folklivet är också mest hämtat från de österländska miljöerna. Han känner hemlängtan, men den gäller själva Sveriges jord, knappast invånarna:

Jag längar hem sen åtta långa år.
I själva sömnen har jag längtan känt.
Jag längtar hem. Jag längtar var jag går
– men ej till människor! Jag längtar marken,
jag längtar stenarna där barn jag lekt.

I "Dikter" (1895) och "Ett folk" (1899) är Heidenstams svenska nationalism dock mycket tydlig. Dikten "Åkallan och löfte" i den senare samlingen är frånstötande chauvinistisk, med en morbid önskan om moralisk resning genom svåra lidanden. Till och med undergången är enligt författaren mera prisvärd än passiviteten:

Det är bättre av en hämnare nås
än till intet se åren förrinna
det är bättre att hela vårt folk förgås
och gårdar och städer brinna.
Det är stoltare, våga ett tärningskast,
än att tyna med slocknande låge.
Det är skönare lyss till en sträng som brast,
än att aldrig spänna en båge.

I det brett upplagda och föga enhetliga verket "Karolinerna" (1897–98), placerar Heidenstam i Runebergs efterföljd växelvis officerare, meniga och civila i fokus. Den bild av Karl XII han tecknar är starkt kritisk, närmast hämtad från Fryxell. Men både kungen och hans hårt prövade folk får drag av storhet i förtvivlans och nederlagets ögonblick. Alla utför de en offergärning i nationens tjänst. Verket är egentligen en exempelsamling som skall illustrera författarens så gärna manifesterade tanke att folkets bästa egenskaper föds genom nöd och elände. Men den nationella tanken i verket är suddigt gestaltad, och kompositionen är så lös att helhetsintrycket blir splittrat och delvis förvirrat.

Heidenstam var skolad i åttiotalsrealismens anda, vilket framför allt märks i detaljbeskrivningarna. Men ofta rör det sig om tablåer, dramatiskt uppbyggda scener med ganska tunt målad

historisk dekor. Den som i det här verket söker någon ingående skildring av livet i fält eller av soldaternas tankevärld letar i stort sett förgäves. Aristokraten Heidenstam var mycket mer intresserad av den storstilade heroismen än av de vardagsproblem som sysselsatte knektar, ryttare och dragoner.

Även i sina senare historiska prosaverk, såsom "Heliga Birgittas pilgrimsfärd" (1901), "Folke Filbyter" (1905) och "Bjälboarfvet" (1907) håller Heidenstam ett visst avstånd till folkkulturen, som alltid tycks ha verkat honom ganska främmande. Dock skildrar han här med stor skicklighet svartkonst och annan magi. Och i de första kapitlen i den historiska lyckade läseboken "Svenskarna och deras hövdingar" (1908–10) framträder samma känsla för primitiv tro och kult. Från min egen skoltid minns jag exempelvis hur gripen jag blev av berättelsen "Grekkonungens gårdvar", där Heidenstam skickligt lyckas förena vikingaäventyr och tidlös, jordbunden bondetro runt äring och gårdslycka.

Carl Larsson med hustru Karin och barnen i flyttningstagen. Foto C. H. Thorncliff.

Även *Gustaf Fröding* (1860–1911) hade sin bakgrund i välsituerade kretsar, men hans far förlorade rätt tidigt sin ärvda sociala position, vilket medförde att familjen länge fick föra en ganska flackande tillvaro. Någon tid kunde Gustaf Fröding dock leva fritt och spendersamt på ärvda släktpengar. Han studerade först i Uppsala, och i tio år var han därefter verksam som journalist i Karlstad. Journalisterfarenheten hade säkert betydelse för hans språkstil, som han alltid höll klar, skarpslipad och lättfattlig, både i sin lyrik och prosa. Vid sidan av Dan Andersson och Nils Ferlin är han den svenska skald som har haft lättast att nå ut till folkets flertal.

I Karlstadstidningen skrev Fröding kåserier där han gjorde sig till talesman för mycket radikala idéer. Särskilt kom detta till uttryck då han skrev på dialekt. Det var som om värmländskan frigjorde hans kritik och underlättade hans roll som tolk för de fattiga och av etablissemanget utnyttjade.

En del av dialektkåserierna publicerade han i bokform, i "Räggler å paschaser" som kom ut i två delar, 1895 och 1897. Som källa uppger han "min goe vän, Annersch Jansa i Bråtane, Brônske", men det mesta är nog ett ganska fritt broderi med den muntliga berättarkonsten som grund. På äldre dagar gick Fröding hårt åt sitt dialektskriveri. Han tyckte att han inte hade lyckats få fram den rätta tonen. Och redan i företalet till den första samlingen reserverar han sig för målets äkthet:

Från Hässleholms marknad i början på 1890-talet. Teckning av Ottilia Adelborg. Ur skissbok i Nordiska museets arkiv.

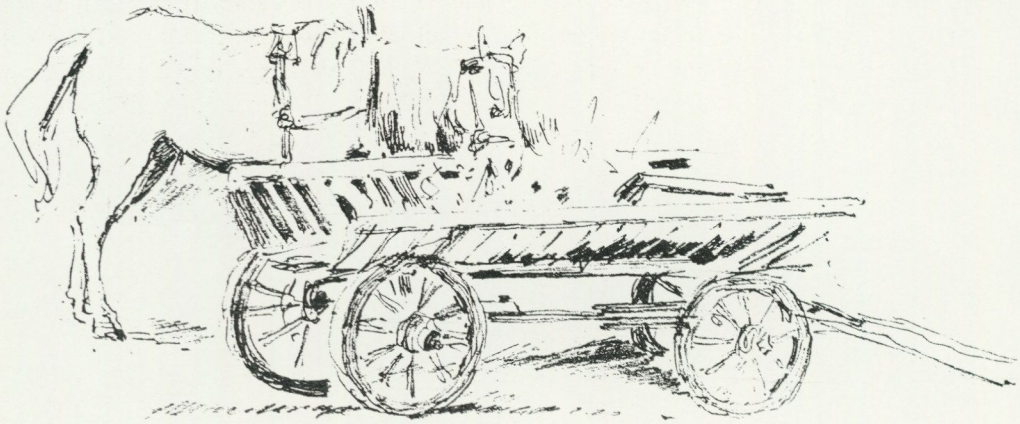

"Sômma töcker fäll att dä int ä dä rätt måle, vasken rekti frissdalsk äll jösshärsk, för se ja ha vôr bå i Frissdaln å Jösshär å annastans åg, satt ja blanner ihopp.

Men dä får di fäll orsäckt."

Av allt att döma hade Fröding en stor del av förtjänsten till att dialektskriverierna i landsortspressen tog ny fart på nittiotalet, efter att en tid ha varit mindre populära.

Bland de samhällskritiska styckena i detta verk kan nämnas "Ett dommkapittel", där Fröding med bitande ironi angriper det rådande, på pengar grundade rösträttssystemet, och "Bolaggsvinsta", som bland annat vill visa att bolagens njugga behandling av arbetarna är ett av huvudskälen till att folk vill emigrera.

Lättast har Fröding att identifiera sig med de utanförstående, dem som man i allmänhet såg över axeln. Gripande är hans porträtt av Nils Utterman, särlingen och spelmannen, som blivit uttittad och utfnissad på herrgården, dit han inbjudits för att spela, och som försmår att ta emot de slantar som patron samlar ihop åt honom i sin hatt. Nils Utterman visar tydligt sin stolthet och sitt oberoende, liksom Fröding själv gjorde, när han skänkte det stipendium han hade fått av Svenska akademien till kampmedel i rösträttsfrågan.

Det folkliga intresset märks även på många håll i Frödings nittiotalsposei, som inleddes med "Guitarr och dragharmonika" (1891) och fortsatte med "Nya dikter" (1894), "Stänk och flikar" (1896) och "Nytt och gammalt" (1897). Inte minst hämtade han motiv från den folkliga mytologin. Den välkända dikten "Ett gammalt bergtroll" är visserligen främst en rolldikt, ett uttryck för författarens egen livssituation, men andra dikter med liknande motiv knyter nära an till folktraditionen. Bäst lyckas han enligt min mening i "Skogsrån", där han perfekt omsätter ett sägenmotiv till lekfull och suggestiv vers. Rytm, rim och djärva ordbildningar samverkar till att levandegöra bilden av detta förföriska och farliga skogsväsen:

Hon är älskogsaktig och manfolksgalen,
för Vickbomspojken från Nicklasdalen,
han såg henne själv en kväll
på vägen till Anna i Fjäll.

Hon var grannlåtsklädd som en påskdagspräst,
hade ormbunkskrans och kattguldsväst
och till knäna en granriskjol
och doft som av nattviol.

Hon var ungtallsmidig och enstamvig,
och hon skepade, snodde och vrängde sig
som en orm på en lie trädd,
så Kalle i Dalen blev rädd.

Och hon råbocksprang, gjorde lokattbukter
och trollpackskonster och sattygsfukter
och stod bak en furustam
och glyste och gluttade fram.

Ett närmare studium av Frödings dikter skulle troligen kunna blottlägga många och avancerade samband med folktraditionen. Ofta utnyttjar han folkliga genrer i nya och oväntade sammanhang. Exempelvis utgår han i "Det var dans bort i vägen" delvis från folkliga uppräkningsramsor, eller "räknare" som genren kallas i vissa trakter. I sådana ramsor radas person- och gårdsnamn upp i versrader med i regel fyra höjningar vardera:

Det var Kalle i Hultet och Niklas i Hals
och Sven i Bräcke och Oskar i Säm... osv.

Men Fröding smälter in uppräkningsramsan i en lättsam polkarytm och suggererar hos läsaren fram en intensiv känsla av närvaro vid en danskväll på svenska landsbygden:

Där var Bolla, den präktiga Takeneflickan,
hon är fager och fin, men har intet i fickan,
hon är gäcksam och skojsam och käck.
Där var Kersti, den trotsiga, vandrande, vilda,
där var Finnbacka-Britta och Kajsa och Tilda
Och den snudiga Marja i Bäck.

Där var Petter i Toppsta och Gusten i Backen,
det är pojkar som orka att kasta på klacken
och att vischa en flicka i skyn.
Där var Flaxman på Torpet och Niklas i Svängen
och rekryten Pistol och Högvaltadrängen
och Kall-Johan i Skräddarebyn.

Frödings värmländskt färgade humor genomlyser de flesta av hans dikter med folkliga motiv, även i de fall han har ett allvarligt socialt budskap. Så är till exempel fallet i "Lars i Kuja", där för övrigt inspirationen från Runebergs "Bonden Paavo" är uppenbar.

Folklivsskildringen var för Frödings del ett viktigt inslag i författarskapet. Men han var också en filosof och grubblare, en mytiskt inriktad drömmare och en alienerad sökare, tidvis utan fast förankring i verkligheten. Med sin verskonst erövrade han en sådan ställning att han ansågs så gott som omöjlig att överträffa. Många menar att han faktiskt påskyndade modernismens genombrott genom detta. Hans klanger och rytmer var så fulländade, att allt som skrevs i hans efterföljd riskerade att stämplas som eko och skugga. I stället vändes de senare skaldernas blickar alltmer mot den orimmade poesin, med inspiration främst från kontinenten och Förenta staterna.

Ur Ottilia Adelborgs skissböcker i Nordiska museets arkiv.

I den samtida debatten kom Fröding och Karlfeldt att framstå som "naturskalder" i motsats till "kulturskalderna" Heidenstam och Oscar Levertin.

Erik Axel Karlfeldt (1867–1931) var uppvuxen i södra Dalarna, i ett bondehem med till en början goda ekonomiska villkor. Men fadern råkade i konkurs, och en svår tid följde. Karlfeldt kunde dock fullfölja sin utbildning. 1898 framlade han en licentiatavhandling vid Uppsala universitet om den engelske 1700-talsförfattaren Henry Fielding.

Debuten skedde 1895 med diktsamlingen "Vildmarks- och kärleksvisor". Både i den och i de följande verken märktes förtrogenheten med den folkliga kulturen men också med lärd boklighet.

Karlfeldt bygger i sina dikter upp en idealiserad bondevärld. Han hämtar visserligen stoff ur den lantliga verklighet han kände, men framställningen vilar också på en rustik guldåldersdröm. I hans skaldskap finns en rejäl laddning götisk bonderomantik, med den friborne odalmannen som det eftersträvans-

Nationalromantiken blommade i hela Norden under 1890-talet. Nils Gustav Wentzels Dans i Setesdalen, 1891. Foto J. Lathion, Nasjonalgalleriet, Oslo.

August Malmströms målning Det gamla och det nya Sverige. Både den äldre och den yngre generationen är i konstnärens tolkning genomsyrade av samma patriotiska känslor. Foto Juan L. Sanchez, Stockholms auktionsverk. Tavlan i privat ägo.

Carl Wilhelmson gjorde genom sin konst Bohusläns fiskarbefolkning känd för svenska folket. Hans framställningar av allvarstyngda kyrkobesökare har dock gett en synnerligen ensidig uppfattning om det bohuslänska kynnet. Foto Statens konstmuseer.

värda idealet. I dikten "Fäderna" betonar han vältaligt vikten av samhörighet med gångna släktled:

Mina fäder, jag ser er i drömmarnas stund,
och min själ blir beklämd och vek.
Jag är ryckt som en ört ur sin groningsgrund,
halvt nödd, halvt villig er sak jag svek.
Nu fångar jag toner ur sommar och höst
och ger dem visans lekande röst:
låt gå, det är också ett värv.
Men klingar det fram ur min dikt någon gång
en låt av stormsus och vattusprång,
en tanke manlig och djärv,
finns där lärkspel och vårljus från fattig hed
och suckar ur milsdjup skog –
ni ha sjungit det tyst genom många led
vid yxans klang, bakom fora och plog.

Bondemannen Fridolin, som förekommer i många av dikterna, är en tydlig diktarroll, en önskebild av författaren själv. Han är liksom Karlfeldt en studerad karl som har folkliga preferenser. Han kan "tala med bönder på böndernas vis och med lärde män på latin". I sin bygd är han högt respekterad, och det är följdriktigt att han så småningom till och med blir riksdagsman. Fridolin är författarens manliga ideal, en urkraftens och livsglädjens karlakarl:

Här dansar Fridolin,
han är full av det söta vin,
av sin vetåkers frukt, sina bärmarkers saft,
av den vinande valsmelodin.
Se, med livrockens väldiga skört på sin arm
hur han dansar var flicka på balen varm,
tills hon lutar – lik vallmon på slokande skaft –
så lycksaligen matt mot hans barm.

Men Karlfeldt har även en annan diktarroll som står i fullkomlig kontrast till den trygge bonden Fridolin: det är löskekarlen som stryker runt gårdarna och irrar kring vidderna, ett symboliskt uttryck för den oroliga och sökande sidan i författarens personlighet.

Karlfeldt var religiös, i gammaldags luthersk mening, och i hans diktning spelar kyrkoårets högtider en viktig roll, liksom bibliskt inspirerade tankesätt. I "Fridolins lustgård" (1901) publicerade han de märkliga dikter som han kallade "dalmålningar utlagda på rim" och som hade inspirerats av naiva folkmålares tolkningar av bibliska motiv. Fler dikter av samma art följde långt senare, i "Hösthorn" (1927). I den förstnämnda boken presenterade han en programförklaring för sina "utläggningar":

"Till några av dessa utläggningar äro originalen förefintliga endast i utläggarens fantasi. Som målande dalkarl kräver jag mina gamla yrkesbröders blygsamma rätt: att måla som det faller mig in, med nyckfull pensel, blandande gycklets och allvarets bilder – i mina föregångares anda om än med delvis annan teknik."

Karlfeldt har fångat bondemålarnas troskyldiga färgskala och troget följt deras vana att förlägga bibelns händelser och personer till dalamiljö, som exempelvis i "Jungfru Maria":

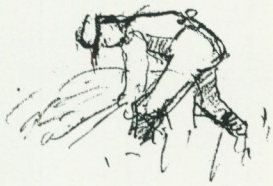

Hon kommer utför ängarna vid Sjugareby.
Hon är en liten kulla med mandelblommans hy,
ja, som mandelblom och nyponblom långt bort från väg
och by,
där aldrig det dammar och vandras.
Vilka stigar har du vankat, så att solen dig ej bränt?
Vad har du drömt, Maria, i ditt unga bröst och känt,
att ditt blod icke brinner som de andras?
Det skiner så förunderligt ifrån ditt bara hår,
och din panna är som bågiga månen,
när över Bergsängsbackar han vit och lutad går
och lyser genom vårliga slånen.

I Karlfeldts diktning märks ofta tydligt hans dragning till primitiv folktro. Och det var mera än en tom attityd. Själv lär han ha varit ganska så skrockfull. Han var mörkrädd, trodde på järtecken och så vidare. Stoffet till folktroinslagen har han hämtat från den bondemiljö han lärt känna personligen men ännu mera från skriftliga källor. Särskilt flitigt har han utnyttjat bondepraktikan, med dess kommentarer till årsmärken och dess reflexioner om stjärnbildernas inverkan på människolivet.

Med förkärlek utnyttjar han erotiska motiv ur folktron. I dik-

ten "Häxorna" blir satanspaktens lockelser och det naturgivna driftslivet begrepp som löper in i varandra:

Gå ej bland olvonträ och slån,
då kvällens luft är ljum!
Där dväljs en underbar demon
i trädens dunkla rum.
Det är den gamle Liothans son,
benämnd Isacharum.

Du hör hans gång i lundens fläkt,
som irrar skygg och vill
på mark av bruna höstlöv täckt
i tinande april,
och ångan av hans andedräkt
är mull som kvicknar till.

Karlfeldt har i motivval och livssyn hämtat mycket från folkkulturen. Men han är inte folklig i den meningen att han genomgående eftersträvar lättillgänglighet. Hans diktning är ofta dunkel och svårtydd, med symboliskt laddade ord och uttryck. Förebilderna för sin vers kunde han visserligen i många fall hämta från den enkla folkvisan eller från kistebrevet, men i ännu högre grad inspirerades han av 1600- och det tidiga 1700-talets preciösa barockdiktning. På ett yttre plan kan innehållet i hans dikter nog direkt uppfattas, men den djupare förståelsen kräver kulturhistoriska specialkunskaper. Karlfeldt håller en oftast lekfull distans till sin läsare – liksom till den traditionella folkliga kulturen.

Någon i högre grad socialt medveten diktare var inte Karlfeldt. Han framstod som föga anstötlig för det etablerade Sverige, och det var knappast märkligt att just han 1904 kom att väljas in i Svenska Akademien.

Den stora prosakonstnären bland nittiotalisterna var *Selma Lagerlöf* (1858–1940). Hennes debutroman "Gösta Berlings saga" (1891) bar både till form och innehåll muntlighetens prägel. Av allt att döma byggde hon också till stora delar på berättarstoff från sin barndoms Värmland. Kavaljererna och majorskan på Ekeby tillhörde redan då en förgången mytvärld, som gett upphov till en rik sägenflora. Många motiv bygger på traditionell folktro. När kavaljererna överenskommer med Sintram, bruks-

patronen, att de skall leva ett år enbart för njutningen och skönheten men att undergång och förgörelse sedan skall komma, så är detta en direkt parallell till folksägnernas satanspakt.

Men författarinnan har också flitigt utnyttjat sin flödande fantasis möjligheter. Det har anmärkts att hon kom från en trakt "där det muntliga berättandet levde kvar från äldre tider" och påståtts att hon rent av skulle ha varit så fast förankrad i det muntliga berättandet att hon därför skrev rapsodiskt och hade svårt att hålla ihop längre episka strukturer. Det är nog att gå till

Anders Zorn hämtade flitigt motiv ur Dalarnas folkliv, mest från färggranna högtider och fester. Den här tavlan har han helt enkelt kallat Dans. Foto Erik Cornelius, Statens konstmuseer.

överdrift. Det muntliga berättandet var länge vitalt inte bara i Värmland och andra relativt avlägsna provinser utan i hela vårt land, och hon var ju långtifrån den enda av samtidens diktare som hämtade inspiration från folksägnen. Minst lika viktigt i sammanhanget var nog att hon under sin lärartid hade kommit till insikt om det folkliga berättarstoffets möjligheter att engagera. Och den rapsodiska formen är nog ett resultat av konstnärliga överväganden som inte bör förbises.

Selma Lagerlöfs nittiotalsdiktning kom efter "Gösta Berling" huvudsakligen att handla om Bohuslän och dess äldre historia. Dels gäller det Kungälvstrakten, som är skådeplats för händelserna i "Drottningar i Kungahälla" (1899) och en novell i "Osynliga länkar" (1894), dels även mellersta och norra Bohuslän, dit ett antal fristående berättelser samt romanen "Herr Arnes penningar" (1903) har lokaliserats. I flera av dessa verk bygger hon på arkeologiskt stoff och i samtliga på folkloristiskt.

Utan tvekan har författarinnan bedrivit en flitig insamling av traditionsmaterial för sina bohuslänska arbeten, men hennes huvudkälla har ändå varit prästen Johan Oedmans "Chorographia Bahusiensis" från 1746, där det vimlar av okritiskt behandlat folkloristiskt stoff. Själv gjorde hon vad hon förmådde för att framhålla att hon hade ständig kontakt med det levande muntliga berättandet. I en berättelse i "Vintergatan" 1898 skriver hon:

Gud signe dem alla, de gamla människorna, som bo utmed Nordre älf och Göta älf och som komma ihåg gamla historier. Gud signe dem, som vet att berätta om huru många gånger Bohus blifvit belägradt och Kungahälla brändt, och dem, som kunna räkna upp vackra drottningars äfventyr och stora hjältars bedrifter.

Hon tillägger: "Må aldrig den dag komma, då ingen mer klappar på deras dörr och tigger om sagor, såsom andra tigga om bröd".

Selma Lagerlöfs påståenden är här mer romantiska än sannolika. Inga traditioner om forntida eller medeltida kungar och drottningar i Kungahälla är upptecknade, och de kan knappast heller ha hållit sig levande så länge. Men det ingick i hennes diktarpose att understryka sin fasta koppling till folkminnena.

Till det sägenstoff hon inhämtade, antingen muntligt eller från skriftliga källor, förhöll hon sig alltid relativt fri. Hennes skapande fantasi fyller ut, omtolkar, kombinerar. Sägner och myter får inte sällan tjäna som utgångspunkter för genomarbetade psy-

Invid huvudentrén till Nordiska museet sitter i ett stenornament av Carl Eldh "Sagoförtäljerskan" och spinner på sin slända. Strindbergs text lyder: "Sagor jag täljer / att arf sitt de unga / minnas må." En sinnebild för den starka ställning som folkloristiken har haft vid museet ända sedan Hazelius dagar.

August Strindberg i Gersau i Österrike 1886. Bilden är antingen tagen av honom själv eller av hustrun, Siri von Essen.

kologiska porträtt. Ofta ger hon både en naturlig och en mystisk förklaring till de skildrade händelserna och åstadkommer på så sätt mycket sammansatta berättarstrukturer.

Folktromotiven väver hon samman med skildringen i övrigt på ett mästerligt vis. De övernaturliga väsendena bildar ett mytologiskt "bortomskikt" som både påverkar och speglar skeendet. Som ett genomgående tema löper genom dessa skildringar konflikten mellan den naturnära hedendomen och den mer sofistikerade kristentron.

I "Antikrists mirakler" (1897) är det italiensk folktro hon ställer i centrum, men i "En herrgårdssägen" (1899) rör hon sig åter med nordiska föreställningar, dock färgade av hennes privata, uppdiktade trosmotiv.

Intresset för folkkulturen skulle tydligt märkas även i hennes diktning efter nittiotalet, främst i "Jerusalem" (1901–02) och i läseboken "Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige" (1906–07), som innehåller rikligt med lokalsägner och där hela handlingen ju ytterst vilar på ett folktromotiv: risken att förarga gårdsnissen och följderna – i detta fall ovanligt spännande och lärorika – om man går hans vilja emot.

Märkligt nog hade även Selma Lagerlöf, i likhet med de övriga här behandlade nittiotalisterna, tidigt upplevt en dramatisk social deklassering med åtföljande rotlöshet, vilket ju även i hennes fall kan ha bidragit till känslan för hembygden.

Många fler diktare hade betydelse för att forma det litterära nittiotalet: Pelle Molin, August Bondeson och Karl-Erik Forsslund, för att nämna några exempel. Under decenniet genomgick *August Strindberg* (1849–1912) sin Infernokris och arbetade med historiska kungadramer. Men på ett märkligt sätt inramade han årtiondet med verk där han hämtat inspiration från folkkulturen: främst "Hemsöborna" (1887) och dramat "Kronbruden" (1901).

"Hemsöborna" är berömd för sin konstnärliga uppbyggnad och sin personskildring men är också en etnologiskt sett mycket kunnig skildring av skärgårdsbornas kultur, inte minst dess andliga sida. Ingen har som Strindberg kunnat åstadkomma denna realism i beskrivningen av svenskt allmogeliv, i vardag och fest, och ingen har som han visat upp skillnaderna mellan två skilda "landskapskaraktärer". Han intresserar sig också för det muntliga berättandets dynamik och fångar berättarsituationerna och samtalens struktur med en säkerhet som vi senare inte skulle

möta förrän hos trettiotalets proletärdiktare.

"Kronbruden" är ett märkligt drama, inte minst vad gäller förhållandet till det folkloristiska stoffet. Till stora delar är det ett kollage, sammanställt av fragment som författaren har hämtat från Richard Dybecks uppteckningar. Handlingen gäller ett i det äldre bondesamhället vanligt tragiskt problem: barn utom äktenskapet orsakar personliga problem på grund av samhällsmoralen, och följden blir att modern dräper barnet. Dramat utspelar sig i Dalarna, men Dybecks material gällde främst Dalsland. Dialogen kan förefalla förkonstlad och manierad, men i en skicklig regissörs hand kan dramat ännu gripa, vilket Peter Stormare klart visade i en lysande uppsättning på Dramaten i Stockholm för några år sedan.

Folkliga motiv behandlar Strindberg även i novellsamlingen "Skärkarlsliv" (1888) och romanen "I havsbandet" (1890). I den sistnämnda boken dominerar dock skildringen av en intelligensaristokrat, och folket betraktas närmast med överlägset förakt.

1890-talets märkliga förening av konstdiktning och folkkultur står för en av de absoluta höjdpunkterna i vår litteratur. På 1930- och 40-talen skedde som nämnts åter en lyckosam symbios, nu med andra förutsättningar: Proletärdiktarna, som hade personlig erfarenhet av de miljöer de skildrade, gav en helt annan inblick i den traditionella folkkulturen än som någonsin tidigare skett. Det rörde sig så gott som uteslutande om prosaverk, varav en del blivit klassiker, såsom Ivar Lo-Johanssons "Statarna" eller Jan Fridegårds "Lars Hård".

I början av vårt eget nittiotal måste vi konstatera att den aktuella urbana folkkulturen inte på långt när har engagerat författarna så som den rurala en gång gjorde.

Vi befinner oss också i en helt annan mediesituation, där TV, video och radio har tagit över mycket av uppmärksamheten. I samband med detta har det direkta muntliga framförandet fått en renässans: det talade språkets medier verkar tydligen inte bara passiviserande utan ofta även frigörande och mönsterbildande. Berättarträffar och liknande evenemang blir allt vanligare. Men hur det framtida samspelet just mellan folkkultur och skönlitteratur kommer att gestalta sig är i det föränderliga läge där vi nu befinner oss mycket svårt att förutse.

HUR SVENSKT VAR DET SVENSKA?

Elisabet Stavenow-Hidemark

Elisabet Stavenow-Hidemark, docent, Nordiska museets vetenskapliga råd.

I slutet av 1890-talet och i början av det nya seklet fanns en stark vilja att söka ett nationellt uttryck i konst och arkitektur. Man gjorde det i Sverige, i Norge och Finland och i många andra länder. Det var som en stor våg i vilken land efter land drogs med att söka sina speciella särdrag i historia och natur. I länder där självständigheten var undertryckt eller hotad som i Finland, Norge, Ungern eller i det franska Lorraine blev uttrycken starkast, men också i det lugnare Sverige var tendensen tydlig.

De svenska arkitekterna studerade gamla timmerhus och textilkonstnärinnorna trängde in i de folkliga textiliernas alla varianter. För många konstnärer och mönsterritare, silversmeder, grafiker och för formgivare vid porslinsfabrikerna blev den svenska floran, stiliserad till ornament, ett medel att uttrycka nationell identitet. Vasakungarnas slott, de rödfärgade timmerhusen och allmogens textilier blev symboler för både nationella och moraliska värden.

Bakgrunden till dessa strömningar finns att söka i England. Jag vill i det följande visa hur de fann vägen till Sverige och hur de yttrade sig. Därmed försöker jag ge en modell som förklarar varför så mycket av den konst, som i olika länder betraktades som nationell, har så många liknande drag.

TYSKT, FRANSKT OCH JAPANSKT

Först några ord om situationen i Sverige. På 1870- och 80-talen var tysk smak, speciellt tysk nyrenässans, ledande när det gällde heminredning och konsthantverk. Kulturlivet dominerades av

Tyskland, men givetvis fanns det undantag: unga målare for inte längre till Düsseldorf, de for hellre till Paris. Och de elegantaste salongerna var inredda i nyrokoko och ny-Louis XVI, helst med förgyllda möbler efter franskt mönster. I vissa kretsar ansågs den franska smaken som ofelbar.

Svenska slöjdföreningen hade inlett sitt arbete att främja konstindustrin omkring 1870 och blev snart en officiell smakledare. Föreningen gick in för tysk nyrenässans; det visar sig i artiklar i föreningens Meddelanden, i utställningar och i ett album som gavs ut med flera häften om året. I albumet återgavs antikviteter och nya konsthantverksprodukter i bild för att tjäna som förebilder vid nyproduktion. Den tyska idealismen var den allmänt accepterade uppfattningen när det gällde konsthantverket.

Samtidigt spreds en vurm för det japanska i de borgerliga hemmen. Japan hade öppnat sina portar mot Europa vid 1800-talets mitt och de produkter som nådde den svenska marknaden några decennier senare var ofta av skäligen enkel kvalitet. Det ansågs artistiskt att dekorera rummen men japanska solfjädrar och parasoll som passade bra ihop med påfågelsfjädrar och Makartbuketternas torkade växter.

ATT BLI MEDVETEN OM EGEN GRUND

Det var med andra ord internationella smaktendenser som gjorde sig gällande. Men parallellt fanns ett intresse för det egna landets historia och egenart. Låt oss gå tillbaka i tiden.

Redan från 1830-talet och några årtionden framöver hade en grupp intellektuella studerat gammal folkkultur. Män som Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Per Säve och Nils Gabriel Djurklou hade tecknat ner folkliga berättelser och sagor och Nils Månsson Mandelgren kartlade den materiella kulturen. Också på kontinenten och i Norge och Finland pågick en liknande verksamhet. Syftet var bl.a. att komma åt den sant nationellt folkliga kulturen.

En helt annan yttring var försöken att skapa en nationell stil för träarkitektur, möbler, porslin och textil – den fornnordiska stilen eller drakstilen. Den var som mest aktuell i början av 1870-talet, och fick senare ett fotfäste i Norge.

Intresset för den folkliga kulturen manifesterades ju tydligast i Artur Hazelius verksamhet, i skapandet av Nordiska museet och Skansen. När man i det tidiga 90-talet ville ge en nationell

dimension åt konsten, gällde det arkitektur och konsthantverk likaväl som dikt och måleri. Det var tiden för det svenska skymningsmåleriet och för Verner von Heidenstams diktning. Det var tiden då svenska konstnärer lämnade storstaden för att bosätta sig på landsbygden. Det svenska järnvägsnätet höll på att byggas ut och Svenska Turistföreningen, grundad 1885, hjälpte svensk ungdom att upptäcka Sverige.

Allt detta bidrog till att Sverige var berett att ta emot det nya budskapet, eller varför inte evangeliet, från England.

JOHN RUSKIN – ESTET OCH MORALIST

Vi måste gå tillbaka till John Ruskin. Hans tankar och idéer har i oerhört hög grad påverkat estetiskt tänkande, naturligtvis främst i England och i andra hand i det övriga Europa. Första gången Ruskin presenterades för svensk publik var sannolikt i en artikel av Gustaf F. Steffen 1888 (Ur dagens krönika). Steffen var naturvetenskapsman och speciellt intresserad av sociala frågor. Som utlandskorrespondent för Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning vistades han i London sedan 1887.

Han beskriver Ruskin som den store moralisten i estetiska och sociala frågor. Först 1897 kom den första svenska översättningen av en skrift av Ruskin.

Från den diskussion som förs i den svenska pressen och i reseberättelser av dem som for på studieresor till England hör vi Ruskins röst. Från Ruskins ungdomsskrift The Poetry of Architecture hörs ett eko hos många svenska arkitekter att husen bör ligga så att de förefaller vuxna ur marken, de skall vara byggda av traktens material – timmer i skogsbygden, av tegel på lerslätten – och de skall ha drag av lokal byggnadstradition. Jag skulle vilja kalla detta Ruskins ekologiska och etnologiska budskap.

I ett av Ruskins viktigaste arbeten, Seven Lamps of Architecture (1849), finns genomgående krav på äkta byggnadsmaterial och på sanningsenliga konstruktioner. Men där är också en stor ödmjukhet inför naturen och i allt han skriver finns hans djupa moralism. Då använder jag ordet i dess positiva betydelse av sanning, hänsyn och osjälviskhet; i Ruskins fall ingår också ett krav på skönhet som kan nås av alla. Hans beundran för det medeltida samhället och för skickligheten hos medeltidens hantverkare, främst stenhuggare och träskärare, fick honom att hata

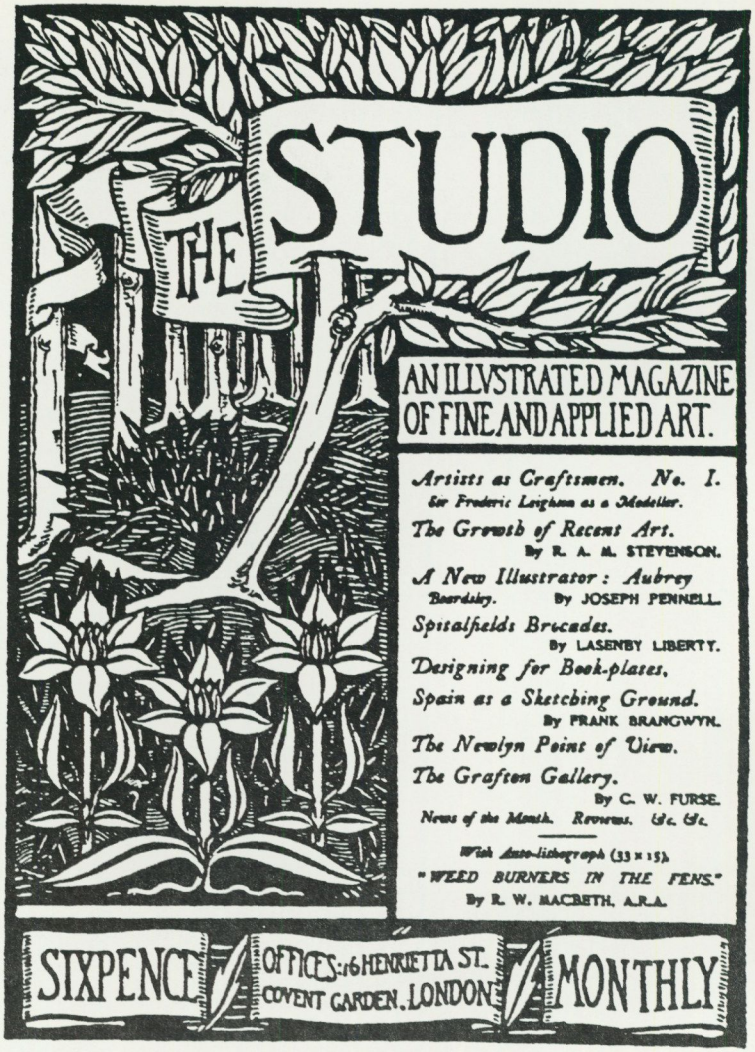

Första numret av tidskriften The Studio, april 1893. Omslagsbilden av Aubrey Beardsley.

det moderna samhället och i synnerhet industrialismen. Han föredrog arbeten gjorda för hand, även om de inte var perfekta, framför industrialismens maskinframställda varor. Genom denna inställning kom Ruskin, mycket mot sin vilja, att också främja amatörism och dilettantism inom konsthantverket.

KUNSKAPEN OM ENGLAND VIDGAS

Gustaf Steffen skrev också om William Morris, han ger en detaljerad beskrivning av dennes hem i Hammersmith, hur det var inrett och möblerat. Naturligtvis skrev han också om Morris verkstäder, om hans tyger och tapeter och om Morris socialism.

När tidskriften The Studio, som blev Arts- and Crafts-rörelsens internationellt spridda språkrör, kom ut med sitt första nummer i april 1893 fanns en rad svenska målare och arkitekter med bland prenumeranterna. Det betyder att det redan fanns ett etablerat intresse för den nya engelska arkitekturen och konsthantverket. Gustaf Steffen är redan nämnd. Jag ska i det följande visa på några av de vägar på vilka intresset för England spreds till Sverige.

1891 for amanuensen vid Nationalmuseum, Erik Gustaf Folcker, till England för att studera den moderna konstindustrin. Han intervjuade William Morris i dennes hem och blev inbjuden till Walter Crane, en av Englands då mångsidigaste och mest uppburna designers, för att bli informerad om Arts- and Crafts. Åter hemma höll Folcker ett föredrag i Svenska slöjdföreningen om engelska papperstapeter, illustrerat med moderna tapeter av Morris, Walter Crane, Lewis Foreman Day och andra. Det var sannolikt första gången som något sådant visades i Sverige. Vi kan följa hans föreläsning, ty den trycktes i Slöjdföreningens Meddelanden. Avslutningsvis säger han att han velat visa "en väg, som vi själva kunde slå in på, då våra egna konstnärer skulle – icke kopiera William Morris blommor, Cranes fantasifigurer och Lewis Days ädla ornamentik utan från vår egen natur och ur egen fantasi hämta former och färger för att förädla en konstindustri, som i all sin anspråkslöshet är även den viktig och betydelsefull för vår uppfostran till skönhetsuppfattande varelser..." (Medd. SSF 1892 s. 90.)

Sub Rosa – emblem ritat av Agi Lindegren för Erik Folckers butik för engelsk konstindustri.

Detta är första gången som svensk natur nämns som en källa för ornament och det är typiskt att det sker i en uppsats om engelsk design.

SUB ROSA, FOLCKER & CO

Folcker blev verkligen en introduktör av engelskt konsthantverk i Sverige. Tillsammans med sin bror Daniel Folcker öppnade han en affär på Arsenalsgatan i centrum av Stockholm, en kommis-

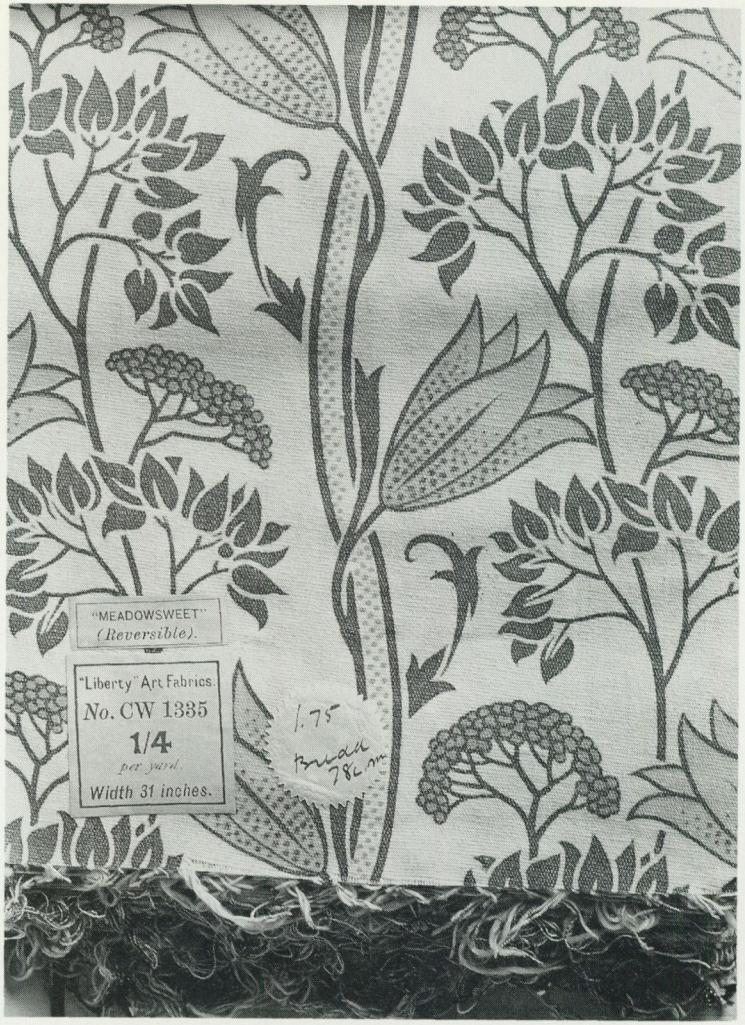

Prov på kretong "Meadowsweet" från Liberty & Co, mönstret sannolikt av C. F. A. Voysey. Från Sub Rosa 1892–95.

sionshandel som kallades Sub Rosa. Affären fanns bara i tre år, 1892–95, och då sålde den textilier och tapeter från Liberty's, keramik av William De Morgan och tapeter från Englands största tapetfirma Jeffrey & Co. Nordiska museet har fått mottaga provlagret från den butiken av Erik Gustaf Folckers son, Bror Folcker. Det är drygt 2.000 textilprover och ca 900 tapetprover, många med bårder. Två orderböcker noterar köparna och bland dem finns både kungahus, högadel, och det förmögna borgerska-

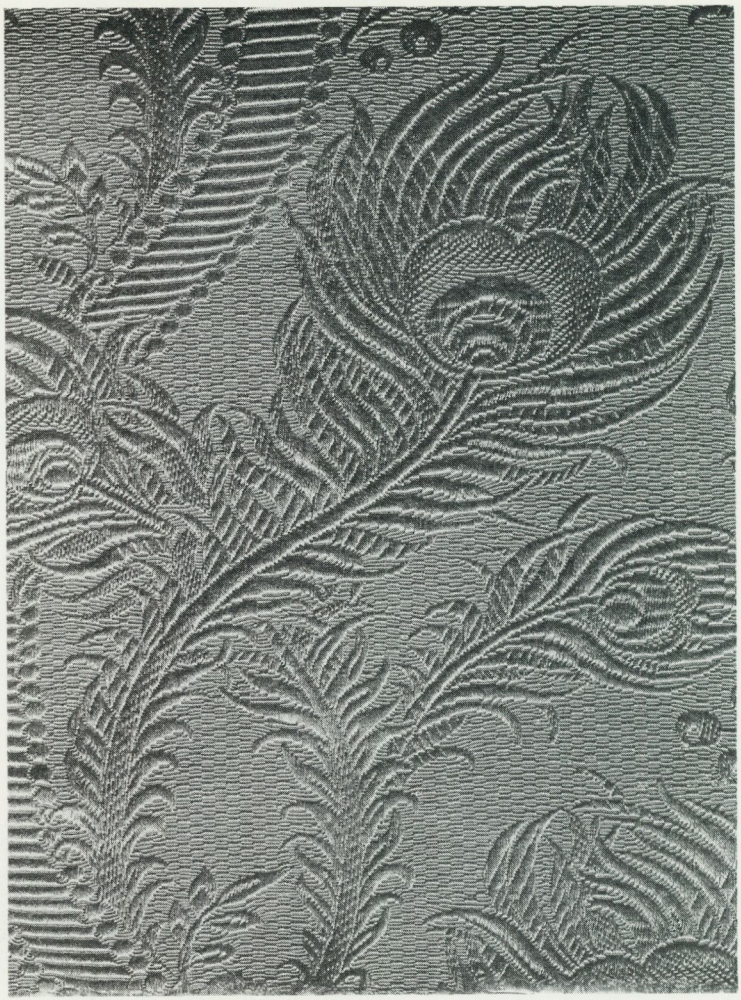

Påfågelsfjädern blev, jämte solrosen och liljan, tecken på en konstnärlig attityd till livet under 1880- och 90-talen. Här en guldfärgad brokatell för möbelklädsel. Från Liberty's, såldes i Stockholm genom Sub Rosa.

pet men också en lång rad av framstående arkitekter, målare, diktare, museimän och skribenter i estetiska frågor. Under dessa tre år var alltså engelsk konstindustri av högsta tänkbara nivå tillgänglig för svensk publik. Där var mönster av Englands mest framstående designers. Inspirationen från japansk, indisk och persisk konst är tydlig, men i många av tygerna och tapeterna finner man motiv med blommor och grenar från de engelska trädgårdarna i olika grad av stilisering. En konstnär fattades dock – William Morris. Ingen konstnär var så beundrad av

Folcker som Morris. I sin ägo hade han inte mindre än 17 prover av tapeter från Morris & Co (nu i Nordiska museet), troligen just de prover han visat då han föreläste i Svenska slöjdföreningen om engelska papperstapeter. Men han har inte fått rätten att sälja dem.

Affären Sub Rosa blev ett mellanspel. Dess varor köptes och beundrades i ledande kretsar men den påverkade, så vitt jag kan se, inte svensk formgivning. Folcker själv fortsatte sitt arbete att göra engelskt konsthantverk känt. Från 1895 var han sekreterare, i moderna termer direktör, för Svenska slöjdföreningen och från 1905 också redaktör för dess nystartade tidskrift. Han blev chef för Nationalmuseums avdelning för konsthantverk och slutligen museets överintendent. Han var en av initiativtagarna till 1909 års stora utställning i Stockholm.

VÄXTORNAMENT OCH SVENSKT

Folcker föreslog att formgivarna skulle hämta sina motiv från den svenska naturen. Den unge arkitekten Carl Westman skrev en artikel i Dagens Nyheter 19/4 1893 under rubriken "Är vår

Bland Liberty's handtryckta tapeter fanns ett mönster med ganska naturalistiska maskrosor. Från Sub Rosa.

Mönster till tapet av Arthur Sjögren, presenterat av Erik Folcker i Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1895, aldrig utfört. Här uppfattades mönstret som nationellt.

moderna arkitektur verkligen modern?" Artikeln vänder sig skarpt mot akademismen och bruket av äldre stilar, men i stället för att behandla arkitektur fastnar Westman i dess dekor. Som ornament föredrar han hunden och maskrosen framför lejonet och akantuslövet. Verner von Heidenstam gör ett inlägg om det svenska i arkitekturen, när han går till storms mot den pågående restaureringen av Gripsholm:

Och är ormbunken mindre dekorativ än akantusbladet? Hur kunde inte lönnlövsslingan modelleras på en väggyta ... Prästkragen, blåklinten, näckrosen och näckrosbladet – alla stå de utanför vår egen gärdesgård, ypperliga i form och färg, och vänta endast att, strängt stiliserade, upplyftas i stiliserandets tjänst. (DN 23/12 1893.)

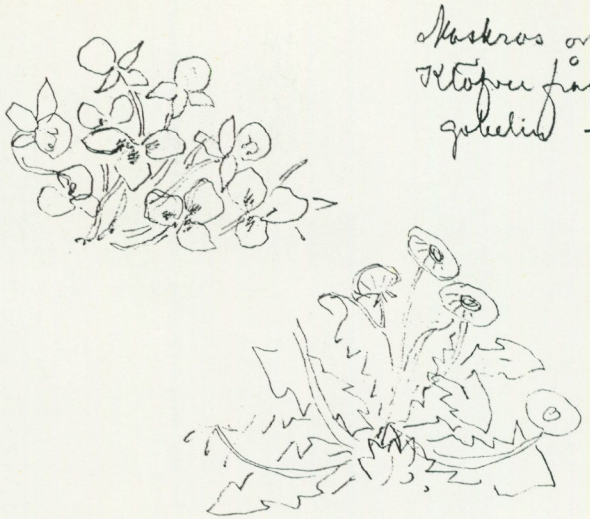

"Maskros och Klöfver från en gobelin", troskyldiga svenska växter tecknade av Ottilia Adelborg under museistudier i England 1894. Ur skissbok i Nordiska museets arkiv.

Vilda blommor men också trädgårdsväxter användes som ornament på keramik, i broderi, i metall och som inläggningar i trä på möbler och uppfattades som nationella. Denna typ av jugendstilisering spreds i Sverige omkring 1895 och var i full blom vid Stockholms-utställningen 1897. Tallen med dess barr tycks ha uppfattats som ett strängt och mer maskulint ornament. Även om dekoratörer och formgivare var inspirerade av engelsmännen spelade också fransmännen med Émile Gallé i spetsen stor roll.

Ironiskt nog visste blommorna inte av några nationella gränser. Maskrosen stiliserades i tapetmönster i England och Sverige och arbetades fram i silver i Köpenhamn. Inte heller hade prästkragen, näckrosen eller liljan vett att koncentrera sig till ett särskilt land. Detta kunde var och en se, men vissa konventioner gjorde att blåsippan och tall- och granriset kändes nordiska och i inget land användes solrosen så ofta som i England. Men då var den uttryck snarare för en konstnärlig attityd än för nationalism.

STIPENDIERESOR TILL ENGLAND

Under 90-talet far en rad unga konstnärer på stipendium till England. Deras reserapporter visar att de studerade samlingarna i South Kensingtonmuseet, de besökte William Morris butik vid

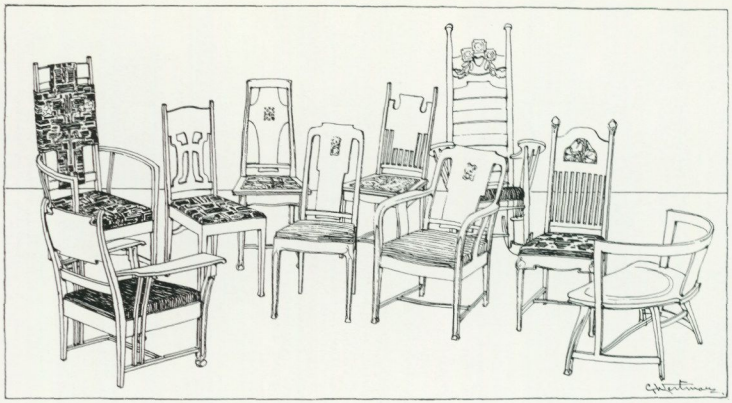

I Carl Westmans möbler finns ett tydligt engelskt inflytande. Stolar av Carl Westman, tecknade av honom själv.

Oxford Street och hans verkstäder vid Merton Abbey. Också andra stora firmor som Heals & Son och Liberty & Co besöktes. Arkitekterna rörde sig längre bort från London för att söka upp beundrade privathus av Philip Webb, Norman Shaw, C. F. A. Voysey och M. H. Baillie Scott.

De unga arkitekterna Carl Westman och Lars Israel Wahlman for var och en för sig på studieresa till England 1900. Deras reserapporter är av största intresse. Det förefaller som om det är under englandsvistelsen som de på allvar fått upp ögonen för svensk egenart. Vad engelsmännen åstadkommit måste, säger de, överföras som idéer, inte kopieras. Det måste översättas till svensk jordmån, annars skulle det bli ännu en ny stil, en imitation inte bättre än de historiska stilarna. Vad de ville ta upp från engelsmännen var hur de utgått från sitt eget arv och hur de lyckats i sin nya arkitektur och inredning göra hem för moderna människor, hem som vilade på traditionell och nationell grund. De är verkligen ganska högstämda, utan tvivel överlämnar de ett budskap när de skriver. Westman:

Med vår natur, med vår gamla allmogestil, vare sig den ger sig tillkänna i vävnader eller rödmålade stugor, med våra herrgårdar, våra putspalats och köpmanshus . . . borde vi kunna göra en svensk konst med nutidens prägel och med aning om gångna sekel. (Tekn. Tidskr. 1900 s. 68f.)

Och Wahlman:

Se det gamla allmogeköket i den engelska bondstugan, hur lik den är våra gamla sters (stegershus), dem vi känna kanske endast från Skansen. Se Bergsmansstugan på Skansen, hur lik den är i stil, i möbler och husgeråd den gamla engelska hallen. (Medd. SSF 1901 s. 23f.)

Det är betecknande att det är i England som en ny syn på det svenska växer fram hos dem båda.

Westman och Wahlman skulle senare bygga villor i Stockholms förorter med röd panel och vita detaljer eller – det gäller Wahlman – av ofärgat liggtimmer. Detta gjorde de efter tidens sätt att se i enlighet med svensk tradition. Westman introducerade hallen som familjens vardagsrum enligt engelsk modell i sina villor. Hans möbler, som är bekvämare än vad de ser ut att vara, framhåller träet som skiva och planka och betonar konstruk-

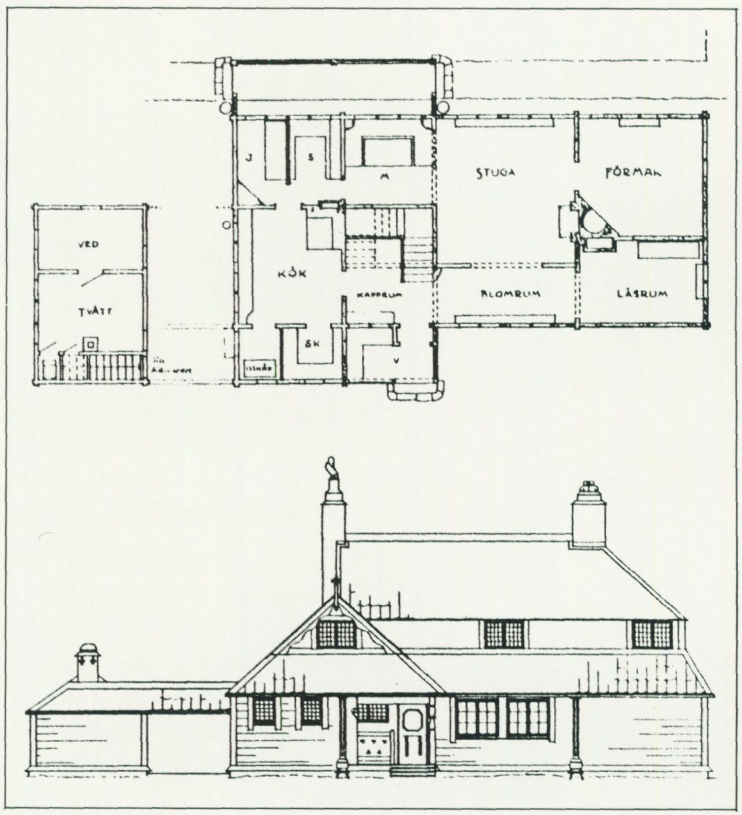

Lars Israel Wahlman: Ritning till villa Trevnan i Hedemora 1901–02. Motivet med matvrån (M på ritningen) är lånat av den engelska arkitekten M. H. Baillie Scott medan rödfärgen, takets form och kronskorstenarna vill uttrycka svenskhet. Ur Verk av L. I. Wahlman (1950).

tionen på liknande sätt som Voysey gjorde. Wahlman som beundrade Baillie Scott kopierade i det närmaste dennes planer med en stor hall som vardagsrum med utskjutande nischer för matplats, musik, bibliotek eller något annat.

HEMMET I SUNDBORN

Carl Larssons hem i Sundborn är bättre känt än något annat konstnärshem i världen. Ofta har det betraktats som genuint svenskt med drag av dalaromantik. Men bilden är betydligt mer komplicerad. Carl Larsson och hans fru reste mycket och i deras bibliotek finns konsttidskrifter från Frankrike, Tyskland och givetvis från England. De prenumererade på The Studio från dess första nummer. Eva von Zweigbergk har visat att de i hög grad influerats av Arts- and Crafts-rörelsen i England. Hemmet förändrades ständigt i sina detaljer men i princip stod det klart med sina färger och dekor redan i mitten av 1890-talet. Vi kan följa förändringarna i akvareller som Carl Larsson publicerade i bok efter bok med sina egna texter.

Genom sina böcker med bilder både från Sundborn och skolhushållet i Falun fick Carl Larsson ett stort inflytande på de svenska hemmens inredning. De höga färgerna – röda möbler mot grön vägg, blå möbler mot gul vägg – använda tillsammans med äldre möbler, som då knappast betraktades som antika, gjorde hemmet glatt, attraktivt och inspirerade till efterföljd. Ingenting dyrbart, ingenting särskilt ömtåligt, ett hem för en växande familj. Utan tvekan är hemmet ett konstverk av Carl och Karin Larsson, men det skulle ha sett annorlunda ut utan föregångare i England och Skottland.

LICHTWARK OCH MUTHESIUS

Den svenska borgarklassen läste tyska utan svårighet. Med engelskan var det sämre ställt. Den moderna engelska rörelsen blev känd i Sverige troligen främst genom tyska tidskrifter, fyllda med väl reproducerade fotografier och ritningar, reportage från utställningar och beskrivande artiklar om engelsk privathusarkitektur, inredning och konsthantverk.

Det är särskilt två tyskar som mer än andra introducerade den moderna engelska rörelsen i Tyskland och också till Sverige. De

Den vilda svenska floran fick sitt vackraste uttryck hos Gunnar Wennerberg. Tallrik ur servisen Gullviva, Gustafsberg 1897. Foto Birgit Brånvall.

hette Alfred Lichtwark och Hermann Muthesius.

Lichtwark var direktör för konstmuseet, die Kunsthalle, i Hamburg. I sina skrifter motarbetade han akademismen och ville främja en ny ljus heminredning. Bort skulle de tunga draperierna och de torra Makartsbuketterna skulle ersättas av levande vilda blommor. I sin bok Palastfenster und Flügelthür (1899) visar han på likheten mellan tysk allmogebebyggelse och den nya engelska arkitekturen – hallen, de långa, låga fönsterbanden, de kraftiga färgerna – allt detta, menade han, kunde bli motiv i en ny modern arkitektur.

När Lichtwark besökte Sverige i samband med Stockholmsutställningen 1897 ansåg han att den svenska allmogebebyggelsen kunde tjäna som en utmärkt modell för svenska sommarhus. (Briefe Bd 1, 1924 s. 277, 282.)

Hermann Muthesius bok Das englische Haus (1904–05, nu i nytryck) är tillsammans med hans tidigare och mindre kända

skrifter fortfarande den bästa översikten av engelsk villaarkitektur från omkring 1860 till omkring 1900, dvs. hela den tidrymd som England var ledande inom modern arkitektur. Han var intresserad av ingenjörsarkitektur och moderna installationer, han tyckte om modernismen i Skottland och i Wien men han älskade den gotiska traditionen. Han såg hur den utvecklats och omvandlats till en mycket mänsklig och konstnärlig, modern byggnadskonst. Detta var något för tyskarna att efterlikna:

... den väg som engelsmännen slagit in på, nämligen att ta upp provinsiellt lokala borgerliga byggnadsmotiv, ger också oss tyskar löften om den rikaste skörd, ty i Tyskland är den lantliga byggnadskonsten omsusad av poesi och en stämning som inte ens den engelska kan berömma sig av. Om vi håller oss endast till det som lämpar sig för den tyska jordmånen... så skall vi säkerligen snart ha en förnuftig, nationell och borgerlig byggnadskonst...
(Stilarkitektur... 1910, s. 137.)

Efter besök på konstindustriutställningen i Stockholm 1909 skrev Muthesius en recension över Bobergs utställningsarkitektur som han berömde. Vad som är intressantare i detta sammanhang är några rent principiella ställningstaganden:

Med tanke på den utomordentliga rikedom som Sverige äger på nationella byggnads- och dekorationsmotiv, hade det varit glädjande, om man funnit dessa använda vid byggnadernas formgivning... Även i Sverige måste, som i andra länder, den vidare konstutvecklingens uppgift vara att omsorgsfullt vårda sig om den nedärvda konsttraditionen, men härför ingalunda betrakta dess former som förstenade, de där icke av människor kunna förändras...
(Arkitektur 1909 s. 105f.)

Nu var detta inte längre nyheter. Man hade sett alltför många rödfärgade förortsvillor med vita knutar och suttit alltför länge i skrindliknande spjälmöbler. De kopierade allmogevävnaderna var på väg att bli omoderna. Ett nytt ideal växte fram – den mellansvenska herrgården av 1700-talstyp.

Egentligen säger Lichtwark och Muthesius precis samma sak som Westman och Wahlman. De ser karakteristiska drag i svensk byggnadskonst, som har motsvarigheter i den engelska. De önskade återuppliva dessa drag som ett medel för nationell identifikation. De såg på sin egen kultur som genom engelska glas-

Bomullstyger i traditionella vävnadssätt. Svensk Hemslöjd, 1900-talets början.

ögon. Just därför kom arkitektur, möbler och vissa detaljer som t.ex. ornament och smidda beslag att bli väldigt lika i olika länder – trots att de betraktades som ett uttryck för nationell strävan.

TEXTIL

Med den textila konsten var det helt annorlunda. Den utvecklades på olika sätt i land efter land. En anledning till detta tror jag man kan finna i, att England inte hade kvar någon folklig textil tradition på grund av den tidiga industrialiseringen. 1880- och 90-talens höjdperiod för engelsk textilkonst har alltigenom andra inspirationskällor.

"Rönnbär", dekorativ stilisering för väggbonad. Broderi på linne i plattsöm och stjälksöm. Komponerat för Handarbetets Vänner av Anna Wettergren, senare känd under namnet Wettergren-Behm. Foto Sören Hallgren.

I Skandinavien hade man tagit fasta på de engelska idéerna att söka sina rötter och utveckla något nytt. Detta överfördes nu till det textila området. Den stora folkliga textilskatten inventerades, samlades in av museerna och kopierades eller inspirerade till nya kompositioner. Rikedomen hos det textila arvet gjorde det möjligt att välja förebilder väldigt fritt.

HANDARBETETS VÄNNER

"Pimpernel", tapet ritad av Williams Morris 1876, handtryckt hos Jeffrey & Co. Sannolikt en av de tapeter som visades av Erik Folcker vid hans föredrag om engelska papperstapeter på Svenska slöjdföreningen i februari 1892. Foto Mats Landin.

För att visa hur det nationella arvet kunde förvaltas vill jag ta exempel från två av Sveriges ledande textilföretag.

Det första är Föreningen Handarbetets Vänner som grundades 1874 med syfte att höja smaken för kvinnligt handarbete i fosterländsk och konstnärlig riktning. Mönster med runslingor, gamla svenska mönster och orientaliska mönster komponerades och broderades vid sidan av mönster med renässansmotiv. (Danielson.)

Föreningens första direktris, den unga Anna Fleetwood for redan 1878 till London för att studera på South Kensingtonmuseet. 1884 gifte hon sig med Charles Derby, intendent vid nämnda museum. Hon skrev tidningsartiklar från England och höll kontakt brevledes med damerna på Handarbetets Vänner och blev en replipunkt vid deras London-besök. Också Handarbetets Vänners nästa direktris, textilkonstnärinnan Agnes Branting studerade någon tid i London. (von Zweigbergk.)

1890 reste två av föreningens konstnärinnor Carin Wästberg och Maria Widebäck till England för studier. Där tog de till sig den nya ljusa inredningssmaken – det förstår man av Carin Wästbergs artikel om modern engelsk möbelkonst i Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1891.

Det skulle vara av intresse att studera vad de tog mest intryck av, det historiska materialet på South Kensington-museet eller av den moderna formgivningen och arbetet på de engelska broderiskolorna. Sannolikt medförde dessa tidiga kontakter med England att Handarbetets Vänner var bland de första att anamma den nya jugendstilen. 1893 dyker de första jugendstiliserade blommorna upp i deras mönster och 1895 är stilen helt genomförd. Slån, kabbeleka, käringtand och lilja finns i den friskaste stilisering. Blommornas växtsätt är noggrant iakttagna, kronbladen är återgivna ur olika vinklar. Bilden förändras snart efter sekelskiftet. Då stiliseras växterna hårdare, förs in i geometriska mönster enligt rådande trender från Wien. Handarbetets Vänner låg alltid i täten när det gällde att uppfatta nya signaler.

"Slån", bård i yllebroderi komponerad av Maria Widebäck och Carin Wästberg, Handarbetets Vänner 1898.

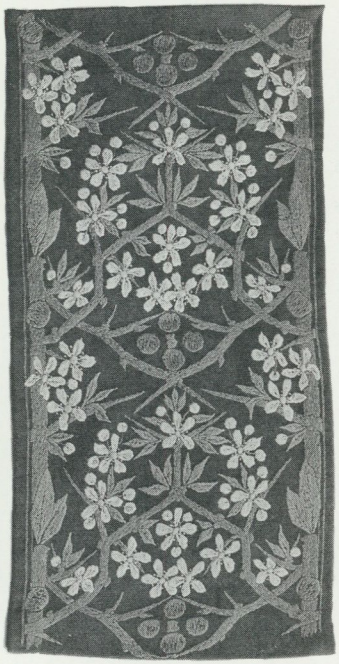

SVENSK HEMSLÖJD

Den andra firman är Föreningen för Svensk Hemslöjd som grundades 1899 av Lilli Zickerman med stöd av prins Eugen. Hon hade sett skönheten i färg och material och rikedomen i mönster hos svensk allmogetextil men också dess förfall. Den moderna folkliga textil som ställts ut i Nordiska museets byggnad på 1897 års utställning hade skrämt henne med sina hårda anilinfärger och grova mönster.

Hon startade vävateljéer, verkstäder för korgarbete och snickeri på olika platser i Sverige där kunskap om teknik och material fanns och folk behövde extraförtjänst. Hon försåg dem med bra material och mönster, som utvecklats från äldre förebilder. Pro-

Handarbetets vänner.

Interiör från Handarbetets Vänners butik, Brunkebergstorg 18 i Stockholm. Teckning av Edvard Forsström i Claës Lundins Nya Stockholm, 1890.

dukterna såldes i affären, som kallades Den permanenta utställningen och låg på Biblioteksgatan 12 i Stockholm. Där var stor försäljning och utställningar av nya varor flera gånger om året. Föreningens ordförande var prins Eugen som gav hemslöjden en stark prestige. Föreningen fick årliga bidrag av staten. Kunderna kom från den välsituerade borgarklassen. Lilli Zickerman var helt outtröttlig i sitt arbete. Hon reste runt Sverige och inventerade folklig textil slöjd för att få reda på de ortstypiska varianterna. Hon fotograferade för att bevara kunskapen till eftervärlden och tog små trådar från textiliernas baksida för att med deras hjälp kunna färglägga fotografierna och bedöma färgskalan. Men detta var senare och intresset för allmogeslöjden som inspirationskälla avtog. Hennes arkiv om 24.000 bilder finns i Nordiska museet och har nästan aldrig utnyttjats.

Lilli Zickerman besökte England på ett resestipendium vid mitten av 1890-talet, långt innan arbetet för hemslöjden engagerat henne. Hon hade, medvetet eller omedvetet, mer än de flesta lyssnat på budskapet från England och haft det, som jag ser det,

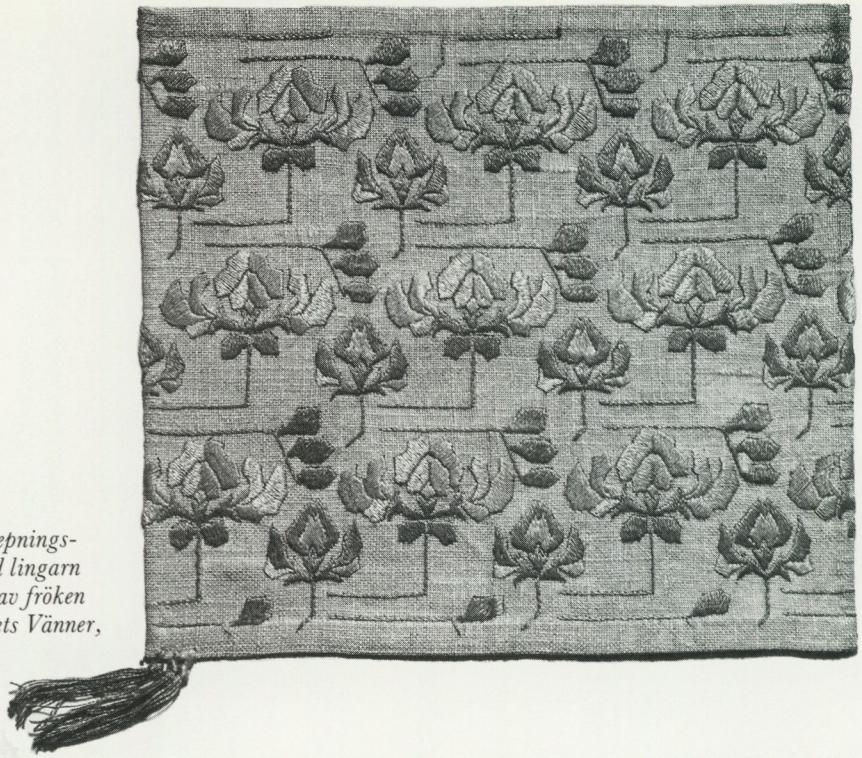

"Käringtänder", upprepningsmönster för broderi med lingarn på linne. Komponerad av fröken Fischer för Handarbetets Vänner, 1898.

som en ledstjärna i hela sin gärning. Men saker uppfattas olika. För henne kändes det engelska inflytandet uppenbarligen som ett hot. I en uppsats 1906, kallad "Vår brist på originalitet" klagade hon: "Hazelii ansats att förbinda vårt arbete med dess historiska utveckling och klargöra vår grund, innan vi famla vidare behandlas i våra lärosalar med tillbörlig respekt men följes icke. The Studio är starkare än han."

INDUSTRINATIONENS FÖDELSE

Jan Hult

Jan Hult, professor i hållfasthetslära vid Chalmers tekniska högskola.

Förberedelserna låg mer än tjugo år tillbaka i tiden. Då hade det stiftats lagar om näringsfrihet, och aktiebolag hade börjat bildas. Det fanns redan då banker, villiga att låna ut kapital till investeringar i nya industrier. Efterfrågan på svenska exportvaror, främst trävaror, hade ökat kraftigt. Järnvägar började knyta samman olika delar av landet.

På flera industriorter hade fackföreningar bildats efter engelskt mönster. Kooperationen, också den en engelsk idé, hade slagit rot på några håll. Nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen växte sig starka. Den gamla ståndsriksdagen hade avskaffats och ersatts av en riksdag med två kamrar. Konturerna av det nutida Sverige började synas.

Omvandlingen från u-land till i-land började märkas på allvar efter de svåra missväxtåren 1867–69. Industriutvecklingen blev mycket snabb under 1870-talet men dämpades något i det följande decenniet. Ändå inträffade under 1880-talet något viktigt: den svenska jordbruksbefolkningen nådde sin kulmen för att sedan dess oavbrutet minska i storlek. Under 1800-talets tre sista decennier mer än fördubblades antalet industriarbetare, det kanske tydligaste tecknet på kraften i samhällsomdaningen. Att denna kunde genomföras utan stora sociala slitningar blev helt säkert avgörande för det fortsatta händelseförloppet.

Ledande kulturpersonligheter som Erik Gustaf Geijer och Johan Olof Wallin hade tidigt varnat för en utveckling liknande den i England med växande slum i stora industristäder. Andra, bland dem Esaias Tegnér och Jöns Jacob Berzelius, såg i stället betydelsen av teknik och industri för Sveriges framtid. I *Den nya grottesången* (1891) utmålade Viktor Rydberg industrisamhällets förmenta fasor, men givetvis hade sådana inlägg av tidens kultur-

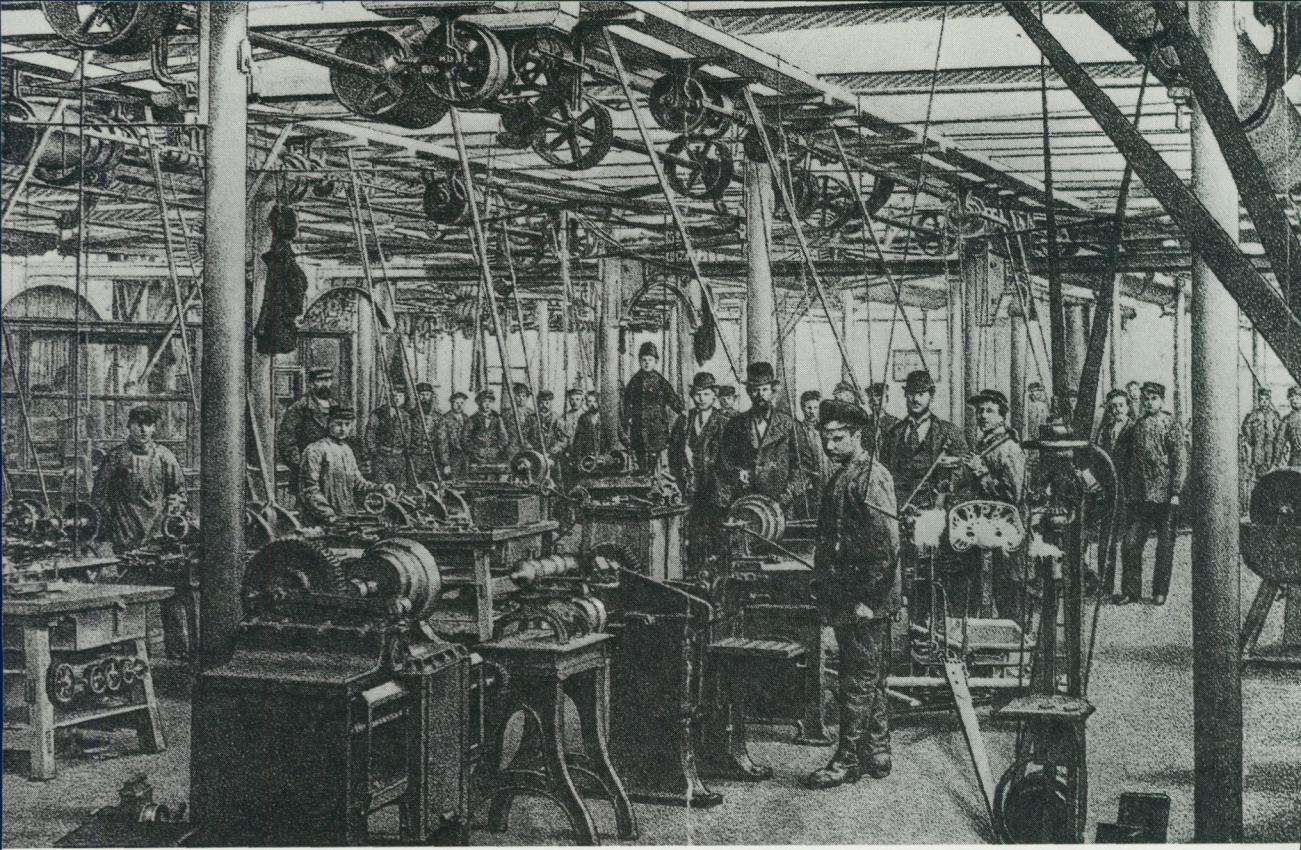

En tidig verkstadsindustri, Aktiebolaget Palmcrantz & Co, grundades i början av 1870-talet och tillverkade till att börja med kulsprutor och slåttermaskiner. Foto Sveriges Tekniska Museum.

bärare ingen större inverkan på den faktiska utvecklingen. Denna drevs fram av andra personer och av andra krafter.

Samtidigt med den stora folkomflyttningen från jordbruk till industri, från land till stad, fortgick en annan folkomflyttning: från Sverige till Amerika. Vi kan inte veta hur Sverige hade utvecklats om alla dessa stannat hemma, men sannolikt hade de sociala problemen blivit större.

STÅL OCH MEKANISKA VERKSTÄDER

De första järnvägarna hade byggts i Bergslagen för att frakta malm och kol till hyttor och bruk. Bruken själva såg också en viktig ny marknad i järnvägarna: här fanns avsättning för stora mängder järn. Allt föreföll alltså att samverka till det bästa. Men järnvägarna skulle snart komma att betyda sämre tider för de många små bruken. Det lönade sig nu allt mer med stordrift, när

man inte behövde hämta kol och malm från den närmaste trakten. Stordrift blev den nya tidens lösen.

De nya götstålsprocesserna – bessemer och martin – som snart började tränga ut lancashiremetoden, krävde också stordrift. Så kom bruksdöden att gå över landet. Det nya stålverket i Domnarvet växte däremot snabbt och hade 1885 den största produktionen i landet: 30.000 ton bessemerstål och 13.000 ton martinstål. Mycket gick till järnvägsräls, men stålet blev också ett allt billigare råmaterial för en snabbt växande industrigren: den mekaniska verkstadsindustrin.

Mekaniska verkstäder är det moderna industrisamhällets typiska arbetsplatser. Hantverket i äldre tiders verkstäder har här i stor utsträckning ersatts med arbete i verktygsmaskiner: svarvar, borrmaskiner, maskinhyvlar. Tillverkningen sker med större precision än vid hantverk. Man kan masstillverka produkter så lika att de är direkt utbytbara. Tekniken för detta växte en gång fram i vapenindustrin i USA och kom därför att kallas det amerikanska produktionssättet (*the American system of manufactures*). Hela vårt moderna konsumtionssamhälle är baserat på sådan industriell masstillverkning i mekaniska verkstäder.

Men verktygsmaskinerna framställer inte bara de produkter vi alla omger oss med. De kan också tillverka nya verktygsmaskiner ... de är självreproducerande. Verkstadsindustrin har i sig själv en inneboende tillväxtkraft.

Det var framför allt i England som de utvecklades, dessa maskiner som skapat vårt moderna industrisamhälle. Flera av de första mekaniska verkstäderna i Sverige hade också grundats av inflyttade britter. Engelsmannen Samuel Owens verkstad på Kungsholmen i Stockholm var en av de första. Motala verkstad, inrättad för arbeten i samband med bygget av Göta kanal, hade i början en skotte, Daniel Fraser, som föreståndare. I Jonsered, strax öster om Göteborg, hade två andra skottar, William Gibson och Alexander Keiller, anlagt en textilfabrik som snart utvidgades till att bli en stor mekanisk verkstad.

Vi har här tidiga exempel på tekniköverföring från ett i-land till ett u-land. Erfarenheter från vår egen tid har lärt oss att teknisk kunskap inte lika lätt som varor kan flyttas från ett land till ett annat. Att det hela lyckades så väl i Sverige berodde till stor del på att marken var väl förberedd. Det fanns redan en viss teknikvana i Sverige, något som än i dag saknas i många u-

Abonnement

å

Rikstelefon.

Årsafgift för apparat med direkt dubbeltrådig ledning Kr. ..... 80.—

D:o för apparat med anknytning inom samma egendom Kr. ..... 30.—

Afgift för en gång för återgångsledningsanordnande Kr. ..... 50.—

Nya abonnenter kunna anmäla sig hos Telefoninspektören, Skeppsbron N:o 2, 3 tr., hvarest alla vidare upplysningar erhållas.

Kongl. Telegrafstyrelsen.

Telefondirektör Cedergren.

Ett telefonabonnemang 1892 var dyrt efter dåtida förhållanden. Ur "Det hände 1892", utg. av Guido Valentin 1942.

I Sverige anlades det första telefonnätet i Stockholm 1880. Det följdes snabbt av andra ute i landet. Stockholm hade två bolag "Riks" och "Allmänna", det senare ägt av ingenjören H. T. Cedergren. Först 1918 sammanslogs de. Teckning av Albert Engström i Medmänniskor 1899.

länder. Vi hade ett väl fungerande allmänt skolsystem. Sverige var redo att ta steget in i industriåldern.

De tidiga verkstäderna kom också att fungera som utbildningsanstalter, som skolor för nya generationer av tekniker. Dessa spred sedan kunskaper om den nya maskintekniken ut över landet. Bland de många som lärde sig det nya yrket hos Owen eller hos Fraser kan nämnas Johan Theofron Munktell som sedan grundade verkstad i Eskilstuna, och bröderna Jean och Carl Bolinder vars verkstad på Kungsholmen senare kom att bli Stockholms största arbetsplats.

I de nya mekaniska verkstäderna, arvtagare till de gamla brukens smedjor, fanns nu de tekniska förutsättningarna och den yrkesskicklighet som var nödvändig för att framställa den nya tidens produkter, de produkter som vi så självklart förknippar med Sveriges genombrott som industrination: tändstickor, separatorer, kullager, telefoner...

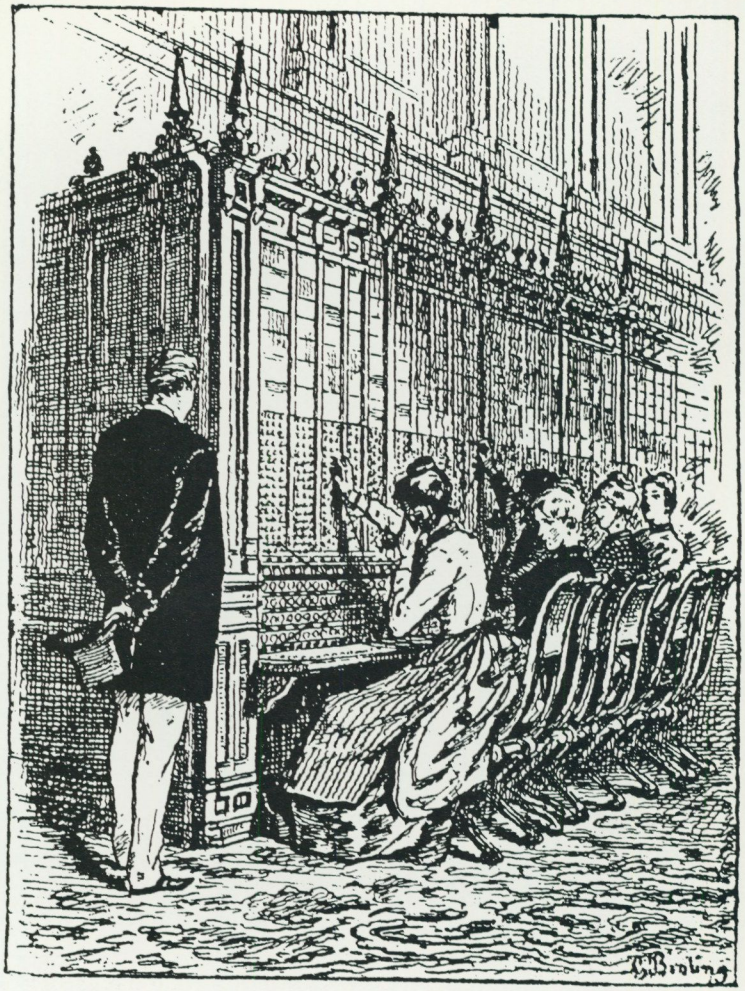

Tillämpningen av de nya uppfinningarna gav bl.a. upphov till nya kvinnoyrken, telefonist, telegrafist etc. I Allmänna Telefonbolagets nya station 1887, den största i världen, arbetade "tjugo unga damer", övervakade av en man. Teckning av G. Broling i Svea, Folk-Kalender för 1888.

INGENJÖRER

Med industrins tillväxt kom en ny yrkesgrupp att bli alltmer synlig i samhället: ingenjörerna. Självklart hade tekniskt kunniga och skickliga personer funnits i alla tider, men det är först med industrialiseringen som de framträder som en professionell grupp i samhället.

Teknologiska Institutet i Stockholm hade 1876 ombildats till Kongl. Tekniska Högskolan. Men här fanns förebilderna inte i England utan i Tyskland, där man tidigt infört en naturveten-

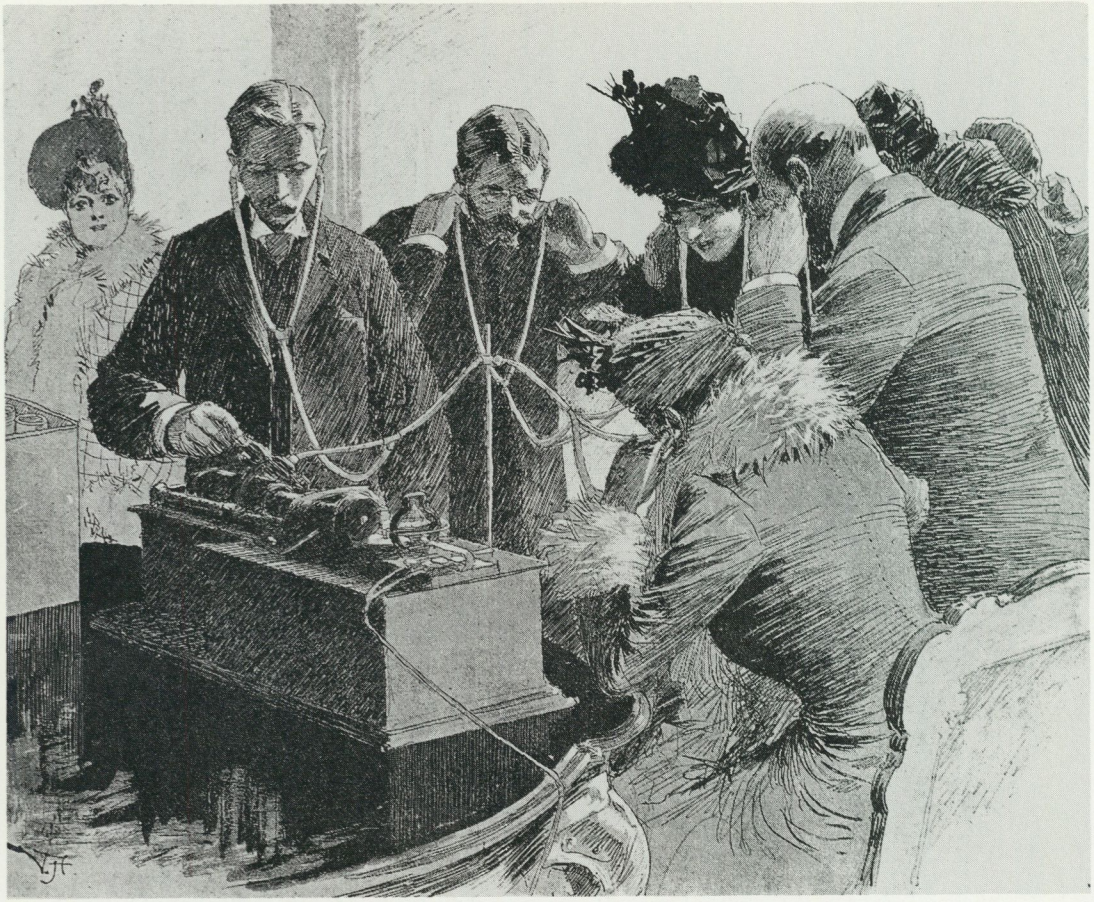

Fonografen förevisades på Panoptikon i Stockholm. Teckning av Viktor Andrén i Ny Illustrerad Tidning 1890.

skapligt grundad högskoleutbildning av ingenjörer. Chalmersska Slöjdskolan i Göteborg hade likartade ambitioner. Vetenskapsakademiens ständige sekreterare, Jöns Jacob Berzelius, var en av dem som aktivt medverkat till att ge svensk ingenjörsutbildning en sådan inriktning. Detta bidrog säkert till att ingenjörsyrket i Sverige kom att få ett relativt högt socialt anseende.

Tre ingenjörer, då som i dag kända av alla, förkroppsligar i hög grad detta anseende.

John Ericsson (1803–1889)

Visserligen kom John Ericsson att göra hela sin ingenjörsinsats i USA, men hemma i Sverige betraktades han alltid som svensk.

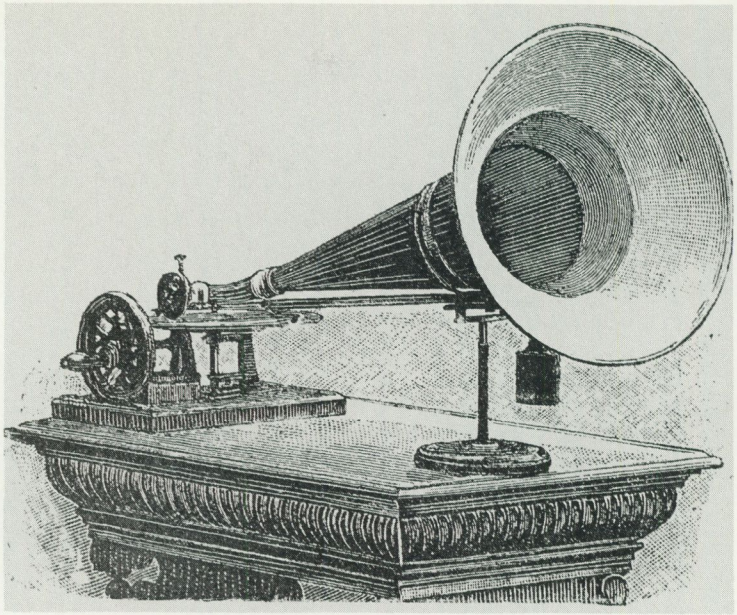

Grammofonen presenteras som en nyhet 1890. Trots bitoner vid ljudåtergivandet "är grammofonen redan nu fonografen vida öfverlägsen" påpekas i Ny Illustrerad Tidning.

Som en hedersbevisning beslöt den amerikanska kongressen efter hans död att hans stoft skulle återbördas till Sverige.

Söndagen den 14 september 1890 var kajerna längs Stockholms ström svarta av folk som väntat i flera timmar. När kistan med John Ericssons stoft lyftes ner från den amerikanska kryssaren Baltimores däck till en av flottans barkasser sköts stor salut. I samma ögonblick som stoftet fördes i land började Stockholms alla kyrkklockor att ringa. Tysta, högtidsklädda skaror såg kistan föras till Centralstationen, varifrån ett extratåg förde den vidare till Filipstad, där den store ingenjören fick sitt sista vilorum.

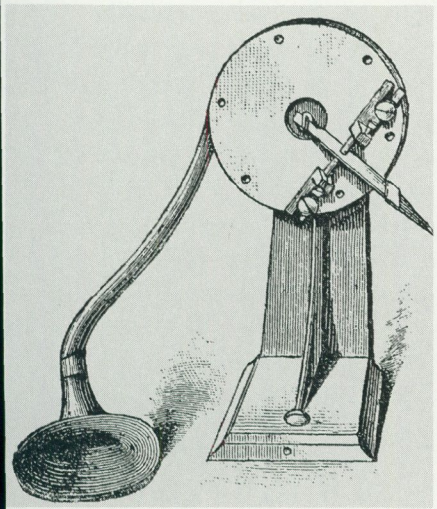

Alfred Nobel (1833–1896)

En annan svensk ingenjör, också han till en stor del av sitt liv verksam utomlands, är än i dag en av världens mest kända svenskar: Alfred Nobel. Hans uppfinningar (dynamiten, tändhatten) som närmast var avsedda för gruvindustrin fick också en mycket stor betydelse i samband med järnvägsbyggandet i hela världen. Inte bara tunnlar utan också skärningar i bergssidor måste sprängas ut, och med dynamiten blev detta arbete väsentligt effektivare än med det gamla svartkrutet.

Med Nobels testamente kom fysik och kemi att lyftas fram som vetenskaper av stor praktisk betydelse, vilket säkert också bidrog till att ge vetenskapligt grundad ingenjörsutbildning ett ökat anseende.

Salomon August Andrée (1854–1897)

Året 1897 var överingenjören vid patentverket i Stockholm, S. A. Andrée, allas hjälte. Han hade i juli det året gett sig i väg på sin sedan länge förberedda expedition med luftballong till nordpolen. Det tycktes inte finnas några gränser för vad tekniken kunde åstadkomma. Sveriges namn skulle återigen föras ut över världen. Framtiden tillhörde ingenjörerna.

Det skulle dröja ända till 1930 innan världen fick veta vad som sedan hände med den djärve ingenjören och hans två reskamrater. De fotografiska plåtar som hittades på Vitön, och som sedan framkallades med största försiktighet, visade i all sin storslagenhet hur det sena 1800-talets teknikoptimism slutade i en stor tragedi.

Kanske har ingenjörsyrket aldrig haft ett större anseende i Sverige än just under 1890-talet. Nationen hade 1890 hyllat sin store son John Ericsson, Alfred Nobel hade genom sina uppfinningar blivit en av Europas rikaste män, och Andrée hade visat att en svensk ingenjör var beredd att våga livet för en stor teknisk utmaning.

Det verkar följdriktigt att firandet 1897 av Oscar II:s 25 år på tronen fick formen av en utställning där industrin lyftes fram som aldrig någonsin förr – eller senare (se vidare Anders Ekströms artikel).

MEKANISK HÖGTEKNOLOGI

Säkerhetständstickan, patenterad av Gustaf Erik Pasch 1844, ledde till spektakulära svenska industriframgångar. Tillverkningen var till en början rent hantverksmässig, men mekanisering kom snabbt igång. Under åren 1870–1900 trefaldigades tillverkningsvärdet inom tändsticksindustrin, och expansionen fortsatte med ännu större kraft in på det nya seklet.

Människor födda vid mitten av 1800-talet, som sedan kom att få uppleva tekniska nyheter som elektriskt ljus, telefon, bilar, flyg och radio, har ibland talat om tändstickorna som den mest bety-

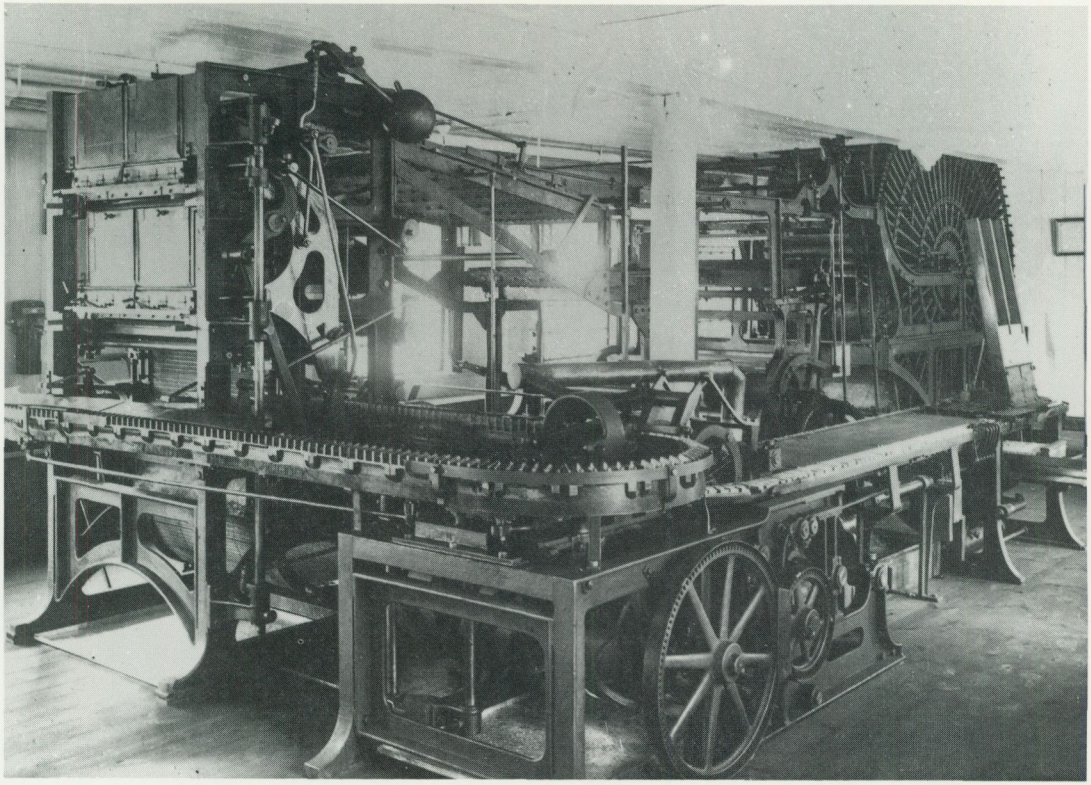

Alexander Lagermans "komplettmaskin" från 1892 kunde tillverka tändstickor från aspstock till fyllda tändsticksaskar. Den var en sista utlöparen av mekanisk teknikutveckling före elektrotekniken. Foto Tändsticksmuseets arkiv, Jönköping.

dande av alla tekniska nymodigheter de fått möta.

År 1892 hade Alexander Lagerman (1836–1904), konstruktör vid tändsticksfabriken i Jönköping, blivit klar med sin "komplettmaskin". Den utgjorde ett helt automatiskt produktionssystem, från aspstock till färdigfyllda tändsticksaskar. Kapaciteten var 40.000 askar på tio timmars arbetstid, och för maskinens skötsel behövdes bara "en yngling och en flicka samt en förman, hvilken dock samtidigt öfvervakar 2 à 3 maskiner".

Komplettmaskinen kan ses som en sista utlöpare av en rent mekanisk teknikutveckling. Den var maskinteknik rätt igenom; här fanns ännu ingen elektroteknik, den som skulle bli den nya tidens, 1900-talets, teknik. Med termen högteknologi betecknar vid i dag mest olika tillämpningar av mikroelektronik. Det slutande 1800-talets högteknologi var i stället avancerad maskinteknik, och där kom nu Sverige att inta en framskjuten ställning. Ett

I tidens reklambilder, här för separatorn som utvecklades av Gustaf de Laval, avspeglas en framtidstro på de nya uppfinningarna och det framväxande industrisamhället. Detalj av reklamaffisch. Alfa-Lavals arkiv.

fåtal uppfinnare och ett stort antal yrkesskickliga metallarbetare skapade tillsammans nya produkter som skulle komma att göra Sverige känt ute i världen.

Några av dessa produkter skall nämnas här, men samtidigt är det viktigt minnas att industrinationen Sverige inte bara byggde på avancerad verkstadsteknik. De gamla näringarna, järn och stål liksom trä, papper och massa, växte också i betydelse under denna intensiva industriella omvandlingsperiod.

SEPARATORER

Mjölkseparatorn, utvecklad framför allt av Gustaf de Laval (1845–1913), intar en särställning bland de nya industriprodukterna: en maskin avsedd för det gamla jordbrukssamhället, som själv med sin avancerade teknik symboliserar det nya industrisamhället. Serietillverkningen av separatorer krävde moderna

verktygsmaskiner och stor yrkesskicklighet. Aktiebolaget Separator med verkstäder på Kungsholmen i Stockholm som grundats 1883 blev snabbt ett storföretag.

Mjölkseparatorn kom att bli en av de första mekaniska industriprodukter som såldes direkt till kunder på marknaden. Den blev i många svenska bondehem den första maskinen över huvud taget. Tekniken att reproducera färgbilder genom litografi är nära jämngammal med separatorn, och den togs flitigt i bruk för reklamaffischer. Känd är den pastorala bilden av rättvikskullan med sin mjölkseparator.

De Lavals separatorer blev också tidigt en exportframgång. Redan efter ett par år såldes 75 % av produktionen utomlands. Vid sekelskiftet hade AB Separator tusentals agenter, verksamma i praktiskt taget alla länder i hela världen. Samma intensiva satsning på export gjordes av flera andra nya svenska industrier. Än i dag är Sverige ett av de mest exportberoende industriländerna i världen.

"Döda artister!", "Musik, Sång och Deklamation af döda ting." De nya uppfinningarna gav upphov till många sensationer. Affisch från 1894 i Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Brånvall.

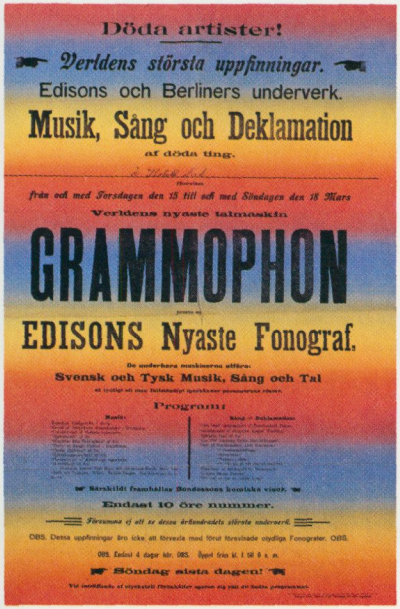

MOT ALLT HÖGRE HASTIGHETER

De enklaste separatorerna drevs med vev och handkraft, men mejeriernas större maskiner krävde en annan drivkälla. Kravet var framför allt en drivkälla som kunde ge ett högt varvtal.

Samtidigt med sina första experiment med en "gräddskummare" hade Gustaf de Laval börjat arbeta med idéer på en motor som skulle "förvisa handkraften och djurkraften från symaskinen, kaffekvarnen, skoborsten, likaså även som från tröskverket och skördemaskinen, plogen och skjutskärran". Han hade troligen i tankarna en liten kompakt kraftkälla, mindre än dåtidens kolvångmaskiner. Lösningen blev en ångturbin. Så bildades 1893 ännu ett stort verkstadsföretag: AB de Lavals Ångturbin.

Det var säkert inte utan betydelse att de Laval hade en gedigen utbildning, både från Teknologiska Institutet och Uppsala universitet, där han disputerat för doktorsgraden. I ångturbinen tillämpade han till stor de sina teoretiska kunskaper i ångteknik. Hans "aktionsturbin", där ångstrålar med hög hastighet träffade ett skovelhjul, kom upp i rotationshastigheter på över 10.000 varv per minut. Här fanns nu en mycket effektiv drivkälla, som lämpade sig inte bara för drift av separatorer och kaffekvarnar utan

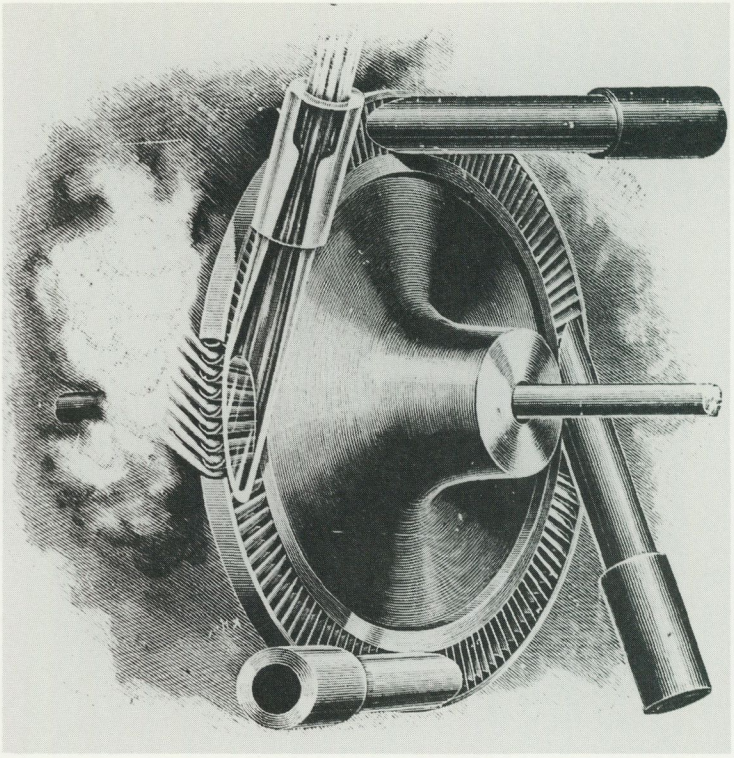

Principen för Gustaf de Lavals enkelskiviga aktionsångturbin med expansionsmunstycken efter en bild från 1894. Foto Sveriges Tekniska Museum.

också av elektriska generatorer. Ångturbinen blev en viktig komponent i de elektrotekniska system som nu började ta form. Vattenkraftverken kom betydligt senare, in på 1910-talet. Elförsörjningen vid Stockholmsutställningen 1897 sköttes av två generatorer drivna av de Laval-turbiner.

HÖGSTA NOGGRANNHET

Det amerikanska tillverkningssättet med standardiserade och utbytbara maskindelar hade börjat slå igenom också i svensk verkstadsindustri. Detta krävde noggranna mätverktyg. Rustmästaren vid gevärsfaktoriet i Eskilstuna, Carl Edvard Johansson (1864–1943), utvecklade ett system med noggrant tillverkade stålbitar som kunde användas för att kontrollera olika mätverktyg i verkstaden. Stålbitarna slipades och polerades så noggrant

att de häftade vid varandra, då de lades ihop. Med sådana "passbitar" av olika storlekar kunde man således bygga ihop nya standardmått.

C. E. Johanssons idé blev senare en stor framgång, bl.a. genom att Henry Ford engagerade honom i sin bilfabrik i Detroit (i USA kallas passbitarna än i dag "Joe-blocks" efter Johansson). I Sverige var det motigare i början. Johansson beviljades först inte patent på sin uppfinning. Den ansågs inte innebära något principiellt nytt. Men på allt fler mekaniska verkstäder skaffade man en

Denna symaskin byggde Carl Edvard Johansson, "Mått-Johansson", om och försåg med slipskiva för att slipa passbitarna till sitt måttsystem. Foto Sveriges Tekniska Museum.

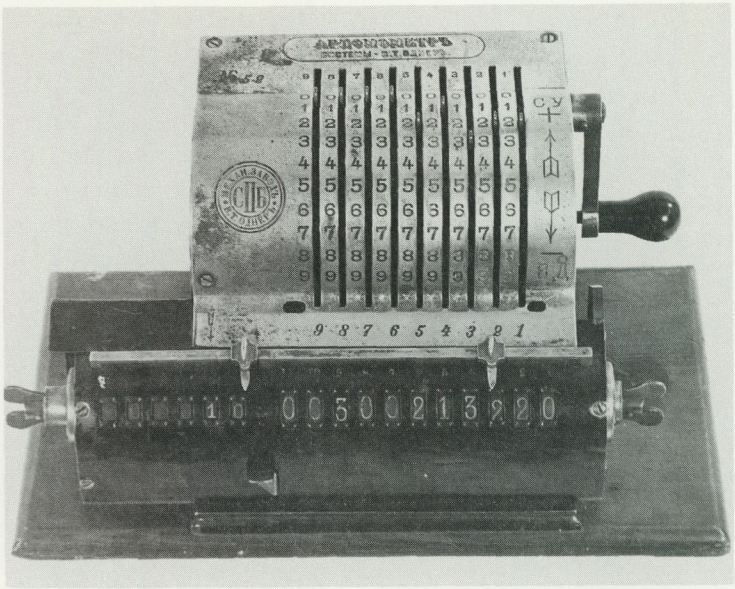

En rysk jordreform var upphov till idén om en räknemaskin, som kunde klara alla de fyra räknesätten. Svensken Willgodt Odhner löste problemet 1894 och serietillverkning kunde börja i hans eget företag i S:t Petersburg. Foto Sveriges Tekniska Museum.

sats av Johanssons passbitar för att kontrollera sina mätverktyg. Till slut, 1894, beviljades patent på en av de mest framgångsrika av alla svenska uppfinningar.

RYSK JORDREFORM OCH MULTIPLIKATIONER

En stor jordreform i det ryska riket på 1870-talet ledde till en betydande framgång för en svensk uppfinning, en räknemaskin. Mängder av lantmätare sattes i arbete med att stycka upp jordlotter, och ett gigantiskt räknearbete måste utföras.

Wilgodt Odhner (1845–1905) hade varit anställd vid Nobels verkstäder i S:t Petersburg och lärt sig till mekaniker. Han hade tidigt börjat arbeta med en idé om en räknemaskin som kunde klara alla fyra räknesätten. Ett första patent hade beviljats 1879, men först 1894 var maskinen så färdigutvecklad att serietillverkning kunde börja i Odhners eget företag i S:t Petersburg.

Den helt mekaniska maskinen, "Odhner-snurran", blev snabbt en bestseller på den internationella marknaden. Till skillnad från andra, äldre räknemaskiner, som främst lämpade sig för addition och subtraktion, kunde Odhner-snurran enkelt multiplicera och dividera även mycket stora tal.

Efter den ryska revolutionen 1917 flyttades tillverkningen över till Sverige och Göteborg. Företaget rekonstruerades under namnet Original-Odhner; det hade dykt upp många efterapningar av den framgångsrika lilla svenska maskinen. En variant på Odhner-snurran kom på 1930-talet från AB Facit i Åtvidaberg och blev en ny stor industriframgång. År 1973 kom så det abrupta slutet på epoken mekaniska räknemaskiner, när de elektroniska fickräknarna plötsligt översvämmade marknaden.

CYKLAR OCH AVBETALNING

Cykelns födelseår brukar anges till 1885. Då konstruerades den första "säkerhetscykeln" med i allt väsentligt samma utseende som dagens cyklar. Två år tidigare hade Per From startat en velocipedfabrik i Stockholm, som bl.a. tillverkade höghjulingar. Kring sekelskiftet 1900 tillverkades årligen 10.000 cyklar i Sverige.

Det skulle dröja ännu något årtionde innan cyklar fanns att se överallt ute på vägarna. En cykel var för de flesta en mycket dyr investering (över 8.000 kronor i 1990 års penningvärde). Men sedan avbetalningssystem och postorderhandel byggts ut kom cykeln inom räckhåll för allt fler. Särskilt gällde detta folk på landsbygden, och det var också där som cykeln kom att få sin största betydelse.

En variant på säkerhetscykeln konstruerades 1892 av de två unga uppfinnarbröderna Birger (1872–1948) och Fredrik (1875–1964) Ljungström, den s.k. Sveavelocipeden. I stället för med pedaler som trampades runt drevs den med en vertikal, upp- och ner-gående tramprörelse. De fick stöd av Alfred Nobel som investerade i en cykelfabrik i England. Men efter Nobels död 1896 gick det hela om intet, och bara något hundratal exemplar hann tillverkas. Sveacykeln var en tekniskt intressant konstruktion med möjlighet att ändra utväxlingen under gång, en finess som långt senare skulle komma på racercyklar.

KLOCKOR OCH TAXAMETRAR

En ung urmakare, Henning Hammarlund (1857–1922), återkom 1886 till Sverige efter en sjuårig gesällvandring i Europa och USA. Med sig hem hade han idén att starta en fabrik för tillverk-

ning av fickur. Trots att många varnade honom för ett så vanskligt företag lyckades han finna många finansiärer, och på hösten 1887 startade han Halda Fickurfabrik i Svängsta vid Mörrumsån i Blekinge.

De nödvändigaste maskinerna skaffades utomlands och från Stockholm värvades en urmakare som verkmästare. Tre unga pojkar från trakten anställdes som lärlingar och på sommaren 1889 kunde de första fickuren levereras. Pengar började strömma in i företaget, och de trampdrivna svarvarna kunde efter hand bytas ut mot maskindrivna. Redan 1891 fanns Haldaur i fler olika prisklasser, men lönsamheten var så låg att man såg sig om också efter andra produkter.

Tidiga försök med skrivmaskiner blev ingen större framgång på marknaden, men Haldas taxameter blev i stället en fullträff. Den klarade helt utan anmärkningar de mycket hårda krav som ställdes av myndigheterna i London, och den kom snart att säljas över hela världen. Långt senare kom också skrivmaskiner med märket Halda, men då i ett annat bolag.

I Svängsta finns än i dag en finmekanisk industri med kontakter bakåt i tiden till urfabriken. Här tillverkas bl.a. spinnrullar för

1885 konstruerades den första "säkerhetscykeln", med i stort sett samma utseende som idag. I dagens penningvärde kostade en cykel på 1890-talet ca 8.000 kronor. 1892 konstruerade bröderna Birger och Fredrik Ljungström den s.k. Svea-velocipeden som drevs av en upp- och nergående tramprörelse. T.v. i trehjuligt utförande, t.h. principteckning. Foto Sveriges Tekniska Museum.

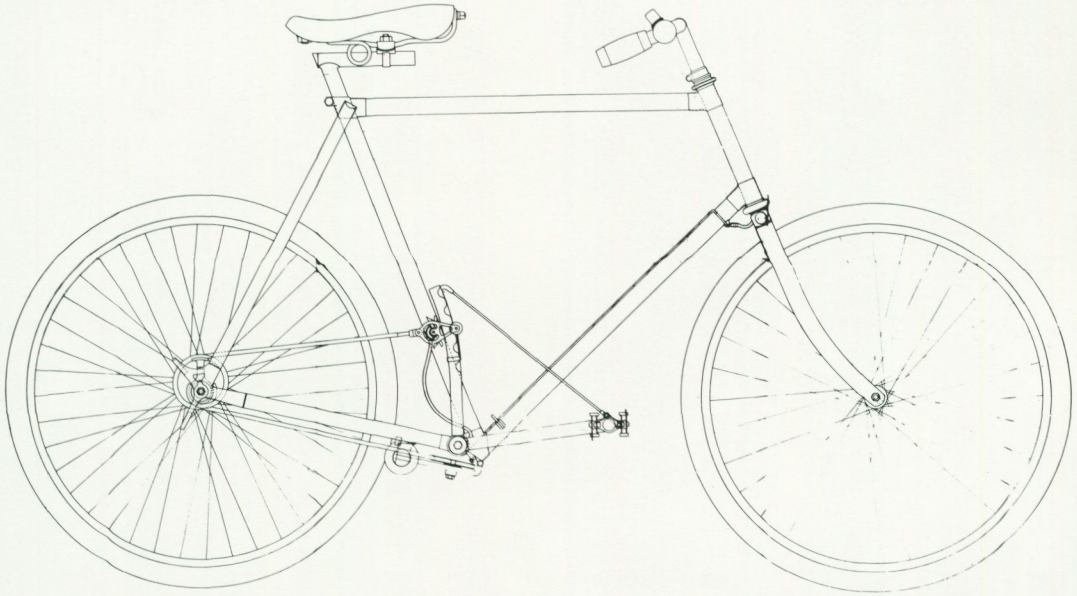

sportfiske, återigen en produkt med höga krav på finmekanisk precision. Det som burit verksamheten vid Mörrumsån vidare genom goda tider och dåliga är inte bara verktygsmaskiner i en välutrustad maskinpark utan kanske framför allt ett nedärvt yrkeskunnande. Arvet från Hammarlunds tre lärpojkar har förvaltats väl.

"DEN ANDRE JOHANSSON"

Johan Petter Johansson (1853–1943) hade arbetat i flera år som rallare, smed och rörmontör innan han bestämde sig för att bli sin egen. Med ett litet hoplånat kapital startade han en reparationsverkstad nära Enköping. Ett problem var att skaffa verktyg för alla de olika dimensioner som kunde förekomma på rör och muttrar och annat. Även om han hade haft råd att skaffa dem, skulle det ha varit tungt att släpa dem med sig till olika arbetsplatser.

Johanssons lösning blev den ställbara rörtången (1888) och skiftnyckeln (1892), två verktyg som än i dag, hundra år senare, tillverkas och säljs över hela världen. De har ändrats bara i små detaljer. Johanssons egna erfarenheter som yrkesman gjorde att han från början kunde ge de båda verktygen en lämplig form.

"Anordningen består helt enkelt däruti, att i den fasta käftens d *lutande insida är anbragt en ränna* e, *hvari den motsvarande framskjutande delen* c *af den lösa käften* b *kan inskjutas och styras vid käftarnes hopskrufvande." J. P. Johanssons patentbeskrivning av skruvnyckeln 1892. Foto Sveriges Tekniska Museum.*

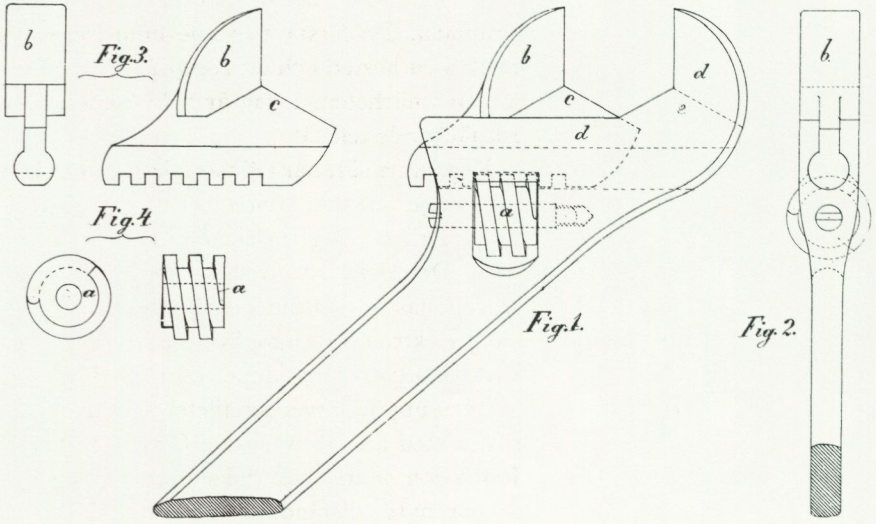

En affärsman i Stockholm, B. A. Hjorth, fick ensamrätten att marknadsföra Johanssons verktyg. I dag är de stämplade med firmanamnet Bahco, välbekant för mekaniker överallt. Johansson själv fortsatte att utveckla nya tekniska idéer, bl.a. på området fläktar. Han kom med tiden att inneha över 100 patent.

I jämförelse med sin namne C. E. Johansson har J. P. Johansson kommit att bli nästan bortglömd. Han nämns sällan bland de uppfinnare som lyfts fram vid tekniska högtidsdagar. Ändå har kanske ingen svensk uppfinning fått en sådan spridning över hela världen som hans genialiskt enkla skiftnyckel. Den avbildas ofta som en enkel och tydlig symbol för begreppet maskinteknik. Alla vet vad den används till.

STORA KONCERNER OCH TEKNISKA SYSTEM

Vi har här mött ett antal personer som på 1890-talet var med och skapade industriföretag baserade på uppfinningar. Flera av dessa företag lever vidare än i dag, många av dem med nya namn. Vissa har slagits samman med andra företag till stora koncerner.

Andra har till och med gått upp i internationella företag och där förlorat en stor del av sin identiet. Av ASEA har blivit ABB, till hälften schweiziskt och nu Sveriges största verkstadsföretag. Namnen på uppfinnarna, de som en gång fick den avgörande idén, glöms bort. Vem på ABB minns längre Jonas Wenström?

En annan skillnad mellan nu och då är de allt större tekniska systemen. De första telefonförbindelserna var ofta en ledning mellan en bostad och ett kontor, eller mellan en verkstad och en annan i närheten. I dag är hela landet sammanknutet med ett rikstäckande telenät.

På samma sätt har elförsörjningen utvecklats. Medan på 1890-talet varje verkstad kunde ha sin egen ångturbin och elgenerator, hämtar man i dag sin elenergi från ett annat rikstäckande nätverk. Det elektriska trefassystemet, utvecklat på 1880-talet av bl.a. Jonas Wenström (1855–1893), blev genombrottet för den stora elektrifieringen av Sverige. Nu kunde elenergi hämtas från vattenkraftverk långt uppe i norr (se vidare Jan Garnerts artikel).

Även uppfinnarverksamheten har ändrat karaktär. Vi bör inte räkna med att en ny ensam Gustaf de Laval eller Carl Edvard Johansson snart skall dyka upp med en epokgörande idé som skapar nytt välstånd. Teknisk utveckling sker allt mer på ett

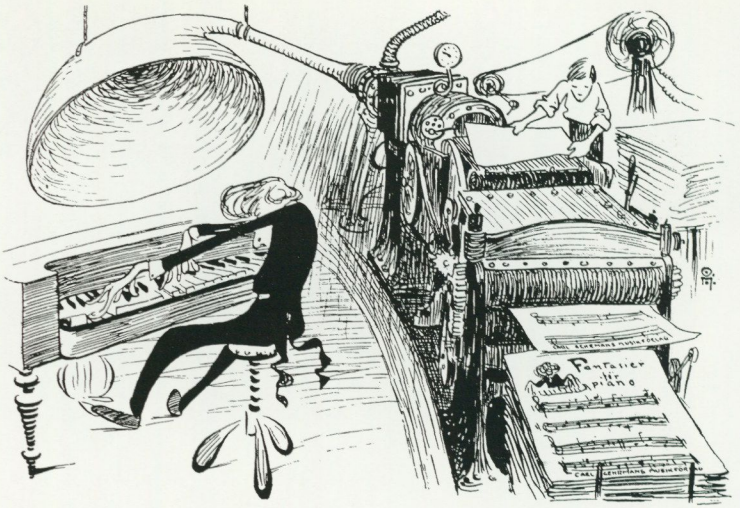

Entusiasmen och framtidstron på nya uppfinningar var enorm. "Söndags-Nisses uppfinningar. Modernaste not-tryckeriet." Teckning av O. A., Oskar Andersson 1899. Ur Gunnar Jungmarker: Oskar Andersson 1877–1906.

annat sätt än i det svenska 1890-talet. Då hade vi, när vi nu ser i backspegeln, en unik position. Sverige låg framme vid den högteknologiska fronten, och resultaten kunde bli spektakulära. Ja, 1890-talet var en förunderlig tid, då det gamla bondelandet blev ett modernt industriland.

INDUSTRISVERIGE I DAG

Liksom jordbrukarbefolkningen i Sverige nådde sin kulmen på 1880-talet har nu också antalet industriarbetare börjat avta. Ökad automatisering och – i nästa steg – robotisering leder till ständigt mindre arbetskraftbehov i tillverkningsindustrin, även om den totala produktionen inte minskar.

Dagens industriella processer är ofta var för sig mindre energikrävande än 1890-talets, men energikonsumtionen i Sverige tycks ändå inte vilja avta. Energiproblemen växer och har blivit politiska problem.

Ett vanligt sätt på 1890-talet att illustrera industriell utveckling var att visa en ny fabriksanläggning med höga bolmande skorstenar. Ju svartare rök desto mer imponerande. I dag står miljöproblemen i förgrunden i samhällsarbetet.

Stora utmaningar väntar. Ska de intellektuella och moraliska resurserna räcka till att göra vårt eget 90-tal lika framgångsrikt som det förra?

90-TALSPERSPEKTIV PÅ ELEKTRIFIERING OCH TREFASTEKNIK

Jan Garnert

Jan Garnert, doktorand vid Institutet för folklivsforskning.

Det var mot slutet av 1870-talet, som de elektriska glödlamporna slog igenom. Deras sken var svagt men de förebådade vår egen tid då människorna enkelt kan sätta sig över det naturliga ljusets växlingar mellan natt och dag. På 1880-talet lärde sig ingenjörer och vetenskapsmän också att använda elektriciteten som drivkraft. Fördelarna med elektriska motorer var många. I Uppfinningarnas bok framhölls 1902 att de tog litet utrymme i jämförelse med till exempel fotogenmotorer, var lätta att sköta och att "äfven en icke kunnig arbetare" kunde sätta igång dem. Dessutom var de elektriska motorerna tysta. En annan fördel var att en elmotor enkelt kunde kopplas samman med den maskin som elmotorn skulle driva: "För detta ändamål lämpar sig den elektriska motorn bättre än någon annan kraftmotor, vare sig det är fråga om ångmaskin, gas-, petroleum-, sprit-, bensin- eller varmluftsmotor." (s. 297).

Trots alla fördelar är det ändå svårt att finna exempel på elektrisk motordrift före mitten av 1890-talet och orsaken är uppenbar. Fram till dess användes nästan uteslutande likström, men då var det också tvunget att kraftanläggningen inte låg mer än några hundratal meter från den plats där den elektriska motorn fanns. Var avståndet längre gick alltför mycket energi förlorad vid överföringen via de elektriska ledningarna.

Men 1893 ändrades förutsättningarna för elektrifiering i grunden då Jonas Wenström och hans Elektriska AB, ASEAs föregångare, lyckades genomföra den första större överföringen av trefas växelström mellan Hällsjön och Grängesberg. Sträckan var ungefär 15 km och överföringsspänningen 9.500 volt.

Med trefas växelström kunde närmast obegränsade mängder elektrisk energi överföras från en kraftstation till den plats där elkraften skulle användas. Detta var något nytt eftersom det före elkraftens tidevarv, då vattenkraftens energi utnyttjades för att via vattenhjul eller turbiner driva maskiner, hade varit nödvändigt att lägga de industrier som behövde mycket drivkraft invid den plats där vattenkraften fanns. Med den elektriska energin och trefastekniken till hands kunde, för att använda en liknelse, berget komma till Muhammed, det vill säga kraften fick komma till industrin, inte tvärtom. Trefastekniken innebar därför en helt ny frihet att påbörja energikrävande tillverkning praktiskt taget var som helst. Elkraften hade blivit ett reellt alternativ till andra metoder att utveckla mekanisk rörelseenergi.

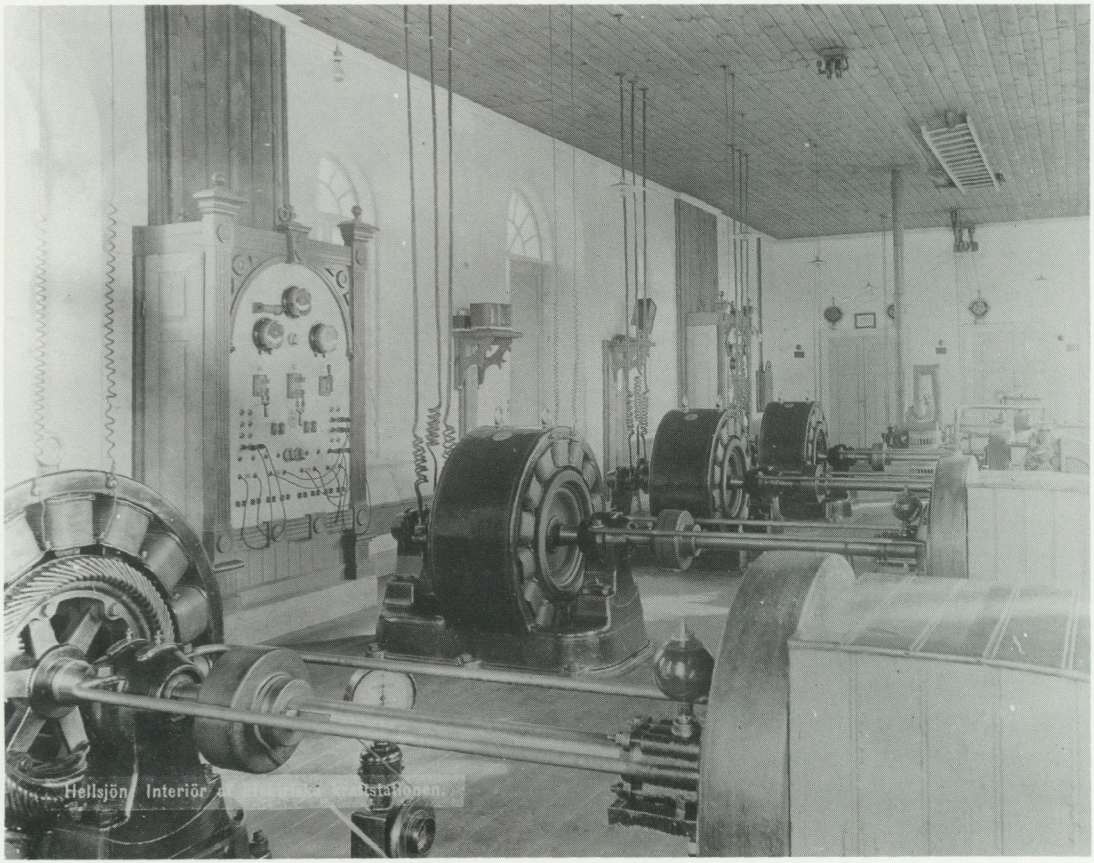

Den första större överföringen av trefas växelström skedde 1893 från kraftstationen vid Hällsjön – på bilden – till Grängesberg. Hällsjön hade fyra trefasgeneratorer på sammanlagt 344 kW. Sträckan var 15 km. Foto Sveriges Tekniska Museum.

Elektriska AB, ASEA:s föregångare, grundades 1883 och byggde sin verksamhet på Jonas Wenströms (1855–1893) konstruktioner. Foto Sveriges Tekniska Museum.

Därmed hade verkligheten också hunnit ifatt den teknikintresserade Jules Verne som i romanen *Ingeniör Roburs luftfärd* framsynt låtit Roburs flygande fartyg Albatross drivas av "elektriciteten, denna kraft, som en dag skall blifva själen i den industriella verlden" (s. 56).

Det var industrin som inledningsvis drog den största nyttan av trefastekniken och i Sverige innebar det att en energislukande bransch som massa- och pappersindustrin tidigt började använda

Genom överföring av trefas växelström var man inte längre bunden till näraliggande vattenkraft eller ångkraft. Genom byggandet av denna tubledning från kraftstationen till Hofors Jernverk 1895 kunde ett nytt, för tiden hypermodernt valsverk tas i bruk. Foto Sveriges Tekniska Museum.

elkraften, inte sällan som företagen samtidigt byggde egna vattenkraftverk. Den Jules Verneska själsförändringen av industrisamhället kan tydliggöras med ett exempel från en annan energikrävande bransch, järn- och metallindustrin.

Sedan gammalt var järnverken lokaliserade till platser där vattenkraften kunde användas direkt för att driva vattenhjul och turbiner. Om ett företag ville utvidga driften och vattenkraften inte räckte, tvangs man använda ångkraft. När Hofors AB i början av 1890-talet ville koncentrera sin järnverksproduktion till en plats räckte den vattenkraft som fanns lokalt inte till och det gällde att tänka i nya banor.

Likström gick inte att använda på grund av långa avstånd och det fanns 1894 ännu inte några trefasmotorer av den storlek som krävdes för valsverksdriften. Men efter ett tekniskt utvecklingsarbete kunde valsverket 1895 tas i bruk och det rådde i ingen-

jörskretsar inte längre någon tvekan om elkraftens stora användbarhet vid valsverk. Hoforselektrifieringen blev epokgörande eftersom den ställde alla gamla begrepp på huvudet och visade att det blivit möjligt att utvidga ett järnverk utan att behöva vara bunden till vattenhjulens, turbinernas eller ångkraftens begränsningar.

Med elkraft kunde inte bara betydligt mycket mer kraft användas jämfört med vad som varit möjligt då ångmaskiner eller vattenhjul drev valsstolarna i valsverket. När elektricitet infördes anskaffades vanligen också en rad småmotorer för att driva bland mycket annat kranar, traverser och andra transportanordningar, saxar, riktmaskiner, lyft- och vickbord, vänd- och släpanordningar och inmatnings- och utdragningsanordningar vid ugnarna.

Går vi framåt i tiden till 1920 så var redan tre fjärdedelar av de svenska valsverken försedda med elektrisk drift. Så gott som alla maskinella anordningar drevs med elektriska motorer. 1926 använde järnhanteringen 620 miljoner kWh, mer än någon annan industribransch.

Elektriska spårvagnar introducerades för första gången i Sverige i Göteborg 1897. Här Stockholms första elspårvagn vid Katarinavägen 1901. Foto Sveriges Tekniska Museum.

Allgemeine Elektrische Gesellschaft genomförde överföringen med trefas växelström till Frankfurt am Main 1891. Ljusgudinnan blev på 1890-talet AEGs varumärke. Den mytologiska bilden av ljusgudinnan, vars elektriska ljus lyser upp natthimlen, präglas av tillförsikt om elektricitetens betydelse för framtiden. Det bevingade hjulet symboliserar utveckling och framåtskridande, lagerkransen den andliga upplysningen. Omslagsbild från AEGs katalog vid den elektrotekniska utställningen i Frankfurt am Main 1891.

ELEKTRISK MÅNGFALD

Introduktionen av trefas växelström i industrin var 1890-talets viktigaste elektriska händelse, men för dem som befann sig utanför industriportarna var andra och mer offentliga elektriska evenemang påtagligare. Hit hör de nya elverken i till exempel Stockholm och Gävle 1892 och införandet av elektriska spårvagnar i Göteborg 1897. Vid Stockholmsutställningen 1897 lyfte elektriska hissar upp besökarna till högre våningsplan och den elektriska belysningen kom från AB de Lavals glödlampsfabrik Svea. Vid utställningen var ASEA representerat, liksom Luth & Roséns elektriska AB, då en mycket stor tillverkare av elektrisk utrustning och med fabrik på Södermalm i Stockholm sedan 1893.

Ute i Europa hade trefasteknikens genombrott ägt rum redan 1891 i samband med den elektrotekniska utställningen i Frankfurt am Main då växelström överfördes dit från ett vattenfall 175 km bort. En annan elhändelse var att London 1890 fick sin första elektriska tunnelbana. Den första elektriskt drivna bilen konstruerades 1893. Företag som Brown Boveri Co och General Electric Co inledde sin verksamhet på 1890-talet.

Industrins elektrifiering följdes av en rad olika användningar av elkraften. Av stor betydelse för samhällsutvecklingen har varit att trefastekniken möjliggjorde utbyggnaden av de stora elektriska nätverken. Likt ett samhällets blodsystem överför de nu på 1990-talet elektrisk ström till praktiskt taget varje hushåll där elektrisk utrustning som tvättmaskiner, spisar, mikrovågsugnar, frysar, TV-apparater och symaskiner präglar vår planering av vardagen. Hela da planering av vardagen. Hela denna förändring av människans sätt att leva tog inte ens ett sekel att genomföra.

TEKNISKA PERSPEKTIV

Därmed är vi inne på den för en kulturhistoriker centrala frågan vad gäller teknisk förändring, nämligen hur förändras *människan* av ny teknik? Man kan säga att det finns två aspekter på teknik, en är hur den används, den andra aspekten handlar om vad den nya tekniken får för konsekvenser eller har för "innehåll", för att låna ett begrepp från teknikhistorikern Marshall McLuhan.

Att begränsa sitt intresse för ny teknik enbart till hur den används är enligt McLuhan den "tekniska idiotens" inställning.

Så bryskt behöver det knappast uttryckas, men den fråga som alltid bör ställas när det gäller ny teknik (och självfallet även teknikhistoria) är – vilka sociala och kulturella konsekvenser kan tänkas följa i spåren av den nya tekniken? Vilken effekt kommer den att få för människan som kulturvarelse?

Att just elektrifieringen har haft stor betydelse för människan som kulturvarelse är uppenbart. Skiftarbetet i industrin har som en viktig förutsättning tillgången till god belysning. I skenet från den elektriska belysningen rör vi oss numera också obehindrat i nattstaden. Det har också blivit enkelt att resa även när det är mörkt – tack vare elektriska strålkastare. Elektrifieringen har påverkat människors uppfattning om tid och rum och förändrat så grundläggade beteenden som vår dygnsrytm.

Det är möjligt att såväl Jonas Wenström som John Luth och andra ingenjörer och företagare också i mer filosofisk mening reflekterade över sin elektrotekniska hantering. Men troligare är att de flesta av dem uppfattade till exempel trefasteknikens användning i industrin enbart som en möjlighet att åstadkomma en effektivare produktion och ett bättre rörelseresultat för olika företag.

Den första elektriska gatubelysningen med båglampor tändes på Karlavägen i Stockholm 1889. Foto Stockhoms Stadsmuseum.

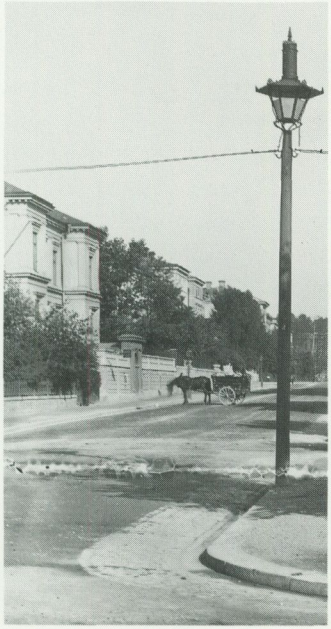

Vad vi däremot vet är att det fanns en rad betydande författare som under 1800-talets två sista decennier, då industrisamhällets hjul snurrade allt snabbare och blev allt fler, ägnade ett omfattande intresse åt konsekvenserna av nya teknologier. Man kan säga att dessa över framtiden reflekterande humanister lät ny teknik ingå som ett av flera idémässiga nav kring vilka deras berättelser kretsade. Visserligen var det knappast trefastekniken i sig de diskuterade, snarare var de inspirerade av den allmänt sett snabba utveckling som de själva levde mitt uppe i. Författarnas popularitet bekräftar att deras intresse för visioner och spekulationer kring teknikförändringarnas eventuellt yttersta konsekvenser låg i tiden.

Jules Verne, med sin kommentar om elektriciteten som industrisamhällets själ, var en av dessa författare som likt litteraturens Columbusgestalter hade idéer som ledde ut i det okända. Hans bok om ingenjören Robur från 1886 gavs ut på svenska 1887 och året därpå utkom den främsta utopiska klassikern från den här tiden, amerikanen Edward Bellamys "En återblick". Inom två år hade den tryckts i 213.000 exemplar och till svenska översattes den redan 1889. "En återblick" hade underrubriken "Sociala

iakttagelser efter ett uppvaknande år 2000" och det samhälle som då existerar är jämlikt och mycket strikt organiserat i ett slags statssocialism, där ingen behöver arbeta efter 45 års ålder och där det är elektriciteten som ger människorna värme och ljus.

Hos Bellamy spelade tekniken en viktig men i romanens gestaltning trots allt underordnad roll. Hos 1890-talets främste science fiction-författare, H. G. Wells, stod däremot den tekniska utvecklingens sociala konsekvenser för människan i centrum.

I "Tidsmaskinen" från 1895 lät Wells en man från 1890-talet resa framåt i tiden till år 802701. Då kommer världen att bestå av två människoarter. Den ena är eloanerna som är intagande men hjälplösa och till synes bekymmerslöst ägnar all sin tid åt lättsamma lekar. Men eloanerna har trots allt en djup ångest, de fruktar de vidriga morlockerna som utanför allt arbete och månsvarta nätter kommer upp ur sina underjordiska boningar för att

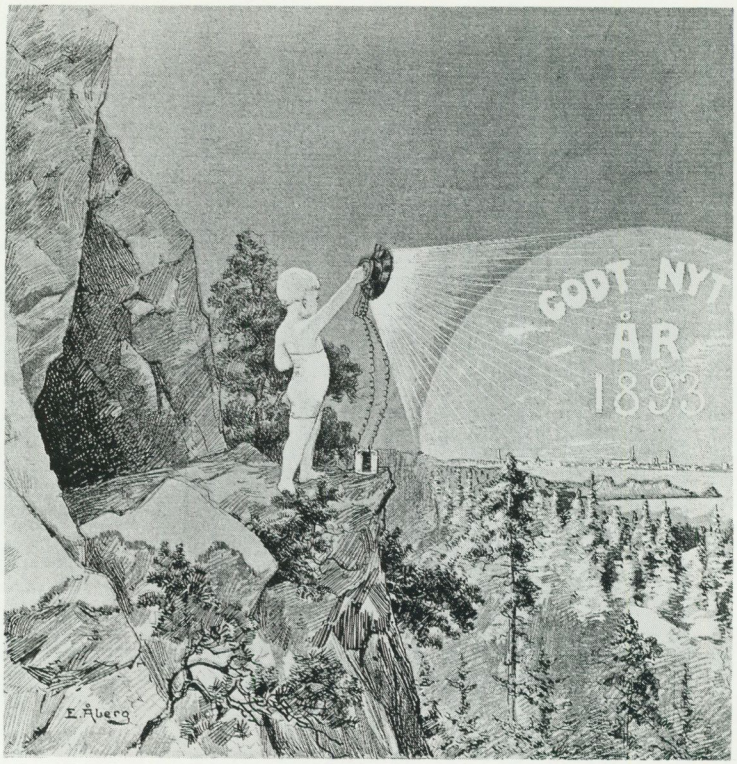

Veckotidningen Sveas nyårshälsning 7 januari 1893 lystes upp med en batteridriven lampa. I bildtexten påpekades att den lille Nittitrean "som en äkta son af sin tid konstruerat sig en elektrisk apparat, hvarmed han i klump kan sända ut sina nyårsgratulationer".

fånga in sin föda, eloanerna. Wells skrev "Tidsmaskinen" mot bakgrund av det industrisamhälle han själv levde i. Världen av år 802701 tänkte han sig som ett slags logisk science fiction-mardröm, framsprungen ur 1890-talets industriella organisation.

H. G. Wells uttryckte i olika sammanhang också sin principiella syn på industrisamhällets teknologi, som han ansåg i sig bar ett förändringens budskap. Fram till slutet av 1800-talet hade människorna i alla tider agerat i enlighet med beprövade erfarenheter. Tekniksamhället signalerade tvärtom att allt var föränderligt. Att förlita sig på beprövade sanningar dög inte längre. Människan måste i stället lära sig att tänka med framtiden och förändringen som mål, inga värden var bestående. Industrisamhällets teknologi och allmänna utveckling höll på att förändra människornas tidsuppfattning.

Ett yrke som försvann – lykttändarens.

Även i Sverige utkom framtidsvisioner, mer eller mindre besläktade med den genre vi idag kallar science fiction. En av dem var August Blanche's 1892 tryckta skådespel "1846 och 1946". I teaterstyckets framtidsrekvisita hade Riddarhuset i Stockholm blivit fabrik och försetts med höga skorstenar, elektriciteten användes för uppvärmning och det fanns kvinnliga advokater och journalister.

Blanche's pjäs var en bearbetning av en fransk pjäs för svenska förhållanden. Utländska förlagor hade också Carl Jakob Magnell

då han 1893 publicerade "Ingeniör Münchhausens berättelser från Amerika", en skämtsam utopi i form av en münchhausiad. Magnell låter en storskrävlande ingenjör på hemmabesök i Sverige lägga ut texten om sina framgångar i USA, uppnådda tack vare ett intelligent utnyttjande av snillrika tekniska nydaningar. Inte minst elektriciteten spelar en stor roll i dessa skrönor. Typiskt är att Magnell förlade sina visioner till Amerika – den nya världen där allt var tänkbart och obundet av den gamla världens samhällssystem.

I KÖLVATTNET EFTER COLUMBUS

De här 1890-talsförfattarna skrev sina utopiska texter då samhället tekniskt sett stod på tröskeln till en ny epok. Det ligger på flera vis nära till hands att jämföra dem med Christoffer Columbus, visionär i det femtonde århundradets 90-tal. För 1400-talets lärda var det utifrån astronomiska mätningar allmänt känt att jorden var rund. Men det var Columbus som drog konsekvenserna av denna kunskap och såväl tänkte sig som vågade segla västerut och in i det okända för att finna det land han trodde fanns bortom horisonten. Jules Verne och hans författarkolleger inskränkte sig till att i diktens form axla Christoffer Columbus mantel. Gemensamt för dem alla var att de praktiskt eller intellektuellt och med förväntningar likaväl som farhågor i sinnet sökte sig ut i det okända.

Avsikten har här inte varit att diskutera om utopisterna fått rätt eller fel, utan att konstatera att visioner är väsentliga för den som bryr sig om framtiden. Och här behövs såväl akademiska diskussioner som litterära gestaltningar av problem kring de sociala och kulturella konsekvenserna av ny teknologi. En bok som "Ingeniör Münchhausen" faller utanför ramen för det strikt seriösa, men ytterst lär även den oss med sina halsbrytande teknikskämt att ständigt försöka tänka steget längre och se bortom de mest näraliggande slutsatsernas okreativa stagnation – ingenting är givet, varje levnadsmönster kan ifrågasättas och inga sanningar varar för evigt.

Att försöka förutse kulturella och sociala konsekvenser av viktig ny teknologi innebär huvudsakligen att inta ett dynamiskt eller – kanske bättre – ett dialektiskt förhållningssätt, där samspelet mellan människor och teknik konstituerar de bägge motpo-

lerna. Tekniska innovationer kommer att få konsekvenser som kan vara oväntade. Så är det idag, så var det i trefasteknikens år 1893 liksom 1493, det år då Columbus återvände från sin första upptäcktsfärd till Amerika. Hans resa hade blivit möjlig tack vare vetenskapens nya samverkande kunskaper om Jorden, men visionen, målet att finna sjövägen till Indien, lyckades Columbus aldrig förverkliga. Hans seglats ledde i stället till upptäckten av en för européerna ny kontinent och de indianska kulturernas undergång.

Nu på 1990-talet blir Columbus åter aktuell. 500 år har förflutit sedan hans resa mot Västindien och i samband med Columbusjubileet verkar det som om science fiction och verklighet kommer att mötas. 1992 kommer namnet Columbus att användas som en metafor för vetenskapens ambitioner att vinna ny kunskap och att uppnå hägrande mål, bortom det hittills genomförbara. En rymdflotta planeras då segla iväg i en nationernas kappsegling från Jorden mot Mars. De deltagande små rymdskeppen förses med jättelika segel och tanken är att de skall utnyttja den så kallade solvinden som drivkraft. Solvinden är känd sedan länge, men fram till nu har visionerna om att människan skall kunna dra nytta av den enbart realiserats på det litterära planet, där solvinden förekommer i många science fiction-berättelser.

Vad blir på 1990-talet lika betydelsefullt som 1890-talets trefasteknik? Knappast Columbusjubileets solvindsarmada, snarare någon teknologi som redan finns men som vi ännu inte inser betydelsen av. Står vi alls på tröskeln till en ny epok? De som lever in i nästa 90-tal lär bli varse svaret.

STOCKHOLMSUTSTÄLLNINGEN 1897

Anders Ekström

Anders Ekström, doktorand vid Avdelningen för vetenskapsteori, Uppsala universitet.

Hösten 1896 och den följande vintern rustades Stockholm för den stora utställningen. I novembernumret av Nordens expositionstidning, som gavs ut av ingenjören och tidningsmannen Per Lindell, berättas det om hur stadens yttre förändrats:

Stadsfullmäktige ha med Utställningen till förevändning byggt en ståtlig järnbro till Djurgården, annars hade vi nog fått vänta på den ännu en rundlig tid. De ha lagt om gator, trottoarer och torg, de ha byggt nya kajer, de ha fiffat upp och prydt till ögonfägnad stadens hus och allt, hvarpå de kunnat misstänka, att utställningsbesökandes blickar komma att falla.

Vid sidan om den nya Djurgårdsbron kom också en provisorisk bro för spårvagnstrafik till.

Inom själva utställningsområdet gällde det att klara av så mycket av byggnadsarbetet som möjligt innan årstiden blev alltför påfrestande. Författaren och journalisten Andreas Hasselgren, en av utställningens mest utförliga krönikörer, beskrev några av de svårigheter som arbetarna hade att brottas med:

Höstrusket har uppmjukat marken, och den lifliga trafik af tungt lastade åkdon, som pågår i alla riktningar, har yttermera plöjt upp den, så att man somligstädes ser kärrorna sjunka ner i lervällingen ända till hjulaxeln.

Förberedelsearbetena gick vidare sedan det nya året brutit in. Ett ymnigt snöfall de sista dagarna i januari vållade problem, då flera av de mer eller mindre provisoriska byggnaderna hade föga bärkraftiga tak. Därför var det nödvändigt att undan för undan forsla bort snön. Trots alla besvärligheter utfördes arbetet med entusiasm av både "tankearbetarna" och "kroppsarbetarna". Det var åtminstone det intryck Stockholmstidningens skribent fått, som också framhöll att stämningen mellan arbetare och

arbetsledare var god. Viktigt i det avseendet var, menade denne, det gemensamma intresset "för saken i dess helhet". Detta hindrade emellertid inte att en strejk bröt ut vid några av utställningsbyggnaderna i slutet av februari, men konflikten var över efter ett par dagar. En betydligt mer omfattande strejk kunde ha berört utställningen om August Palm fått gehör för sina planer men idén avstyrdes av Hjalmar Branting.

Den 8 mars stängdes utställningsfältet för allmänheten. Antalet nyfikna hade fram till dess varit så stort att de blivit till ett hinder för det pågående arbetet.

Byggnadsarbetet pågick hela vintern och våren, ofta under mycket besvärliga snöförhållanden. T.v. Stockholms stads paviljong, ritad av Gustaf Wickman och t.h. Industrihallen av Ferdinand Boberg och Fredrik Lilljekvist. Foto C. K. Thorncliff.

Den stora söndagsvandringens mål har sedan länge varit utställningsområdet, och då bakom det skymmande stängslet torn efter torn, byggnad efter byggnad höjt sina tinnar, har man fröjdat sig, undrat och gissat, såsom då man från fjärran nalkas en stad och ser dess konturer småningom stiga upp öfver horisonten.

skriver Svenska Slöjdföreningens sekreterare Erik Gustaf Folcker.

Mot slutet av mars väntade man på att tjälen skulle gå ur marken, så att de sista byggnadsarbetena kunde slutföras, varpå inrednings-, målnings- och dekorationsarbeten skulle ta vid. Men den första söndagen i april låg Stockholms gator invälvda i snöyra. Vindstyrkan närmade sig storm. Spårvagnstrafiken hindrades, trottoarerna var svårframkomliga. Kommunikationerna bröts med fördröjningar som följd. Ännu en gång måste arbetsstyrkor sättas in för att få undan snön.

Den sista veckan av förberedelser blev hektisk, så också i utställningens grannskap. Biologiska museet putsades, renoverades och utökades med fler djur. I dioramornas fond hade Liljefors bättrat på där så behövdes. Till Skansen anlände från Frostviken i Jämtland en extra lappkaravan, som skulle befolka lapplägret. Tidigare hade särskilda förordningar utarbetats för trafiken på Strandvägen och Djurgårdsbroarna. Nu pågick också förberedelser vad gällde säkerheten på utställningen. Av utkommenderat manskap från Stockholms regementen fick man hjälp med uppackningen av alla de föremål, som fortfarande anlände i jämn ström.

Torsdagen före öppningsdagen skyndade en åkare mot Djurgården med en vagnslast maskindelar. Vid hörnet av Oxtorgsgatan och Hötorget välte kärran, varpå delar av lasten slogs i spillror. Strida regnskurar gjorde arbetet besvärligt. Men en inledande oro under dagen om huruvida allt skulle bli färdigt i tid, vände framemot kvällen till en övertygelse om att så verkligen skulle bli fallet.

Så kunde då utställningens entréer efter år av diskussioner och förberedelser äntligen slås upp.

INVIGNINGSDAGEN

Många oroliga blickar vändes upp mot himlen i det lite grårnulna förmiddagsvädret den 15 maj. Längs Strandvägen rådde trängsel. För att upprätthålla ordningen hade en polisstyrka på 300 man kommenderats. Några av de många i rörelse var på väg till invigningsfestligheterna, andra, som saknade biljett, hade ändå sökt sig ut mot Djurgården för att uppleva folkfesten och kanske få en skymt av de kungliga.

Omkring halv tolv anlände prins Eugen och kronprins Gustaf. En halvtimme senare kom kungen och drottningen med följe, däribland den danska kronprinsfamiljen. Kanoner sköt salut för namnsdagsbarnet drottning Sofia, och sedan de kungliga intagit sina platser på hedersläktaren på industrihallens balkong stämdes "Ur svenska hjärtans djup" upp. Därefter inleddes själva invigningsceremonin med Wilhelm Stenhammars kantat, som fått ord av Carl Snoilsky. Denne lyckades väl fånga in den starka tro på utvecklingens möjligheter som utställningen symboliserade:

Till sina hallar,
hör, arbetet kallar:
På under det bjuder
i stålblank prakt.
Hör ångan som hvisslar –
det kokar och sjuder!
Maskinen gnisslar
i dånande takt.

Se, hur kraften brutit
genväg till sitt mål,
nya redskap gjutit
af ett smidigt stål!
Hur hon sinnrikt danat
allt för lifvets kraf!
Hur hon genomspanat
allt som jorden gaf!

I ett senare parti av kantaten erinrade dock Snoilsky om vad som gjort utvecklingen möjlig:

Hur den unga tidens skapar-ifver
in på nya banor slår,
minnets bro dock ingen sönderrifver
mellan gammal tid och vår.
Ha vi makt att trolla fram på stunden
syner af fantastisk prakt,
underlaget är den gråa grunden,
den som våra fäder lagt.

1897 UTSTÄLLNINGEN 1897

KUNGÖRELSE.

Utställningens högtidliga öppnande äger rum lördagen den 15 maj kl. 12 middagen på terassen och den öppna planen framför Industrihallens kupol.

H. M:t Konungen har allernådigst behagat förklara sig ämna öppna Utställningen.

För särskildt inbjudna utfärdas biljetter, som berättiga till inträde inom det område, som är afsedt för Utställningens gäster.

Kör och orkester utföra under Förste Hofkapellmästaren C. Nordqvists ledning den af Grefve Carl Snoilsky författade och af herr Vilhelm Stenhammar komponerade kantaten.

Biljetter till pris af 10 kronor för äldre och 5 kronor för barn under 12 år finnas att tillgå å Utställningens byrå i Administrationsbyggnaden, i Allmänna Tidningskontoret vid Gustaf Adolfs torg m. fl. ställen, och den 15 maj vid ingången D (Djurgårdsbron) till kl. ½ 12 f. m.

Abonnementskort gälla den dagen icke för tiden före kl. 5 e. m.

Efter kl. 5 e. m. är inträdespriset 2 kronor.

Inträdesbiljetter tillhandahållas vid ingångarne.

D. Djurgårdsbron.
M. Maskinhallen, Allmänna gränd.
B. Biologiska Museet.
H. Hasselbacken.
S. Skansen.

Söndagen den 16 maj öppnas Utställningen kl. 10 f. m.

Inträdeskort 2 kronor. Hälften för barn under 12 år.

Måndagen den 17 maj och följande dagar till och med den 26 maj öppnas utställningen kl. 10 f. m. Inträdespris 1 krona. Hälften för barn under 12 år.

Abonnementskort, hvilka gälla alla dagar, utom invigningsdagen och Prisutdelningsdagen, finnes att tillgå å Utställningens byrå i Administrationsbyggnaden alla dagar kl. 10 f. m.—3 e. m. till ett pris af 20 kronor.

Utställarekort kunna där afhämtas fr. o. m. den 12 dennes.

Enligt bestämmelserna är Utställningen tillgänglig från kl. 8 f. m. alla dagar mot dubbel afgift genom ingångarne D. och M.

Generalkommissarien.

(S. T. A. 35 594).

Utställningskungörelse, som publicerades i olika tidningar inför öppnandet den 15 maj. Ur Strix 1897.

Kantaten framfördes i två avsnitt omslutande talen, som inleddes med att kronprinsen bad kungen förklara utställningen öppnad. I sitt anförande framhöll kronprinsen att utställningen var ett sätt att "hugfästa minnet af det år, då landets fader firar silfverbröllopsfest med sina tvenne folk".

Kungen inledde sitt tal med en hänvisning till det krig som just brutit ut mellan Grekland och Turkiet. Denna drabbning kontrasterade han mot det möte som nu skulle äga rum "i det yttersta Thule". Mot det krigiska ställdes det fredliga; där civilisationen en gång vårdats i sin vagga råder orostider färgade av blodsdåd, medan det i Norden blåsts till samling kring en saklig jämförelse av utvecklingens resultat. Men också det nordiska mötet beskrev kung Oscar med ord som "sammandrabbning" och "slag" i en för "utställningsspråket" mycket karaktäristisk

Den nya Djurgårdsbron hade invigts redan den 10 maj. Öppningsdagens folkmyller på Strandvägen och Djurgårdsbron. Foto Axel Lindahl.

motsägelsefull krigsmetaforik, i vilken freden och det nordiska frändskapet är själva grundtonen. Staffan Björck har framhållit det tidstypiskt eklektiska draget i talets retorik, och samtidigt erinrat om hur "treklangen orientaliskt–klassiskt–nordiskt" ofta ljuder i 1890-talets litteratur. Längre fram skall vi se hur denna treklang också stäms upp i utställningens arkitektur.

Invigningsdagen avslutades med en festsupé på slottet för omkring 800 personer. Man skålade för utställningens välgång, för de kungliga familjerna och utställningens generalkommissarie, överståthållaren Gustaf Tamm, och för de olika kommittéerna som arbetat med utställningen. Kungen avslutade med ett hyllningstal till Sven Hedin, som just kommit hem från en forskningsresa "full av besvärligheter och fara, men med ett lyckligt resultat, riktadt med skatter af vetande". Några veckor tidigare hade Fridtjof Nansen besökt Stockholm på sitt triumftåg genom

Entrébyggnaden med det halvt uppförda Nordiska museet. Museet fick en tillbyggnad i söder, ritad av Agi Lindegren. Foto Axel Lindahl.

Europa, och kungen menade att man nu på samma sätt borde hylla Hedin. Så skedde också genom ett ljudligt "leve Sven Hedin".

Denna episod ger en god bild av stämningar som hörde utställningen till. Invigningsdagen blev en manifestation av den oscarianska tidens attribut, rik på festtal, flaggor, folksånger, saluter och hurrarop.

Dagen för utställningens öppnande publicerade flera tidningar artiklar om hur man mer allmänt uppfattade utställningens syften och betydelse för landets utveckling. Perspektiven skiftade något med den ideologiska utgångspunkten, men det rådde ändå stor enighet om utställningens storslagenhet. Genom en jämförelse av den förestående utställningen och den första skandinaviska industriexpositionen, som anordnats i Kungsträdgården 1866, sökte man illustrera den utveckling som Sverige genomgått

under mellantiden. Aftonbladet framhöll att dess omfattning åskådliggjordes redan av utställningsområdenas vidd; 1866 rymdes

bilden af de tre nordiska folkens materiella och andliga lif [...] på ett område, föga större än det som på 1897 års utställning upptages af en enda byggnad, industrihallen.

I Nya Dagligt Allehanda fann man jämförelsen mellan 1866 och 1897 års Sverigebilder illustrera en närmast svindlande utveckling:

kastar man blicken utöfver hvad vår materiella kultur uträttat sedan dess, så ter sig likväl 1866 endast såsom den jämförelsevis obetydliga utgångspunkten för de mest storartade och delvis i högsta grad märkliga framsteg på nästan alla områden.

Också i Socialdemokraten uppehöll man sig vid de "jättesteg", som Sverige tagit under de senaste trettio åren.

Man skilde sig dock något åt i beskrivningarna av utvecklingens drivkrafter. Så fäste exempelvis Nya Dagligt Allehanda stor vikt vid att framstegen ägt rum under Oscar II:s beskydd, medan i första hand Socialdemokraten, men i viss mån också Aftonbladet, framhöll den förändrade karaktär som arbetet erhållit genom "stordriften". Härigenom, påpekade man, har också vetenskap och teknik kommit att spela en allt större roll i arbetsprocessen:

Utställningen är ett vittnesbörd om, hvad armens och hjärnans arbetare mäkta åstadkomma, ett vittnesbörd om att denna storartade materiella odling, vuxen i hägn af modärn vetenskap och teknik, är arbetets *och åter* arbetets *verk.*

"Detta mötes afsigt och mål är en fri och fredlig täflan på arbetets stora idrottsfält", löd en vändning i kungens invigningstal, och tidningsartiklarna är rika på liknande formuleringar. Dessa återkommande metaforer skulle kunna beskrivas som utställningens, eller snarare "utställningsspråkets" retoriska refränger. Ofta beskriver de en kampsituation och ett utvecklingsperspektiv, och faller därmed in i tidens dominerande framstegsideologi, som fått sin prägel av såväl den liberala konkurrenstanken som de naturvetenskapliga utvecklingsteorierna, men vars viktigaste källa var

Den pampiga Industrihallen, ritad av Ferdinand Boberg och Fredrik Lilljekvist och uppförd i trä av firma Jakobson & Eriksson i Umeå. De fyra minareterna med sina balkonger och sammanbindande broar var populära utsiktsplatser ett 50-tal meter upp i luften. Flaggstången på mittkupolen nådde nästan den dubbla höjden. Minareterna var målade i vitt och rött. Foto i Stockholms Stadsmuseum.

den optimism som bars upp av den konkreta industriella utvecklingen. Till detta förs i utställningstexterna, som i kungens invigningstal, ofta det nordiska, och med dess mytologi låter attribut som "manlig" och "modfylld" sig väl förena, liksom den idrottsmetafor, som kom till användning i både kungens tal och Socialdemokratens beskrivning: Utställningen är en "täflan" i "fredens idrotter", den har samlat "nationernas kraft på de fredliga bragdernas täflingsfält".

UTSTÄLLNINGSFÄLTET

Utställningsfältets dominerande byggnad, industrihallen, uppfördes efter ritningar av arkitekterna Ferdinand Boberg och Fredrik Lilljekvist. Byggnadsarbetet, som utfördes av firman Jakobson & Eriksson från Umeå, påbörjades i april 1896. Hallen uppfördes huvudsakligen i trä och omfattade i färdigt skick 16 820 kvm – i höjden sträckte sig de fyra minareter som omgav den stora mittkupolen ett femtiotal meter, och det hela kröntes av en flaggstång som nådde nära den dubbla höjden över markytan – och ofta framhölls att den var den största träbyggnad som någonsin konstruerats, och att detta manifesterade Sveriges framskjutna position inom trävaruindustrin.

Om industrihallens lyckade yttre var enigheten stor. Vad gällde dess inre, menade Folcker att den också i detta avseende var en "genialiskt uttänkt utställningsbyggnad". Dock kunde den brokighet som mångfalden av föremål skapade förta något av helhetsintrycket. Det gällde särskilt den svenska avdelningen, menade Folcker, som han fann underlägsen både den danska och den norska som samlad bild betraktad.

Om den svenska avdelningen kunde ge ett något överlastat intryck, rönte emellertid flera av dess montrar stor uppskattning betraktade var för sig. Särskilt beröm fick Skultuna aktiebolag, vars monter utförts i glänsande koppar och mässing av ståletsaren Hjalmar Norrström. Stort intresse visades också den omfattande monter, i vilken Aktiebolaget Gellivare malmfält och Luossavaara-Kiirunavaara presenterade den norrländska gruvbrytningen. Där kunde man bl.a. se en geologisk gipsmodell av malmberget i Gällivare, och kartor, tabeller och fotografier som beskrev trakten kring gruvan och det arbete som utfördes där.

I Bolinders mekaniska verkstads mycket uppmärksammade

Det pågick en ständig jurybedömning av de produkter som visades och medaljer och belöningar delades ut, vilket flitigt användes i företagens annonsering.

utställningsmonter visades bl.a. en stor spis avsedd för restaurangkök. Exemplar av denna spis användes i några av utställningens restauranger, och den hade också levererats till Operakällaren och Hotel Rydberg. Bolinders ställde dessutom ut en samling gjutna figurer, däribland en byst av Oscar II, och där fanns också en stor samling utställningsmedaljer som firman erhållit på tidigare utställningar, vilket väl belyser den betydelse som tillmättes de prisbedömningar som gjordes av de utställda föremålen.

Särskilt attraktiva för den köplystna delen av utställningsbesökarna var glasbrukens montrar, av vilka inte minst Kostas och Reijmyres produkter ådrog sig många beundrande blickar. Detsamma gällde i viss mån även Gustafsbergs och Rörstrands utställningar, även om prislapparna på flera av pjäserna betydligt inskränkte antalet tänkbara köpare.

I industrihallen fanns även en monter som visade Aktiebolaget Telefonfabrikens produkter, däribland ett växelbord med den dittills oanade kapaciteten att sköta 20 000 abonnenters samtal. Och detta var som sig bör, då Stockholm vid 1890-talets mitt var världens telefontätaste stad.

På utställningen kunde man se flera exempel på en i både stort och smått långt driven figurativ och rekonstruerande utställningsteknik. I industrihallen fanns den bl.a. representerad i Militärekiperingsaktiebolagets utställning, som av Hasselgren

bedömdes som "en af de vackraste och effektfullaste i den svenska afdelningen". I ett uppfört sceneri ur det militära livet i fält visades uniformer, tält och andra utrustningsdetaljer mot bakgrund av ett svenskt landskap, och figurerna var "så lifslefvande framställda [...] att man knappast vill tro att det är blott en afbildning".

Industrihallen visade upp en skiftesrik sammanställning av stort och smått – "från spetsar och broderier till tjärdoftande tågvirke och bastanta telefonkablar" – i vilken det alldagliga bröts mot det storslagna och det luxuösa; däremellan trängdes det nymodiga och det spektakulära. Där fanns detaljer ur det vardagliga liv som de flesta kände – rakknivar, knappar, kaffe, snusdosor, cigarrer, punschdrycker och brännvin – men där fanns också påkostade rumsinteriörer och möbelarrangemang för de få. Till detta kom också kuriositeter, som Leonard Svenssons "rockafdragningsapparat", eller den självspelande orgel som Kristinehamns orgelfabrik ställde ut. Det nöjsamma förstärktes av den i första hand nationella inramning, som såväl utställningen i sin helhet som de enskilda avdelningarna getts. Industrihallens inre var således prytt av dekorationer av olika slag, och i flera montrar uppträdde personalen iförda folkdräkter.

I industrihallen var också samtidens vetenskap på sätt och vis en attraktion. Så rönte exempelvis en utställning av konserver särskild uppmärksamhet, då den kunde visa en slags koppardosa fylld med konserverad näsellkål, som Andrée använde på sin ballongfärd. Detta är ett, om än något kuriöst, exempel på med vilket intresse man följde särskilt de forskningsresandes öden. Deras resor omgavs av ett tidstypiskt nationellt svärmeri som också hörde själva utställningen till. Detta bidrog även till att göra den norska avdelningens Nansenutställning till en av industrihallens mest besökta.

Låt oss avsluta vår kringvandring i industrihallen med en hissfärd upp till den utsiktsplats som anordnats genom broar mellan minareterna och den stora mittkupolen. Därifrån kunde utställningsbesökaren från närmare femtio meters höjd betrakta utställningsfältet och dess omgivningar i fågelperspektiv. Platåns och broarnas räcken fylldes under sommaren av namn, små verser och meddelanden. Stockholmstidningens referent noterade vid sitt besök i industrihallens höjder särskilt ett meddelande, som dock inte var ensamt i sitt slag:

Jag skäms att sätta ut namnet, men där uppe på minareten står det i sin fullaste glans, lika oförblommeradt som en annan inskription: "Vill du blifva Annas vän, gå till – – gatan 10 uti källaren".

Vi får antaga att det var av diskretionsskäl som signaturen Don Basuno valde att inte skriva ut den fullständiga adressen. Men industrihallens övre regioner blev också en plats för mer legitima kärleksmöten, som när en "handlande N." och dennes tillkommande växlade ringar i ett av minareternas torn.

De större byggnader som vid sidan av industrihallen dominerade utställningsfältet var konsthallen, maskinhallen, fiskerihallen och Nordiska museet med de tillbyggnader, som gjorts särskilt för utställningen.

Maskinhallen ritades av Ferdinand Boberg. Att gränserna för vilka utställningsföremål som skulle placeras i de olika hallarna var något diffusa framgick av att utställningsbesökarna där kunde möta montrar med liknande innehåll som i industrihallen. Men en tyngdpunkt låg ändå på den mekaniska verkstadsindustrin; den största enskilda avdelningen var J. & C. G. Bolinders mekaniska verkstads aktiebolags utställning. Och hallens atmosfär fick också sin särskilda både visuella och ljudmässiga prägel av alla de maskiner som var igång.

Men där fanns också andra inslag, som den stora bryggeriutställningen strax innanför entrén, och de många arbeten som vagn- och sadelmakare visade upp. De direkta nyheter som presenterades i maskinhallen var relativt få. Ett undantag som de insatta omfattade med stort intresse var emellertid en s.k. färskbrytningsmaskin, vilken ansågs kunna förbättra järnets kvalitet, som Ljusne mekaniska verkstad visade på sin utställning. En annan maskin, som inte endast fackmännen dröjde vid, pressade utställnings- och jubileumsmedaljer ur metall, som sedan såldes i rikligt antal.

Liksom i industrihallen fanns också tidens utveckling i kommunikativt hänseende rikt representerad i maskinhallen, särskilt genom utställningar av lokomotiv, velocipeder och telefonapparater. Bland velocipedfabrikerna märktes bl.a. Per Froms, som grundad 1883 var landets första firma av sitt slag. Framför Anton Wiklunds velocipedfabriks stora utställningsarrangemang av roterande velocipedhjul, visades ett urval av de olika modeller som fanns att tillgå. Telefonapparater av olika slag, och även

Firma Per From, grundad 1883, var Sveriges första velocipedfabrik och fick som synes enda Guldmedalj för velocipeder.

telegrafer, kunde framförallt beskådas på Aktiebolaget L. M. Ericsson & C:is stora utställning.

Mycket utrymme i maskinhallen var också ägnat åt elektriciteten. Särskilt omfattande var den gemensamma utställningen för Allmänna svenska elektriska aktiebolaget och Aktiebolaget de Lavals ångturbin, som också tjänstgjorde som en av flera kraftstationer för utställningens elektricitetsförsörjning, och många brukade varje afton samlas där för att uppleva hur maskinerna sattes i rörelse för att förmedla energi till utställningens belysningsanordningar. Firman Luth & Roséns elektriska aktiebolag bidrog också till att illustrera de möjligheter som elektriciteten skapade genom att i närheten av Bobergs s.k. Sagogrotta visa en elektrisk båt. Den föranledde Hasselgren att uttrycka förhoppningar om en framtid, som kunde utnyttja elektricitetens fördelar i än större utsträckning:

Den lilla farkosten, som rymmer 20 passagerare, är i alla detaljer synnerligen tilltalande, och man kan endast önska att den tid snart måtte komma, då elektriciteten har utträngt ångan med alla dess åtföljande obehag af värme, rök, lukt och dam såsom drifkraft för åtminstone mindre båtar, t.ex. för våra ångslupar. Vi komma väl därhän en dag – att saken icke är omöjlig se vi här, och det hela reducerar sig ju egentligen till en kostnadsfråga.

I maskinhallens direkta närhet låg konsthallen, också den en skapelse av Ferdinand Bobergs arkitektoniska snille. Den var utförd helt i vitt, och detta tillsammans med byggnadens formspråk fick säkert den bereste utställningsbesökaren att i minnet söka sig åter till "den vita staden", dvs. den utställningsstad som uppförts i Chicago 1893. (Vid Stockholmsutställningen 1909 blommade denna inspiration ut för fullt, då Boberg ritade en utställningsstad helt i vitt.)

Det nära grannskapet mellan de sköna konsterna och industrins frustande maskineri – som en brygga mellan de båda löpte den på utställningen så rikt representerade konstindustrin – var en sammanställning av stort illustrativt värde. Konsten tillmättes stor betydelse som de industriella produkternas förskönare, och omvänt blev förespråkarna för den s.k. nyttokonsten allt fler. Och när det kom till bedömningen av en nations civilisatoriska läge skulle både konsten och industrin vägas in.

Utanför konsthallen möttes besökaren av en ryttarstaty föreställande Karl X Gustaf, och väl i dess inre väntade den dittills största icke permanenta konstutställning av internationell omfattning som visats i Sverige. Konstutställningen skilde sig från utställningen i övrigt just genom den internationella prägeln.

Industrihallens inre var ett myller av utställningsarrangemang och produkter. Foto Axel Lindahl.

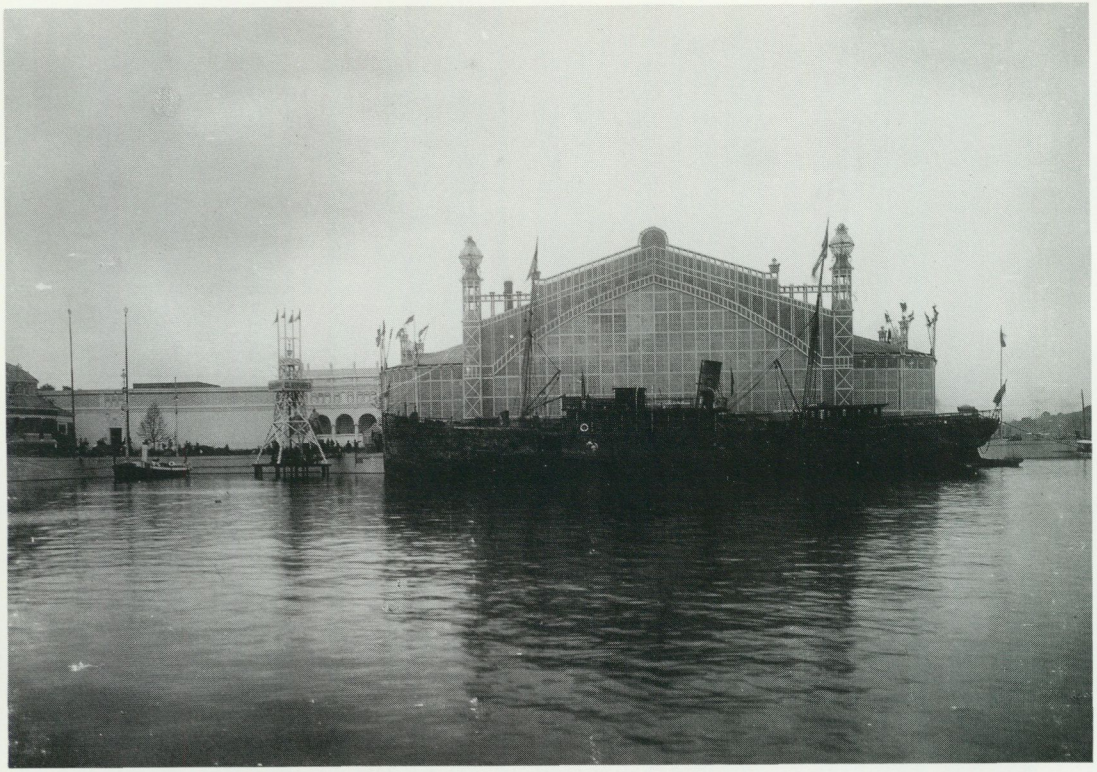

Utanför maskinhallen ligger ångaren Södra Sverige, som 1895 gått på grund och sjunkit på 56 meters djup i Stockholms skärgård. Med hjälp av "den Wallerska tuben" kunde dykare sänkas ned och t.o.m. arbeta vid elektriskt ljus med att fästa bärgningskättingar vid skrovet. Bärgningen presenterades som exempel på mycket framstående svensk ingenjörskonst. Foto Anton Blomberg.

Bland organisatörerna fanns representanter för både akademisterna och opponenterna, och flera av dem deltog också själva i utställningen, som Oscar Björck och Richard Bergh, och konstavdelningens ordförande prins Eugen. Även juryarbetet hade ordnats på så vis att båda gruppernas intressen skulle tillgodoses.

Det råder ingen tvekan om att utställningens konstavdelning var mycket betydande, och då särskilt dess svenska avdelning. Där hängde verk av Ernst Josephson, Bruno Liljefors, Anders Zorn, Karl Nordström, Carl Larsson och många andra både i sin samtid och av eftervärlden djupt uppskattade svenska målare. Övriga Norden representerades av bl.a. Erik Werenskiold, Michael Ancher och Peter Severin Krøyer, och på den internationella avdelningen visades bl.a. Ilja Repins prålmdragare och några figurer i gips av Auguste Rodin.

Arkitekterna bakom den rödstrukna Fiskerihallen och Nor-

Utställningen

Lördagen den 19 Juni 1897.

Öppen kl. 10 f. m.—11,30 e. m.

Entré: **1 krona.** Barn under 12 år: **50 öre.**

OBS.! Utställningshallarna öppna kl. 10 f. m.—9 e. m.
(Maskinhallen kl. 10 f. m.—11 e. m.)

INDUSTRIHALLEN.
KONSTHALLEN.
MASKINHALLEN.
GAMLA STOCKHOLM.
BIOLOGISKA MUSEET.
Undervisning. Slöjd. • Kemisk-Teknisk Utställning.
Armén och Flottan.
Fiskerihallarna.
Teater- och Musikutställning.
Sport- och Turistutställning.
SAGOGROTTAN.
Camera Obscura. • Kinematografen. • Bibliskt galleri.

DAGS-PROGRAM:

Kl. 3,30—4,30 e. m. **Promenadkonsert** vid Nordiska Museet.
Kl. 12—8 e. m. **De elektriska hissarne** i Industrihallens minareter.
Kl. 10 f. m.—10 e. m. **Elektrisk luftbana** öfver Brunnsviken.
Kl. 10 f. m.—9 e. m. **Ångfartyget Södra Sverige** förevisas.
Stenkolsgrufvan i Skånska Storindustriens Utställning.
Kl. 12—10 e. m. **Experiment med Röntgenstrålar.**
Kl. 7—8,30 e. m. **Bellmanskörens konsert i Teater- och Konserthallen.**
Kl. 7,30 e. m. **Föreställning på Lustiga Teatern** (Gamla Stockholm).
Kl. 8 e. m. **Föreställning på Bollhusteatern** (Gamla Stockholm).
OBS.! — Middags- och Afton-Konserter — OBS.!
vid alla Restauranter.

Praktiskt taget varje dag var fylld av olika programaktiviteter. Affisch i Kungl. biblioteket.

Hos Alessandro Moretti kunde man få sin egen lilla porträttbyst skulpterad. Foto Anton Blomberg i Stockholms Stadsmuseum.

diska museets tillbyggnader var Eugen Thorburn och Agi Lindegren. Tillsammans med de övriga byggnaderna av större omfattning formade de det mest iögonenfallande uttrycket för utställningens dominerande eklektiska stildrag, som i Bobergs bidrag också kom till samlat uttryck i en persons verk. Arkitekturen, dekorationerna, talen, besökarna, de utställda föremålen – allt bidrog till en säregen blandning av det ytligt betraktat motsägelsefulla; fantasteri och vetenskaplig rationalitet, nationalism och internationalism, orientaliskt och nordiskt ingick förening i en samlad bild, som under dessa sommarmånader hölls fram i lika mån för hantverkare och kungar, farbriksarbetare och grosshandlare, skolelever och regeringsledamöter.

I denna sammansatta bild möttes också historia och samtid. Vid flera internationella utställningar uppfördes rekonstruktioner av historiska miljöer. I den samtidigt pågående Brysselutställ-

ningen ingick en avdelning kallad Gamla Bryssel, och vid en tidigare utställning i Belgien 1894 hade delar av det gamla Antwerpen tillfälligt fått nytt liv. Enligt samtida bedömare hade sådana historiska avdelningar blivit oundgängliga inslag på utställningsfälten.

Den historiska rekonstruktion som uppfördes till utställningen 1897, kallad Gamla Stockholm, bestod av en medeltida interiör i förminskad skala med slottet Tre kronor som huvudnummer. Dess arkitekt och idégivare var Fredrik Lilljekvist. Gamla Stockholm blev, sedan det öppnats något senare än utställningen i övrigt, omgående en av de populäraste tillflyktsorterna för besökarna. Flera av byggnadernas imiterade sten- och tegelfasader bestod av trästommar som täckts med gips, och den illusoriska verkan framhölls av flera som mycket god. Intrycket förstärktes ytterligare av att Gamla Stockholm befolkats av knektar, hand-

Bibliska galleriet visade scenerier i Hazelii anda. Teckning av P. Hedman i Svenska Hem 1897.

lare, musikanter och andra i tidsenliga dräkter. Och i gränderna låg hantverksbodar och näringsställen inrymda, som åtminstone i någon mån sökte följa medeltida sed.

I denna artificiella miljö fanns också en rad andra arrangemang för den nöjeslystne. På Bollhusteatern gavs akrobat- och musikuppträdanden, och på "Then lustige theatern" spelades stycken av bl.a. Molière. Teatrarna leddes av Emil Grandinson, och denne stod också bakom de så populära iscensättningarna av knektslagsmål och enleveringar, som varje kväll uppfördes på Stortorget inför stor publik. Dessa skådespel hade en så realistisk verkan att det t.o.m. inträffade att förbipasserande försökte skilja slagskämparna åt. Om en sådan händelse berättade Aftonbladet:

I onsdags afton, då "stora grälet" var på Stortorget i Gamla Stockholm, befann sig bland åskådarna en rättskaffens landtman, som partout ville afstyra det fingerade slagsmålet. "Ser I inte, att de la blifvit osams?" utbrast mannen; "en ska väl för tusan skilja dem åt". Det var endast med stor svårighet man lyckades öfvertyga denna fridens man om, att slagsmålet hörde till pjesen.

I Gamla Stockholm gavs också vetenskapens och teknikens landvinningar utrymme genom en presentation i förlustelsens form av några av tidens mest betydelsefulla nyheter. För tjugofem öre kunde publiken få se en hand eller portmonnä genomlysta och avslöjade på sitt inre; en föreställning som för den oinvigde måste ha närmat sig det mirakulösa. Men ovissheten skingrades då besökarna fick "en populär förklaring öfver Röntgenstrålarnas natur och egenskaper". Detta exemplifierar en populärvetenskaplig strävan, som utgjorde en viktig del i den övergripande utställningsideologin. Röntgenstrålarnas medicinska nytta fick också vid flera tillfällen oväntad belysning:

Så t.ex. blef härom dagen en man, som för 27 år sedan fått ett lillfinger afskjutet, helt öfverraskad att i samma hand få se 9 hagel, hvilka han ej haft en aning om.

Förutom inom medicinen visste Hasselgren att berätta att röntgenstrålarna också kom till användning i tullens arbete.

Också de vid ett första påseende så märkliga rörliga bilder, som firman Numa Peterson visade i Gamla Stockholm, avmystifierades av flera skribenter genom en redogörelse för hur det hela var möjligt. Men likafullt omnämndes Lumières kinematograf

Dansken Lauritz Johansen anordnade ballonguppstigningar från planen framför Industrihallen. Publiken lyckönskade ballongfararna med viftningar och hurrarop. Det var samma sommar som Andrées nordpolsfärd. Foto Axel Lindahls ateljé.

ofta med epitet som ”nutidens underverk”. Hasselgrens kommentar illustrerar detta väl: ”Sådana underliga ’synvillor’ stöta på trolleri, men äro i själfva verket den naturligaste sak i världen.” De bilder som visades i denna biografsalong var av mycket skiftande innehåll. Några sekvenser visades från utställningens invigning, på en annan remsa uppfördes rysk folkdans. Till de mest uppskattade scenerna hörde, enligt samtida vittnesmål, några simmare som for upp ur vattnet med en vådlig baklängesvolt och landade på en trampolin. ”Publiken kiknar af skratt”, skrev Hasselgren, och förklarade sedan hur det till synes omöjliga var möjligt.

Det var inte endast inom Gamla Stockholms broar som utställningsfältet också var ett nöjesfält. En särskilt populär attraktion, inte minst bland barnen, var Ferdinand Bobergs Sagogrotta. I små båtar med dalkullor vid årorna fördes besökarna in i ett trolskt dunkel, som stundom lystes upp av ljus- och färgeffekter som spelade mot de stanniolklädda valvväggarna. Många åskådare samlade också de ballonguppstigningar, som dansken Lauritz Johansen företog från planen framför industrihallen. Välbesökta var också de s.k. marinskådespelen, där flottan demonstrerade sina färdigheter i iscensatta sjöstrider. Sådana föreställningar hade även arrangerats på tidigare utställningar, bl.a. i Berlin 1896.

Under kvällarna fick folklivet och underhållningen sin särskilda inramning av det elektriska ljuset. Från toppen av det nära fyrtio meter höga ljus i tegel, som Liljeholmens stearinfabrik rest, och Nordiska museets torn, spred elektriska lågor sitt sken. Från stranden kunde man betrakta en "eldfontäns" fyrverkeri; vattenkaskader kastades upp mot kvällshimlen, effektfullt belysta av skiftande färgnyanser. Med början i augusti anordnades på lördagarna särskilda illuminationsaftnar, då ända upp till 10 000 kulörta lyktor lyste upp områdets promenadstråk.

Själva ljuset var en fest, som vittnar om vilken omvälvning elektriciteten verkligen innebar då den kunde brukas i större skala. Med det elektriska ljuset ställdes det mänskliga livets rytm helt om; dygnet blev längre, så också utställningsdagen. Förutom de direkt praktiska konsekvenserna av de nya belysningsmöjligheterna, följde av det elektriska ljuset också att den redan så hyllade tekniken och vetenskapen ytterligare befäste sin position som människans lyckobringare. Ljuset har ju genom historien varit den ständigt återkommande metaforen för det mänskliga förnuftet och dess erövringar, och nu hade detta förnuft materialiserat sin egen symbol och fört den ner från den avlägsna himlen till människans jordiska boningar.

NÅGRA UTSTÄLLNINGSBESÖKARE

Bland de närmare 1,5 milj. besökarna på utställningsfältet under sommaren 1897 fanns de flesta av samhällets skikt representerade. I de lokala utställningskommittéernas förberedelsearbete ingick insamlande av medel, för att göra det möjligt för grupper

som ej själva kunde bekosta en resa till Stockholm att besöka utställningen. För detta ändamål inrättades särskilda stipendier "för skicklige arbetares besök å utställningen". Lokalkommittéerna annonserade om stipendierna i ortspressen, och fördelade dem sedan bland de sökande. Särskild hänsyn skulle därvidlag tas till det egna områdets industriella profil.

En rad Stockholmsfirmor bjöd också sina anställda på en dags utställningsbesök, och för grupper av arbetare reducerades inträdespriserna. Bakom detta låg föreställningen om utställningens fostrande och bildande värde. Man ansåg att en inblick i den industriella utvecklingens läge skulle ge kunskaper, som sedan kunde omsättas i det dagliga arbetet. Detta studiesyfte låg också till grund för de många skolresor som företogs till Stockholm denna sommar.

Denna strävan att få samhällets bredare lager intresserade kom

Det elektriska ljuset var en fest som aldrig förr under utställningsåret. Från Liljeholmens 40 meter höga ljus strålar det över Gamla Stockholm och från en "eldfontän" kastas vattenkaskader belysta i olika färger upp mot natthimlen. Lavyr av Axel Sjöberg för Ny Illustrerad Tidning.

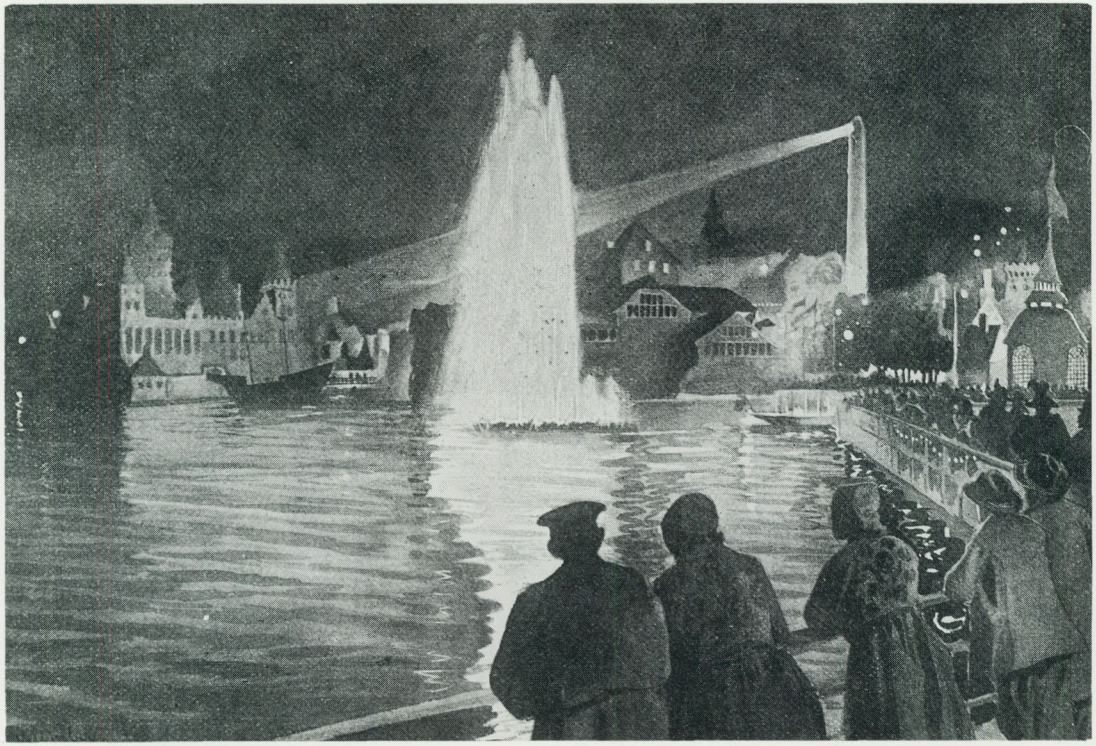

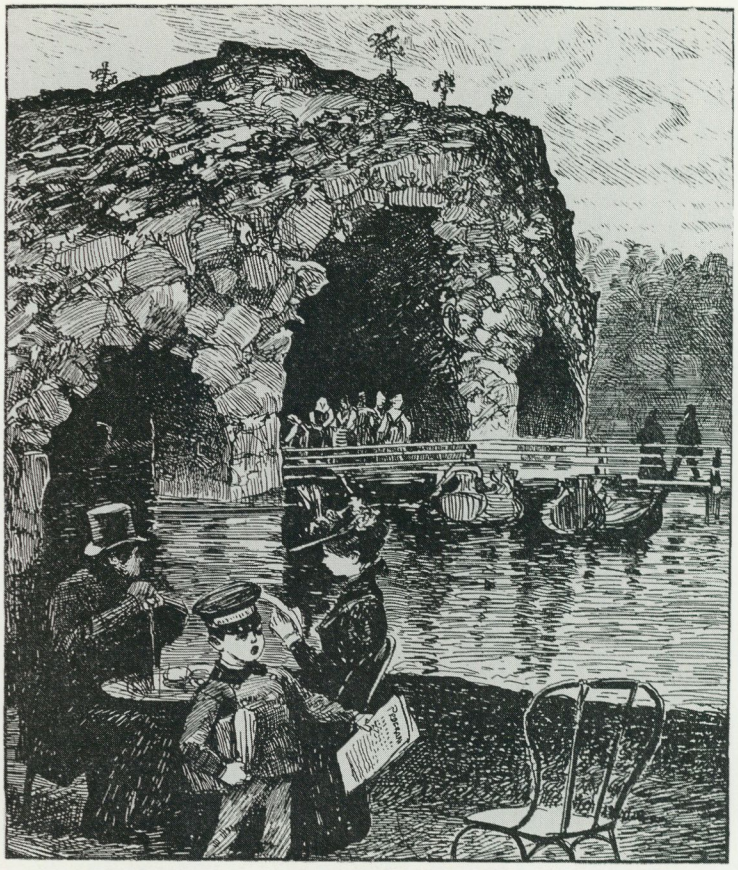

I sagogrottan fördes besökaren med båtar in i ett trolskt dunkel där ljus- och färgspel på stanniolklädda väggar var en av huvudattraktionerna. Teckning av P. Hedman i Svenska Hem.

också till uttryck i de folktåg som förde människor till utställningsstaden. Med dessa tåg kom besökare från många orter, och ibland möttes de på stationen av stora folksamlingar som under ljudligt bifall hälsade de resande. Där stod också några ledsagare och väntade, som utställningsorganisationen anställt för att visa dem till rätta.

En av de många affischerna till 1897 års utställning. Härolden, som i sin klädsel speglar 90-talets historiska intresse, avspeglar sig mot Industrihallens konturer. Stockholms Stadsmuseum.

Särskilt med tanke på de mindre bemedlade hade ett s.k. folkkök inrättats på utställningen, där en middag bestående av soppa och kötträtt kunde inmundigas till en kostnad av fyrtio öre. Folkköket blev dock mycket populärt bland utställningsbesökarna i allmänhet, och vissa dagar ringlade långa köer utanför dess entré. Vid flera tillfällen hände det att väntan blev så lång

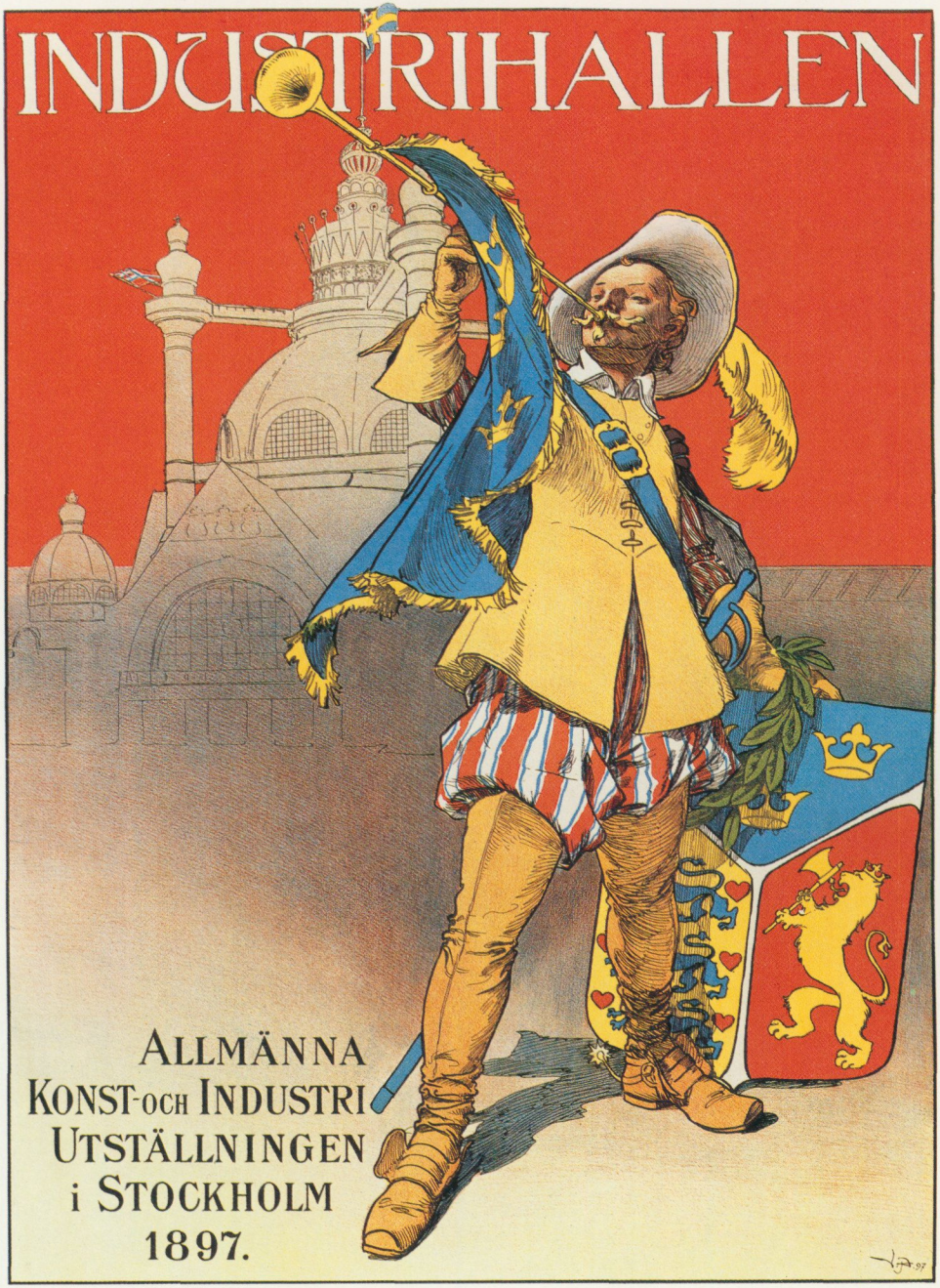
INDUSTRIHALLEN
ALLMÄNNA
KONST-OCH INDUSTRI
UTSTÄLLNINGEN
i STOCKHOLM
1897.

att äldre personer, när de ändtligen kommit in i matsalen, svimmade af trötthet, efter att i timtal ha hungriga stått i kö i solgasset.

Bland utställningens många utländska besökare väckte utan tvekan kung Chulalongkorn av Siam störst uppmärksamhet, som vid sin ankomst till Stockholm möttes av en skinande julisol och den sedvanliga oscariska arsenalen av paradmarscher, kanonskott och högtidsklädda människoled. Somliga betraktade den siamesiske kungens visit i ett tidstypiskt utvecklingsperspektiv, och menade att det var väl att denne "hedning" besökte Sverige, för kanske skulle landets mildare seder ge intryck i välgörande riktning.

En inblick i den industriella utvecklingens nuläge skulle ge kunskaper som kunde omsättas i det dagliga arbetet, ansåg man. Från landets alla hörn arrangerades särskilda s.k. folktåg och besökarna välkomnades vid ankomsten av någon av utställningens kommitterade. Här är det generalkommissarien, överståthållaren Gustaf Tamm. Teckning av Edvard Forsström i Söndags-Nisse Camera Obscura. Stockholms Stadsmuseum.

FOLKTÅG

till

Stockholms-Utställningen

med Utställningens Extratåg N:o

Stoekholm.

1,000 platser.

Pris för biljett.

kr.

Pris för biljett.

Biljetten berättigar innehafvaren till:

1. Jernvägsresa till Stockholm.
2. Inträde till Konst- och Industriutställningen.
3. Utställningens illustrerade "Vägvisare".
4. Inträde till Biologiska museet.
5. Inträde i Turist- och Sport-Utställningen.
6. Inträde i Teater- och Musik-Utställningen.
7. Middag i Folkköket.
8. Besök i Gamla Stockholm.
9. Båtfärd i Sagogrottan.
10. Inträde i Bibliskt Galleri.
11. Återresa hem.

Pris för biljett.

kr.

Pris för biljett.

Tåget afgår från dagen den och återkommer dit dagen den

Nattåg tur och retur. ~~ Inga utgifter för bostad i Stockholm.

Passagerare upptagas vid ofvannamnda stationer.

Biljetter försäljas i hos

där ock nödiga upplysningar lemnas.

Tidtabell för Utställningens Folktåg N:o

Tur.

Den afgår från kl.

ank. till Stockholm

Retur.

Den afgår från kl.

ank. till

Affisch för Folktågen. Kungl. biblioteket.

"Ur öl-ländingens Herr Malte Humleknopps sommarbesök å Prippska Terrassen", som låg i Nordiska museets tillfälliga tillbyggnad. Teckning Albert Engström, text sign. A. J-N. Nordiska museets bibliotek. Foto Birgit Bråvall.

I Gamla Stockholm visade firma Numa Peterson rörliga bilder. Lumières kinematograf omnämndes som "nutidens underverk" och man körde t.o.m. filmer baklänges för att roa publiken. Skämtfilmer var populära. Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Bråvall.

AVSLUTNINGEN

Söndagen den tredje oktober slöt många upp, trotsande den kyliga höstluften för en sista dag på utställningen. Stängningen av hallarna var planerad till klockan fem på eftermiddagen, och den officiella avslutningen förrättade Gustaf Tamm från industrihallens läktare. Slutorden i hans tal löd: "Härmed vare 1897 års utställning afslutad! Låtom oss alla förena oss i den sedvanliga önskningen: Gud bevare konungen och fäderneslandet!" Så ljöd fanfarer, saluter och hurrarop ännu en gång över utställningsfältet.

LUMIÈRES
KINEMATOGRAF
GEN. STAB. LIT. ANST.

Sedan utställningens ceremoniella ram på detta sätt slutits bröt plötsligt stor oordning ut. På jakt efter minnen tog publiken för sig av lämpliga föremål. Lyktor som använts vid illuminationsaftnarna plockades ner från träden, restaurangernas serviser hade strykande åtgång – några lokaler tvingades t.o.m. stänga av detta skäl – och flera montrar plundrades på sitt innehåll. Detta ögonblick av yra – ett karnevalslikt uppträde *vid sidan om* det officiella och ceremoniösa – var beklagligt, menade många, men kunde delvis förklaras av att vaktmanskapet inte omgående ingripit. Vidare antogs många ha dragits med av stundens rus i en tillfällig dionysisk feststämning. Det hela slutade med att flera personer anhölls för stöld.

Men få lät avslutningsdagens upptåg grumla slutomdömet. Utställningen hade verkligen blivit den fest som man hoppats på. Den hade, enligt tidningarnas slutkommentarer, väl illustrerat landets utveckling inom konst och industri, och denna bild gav fog för en ljus framtidssyn. "Och måhända ligger vår utställnings främsta betydelse däri, att den väckt folkets självkänsla och tro på sin kraft", skrev exempelvis Stockholmstidningen. Och detta var säkert riktigt – utställningen bidrog till att ge ytterligare glöd åt en redan dominerande entusiasm inför den industriella utvecklingen. Stockholmsutställningen kunde också räkna in ett förhållandevis gott ekonomiskt resultat, vilket inte varit alla föregångare förunnat.

I slutet av september firades kungens tjugofemåriga regeringsjubileum, som också anförts som skäl till att anordna utställningen. I viss mån hamnade dock utställningen i sitt slutskede något i skuggan av jubileet, som på nytt gav anledning åt tidsenliga manifestationer i form av fackeltåg, utländska hovbesök, studentuppvaktningar, banketter m.m.

KULTURENS OLYMPISKA SPEL

Stockholmsutställningen 1897 måste givetvis betraktas mot bakgrund av de internationella utställningar som med början i London 1851 anordnades i en rad europeiska och amerikanska metropoler under 1800-talets andra hälft. Utställningen var följaktligen till stora delar ett uttryck för samma grundläggande ideologi och allmänna strävanden som inspirerat förebilderna i exempelvis London, Paris och Chicago. De var alla ett forum för en kamp de

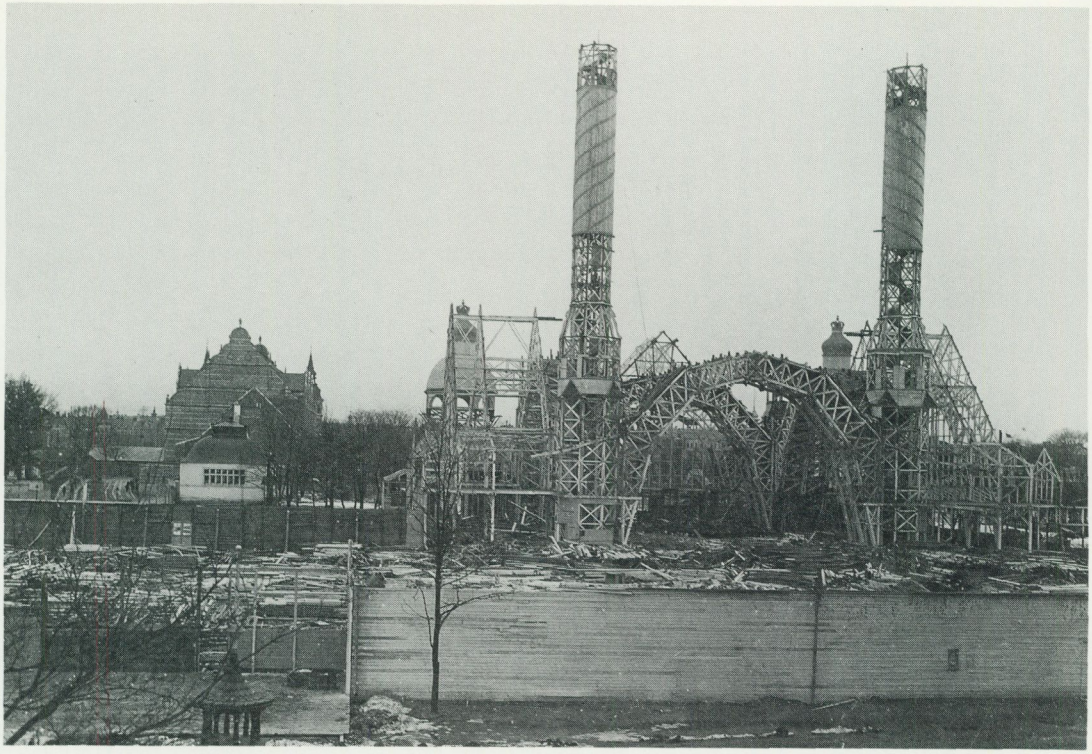

Den 3 oktober stängdes utställningens portar och den hade då besökts av 1,2 miljoner besökare på fyra och en halv månad. I april 1898 hade rivningen av Industrihallen kommit så här långt. Foto i Stockholms Stadsmuseum.

deltagande nationerna emellan om vetenskaplig, teknisk och industriell dominans, i vilket det gällde att visa sig stå så högt som möjligt på den civilisationens skala, som enligt tidens uppfattning delade in de olika nationerna allt efter deras grad av framsteg.

I ett inhemskt perspektiv kan utställningsåret 1897 med visst fog sägas markera den oscarianska erans höjdpunkt, men det var också fyllt av tecken på att ett nytt skede redan var på väg att bryta in. Inte minst gav utställningen en aning om framtiden i kommunikativt hänseende. Där visades redan välkända transportmedel som järnvägen, men också modernare påfund; så minns exempelvis en besökare att han under utställningssommaren ”åkte i en automobil” för första gången. Och i det ovanstående har vi bl.a. stött på telefoner, velocipeder och rörliga bilder. Till sammanhanget hör också den alltmer utbredda reklamanvändningen, som ju själva utställningsidén i sig i viss mån var ett

uttryck för. Vi lever i "annonseringens och reklamens" tidevarv, framhöll Aftonbladet i en kritik av organisationens arbete med att göra utställningen bekant utomlands. De många utländska gäster som kom till Stockholm vittnade också om att kommunikationerna gjort världen mindre.

1800-talets utställningar var överhuvudtaget folkmöten av en omfattning, som tidigare endast överträffats, och då med betydligt dystrare förtecken, på slagfälten. Men utställningsfältets karaktär av mötesplats täcker in fler aspekter; där ställdes exempelvis det förflutna och framtiden ansikte mot ansikte. Vidare var utställningen en träffpunkt där kunskaper demonstrerades, diskuterades, utbyttes, prövades och försåldes – och då avser jag inte endast utställningsmontrarnas innehåll, utan även de många kongresser o.d. som arrangerades.

Utställningen var också, som tidigare nämnts, ett möte av stor samhällelig och social vidd. Men bakom den bild som hölls fram för besökarna kan ändå en begränsad skara urskiljas. Utställningens organisatörer och initiativtagare utgjordes av representanter för det industrialiserade samhällets nya penningklass; i centralkommittén dominerade titlar som grosshandlare, fabriksidkare, fabriksdisponent och direktör. Det var till stora delar deras utopi som avtäckts på invigningsdagen. På organisations- och symbolplanet gavs de dessutom understöd av kungahuset, vars medlemmar genom ordförandeskap i kommittéer och på annat sätt gav direkt sanktion åt utställningen. Den var i många avseenden ett uttryck för denna konstellations hegemoniska ambitioner.

Utställningar av omväxlande nationell och internationell omfattning organiseras än idag. I skrivandets stund planeras exempelvis en världsutställning i Sevilla 1992. Inhemska efterföljare fick 1897 års utställning bl.a. i Stockholm 1909 och 1930, och i Malmö 1914. Om vi försöker "läsa" dessa väldiga arrangemangs symboliska innebörd ligger en jämförelse med idrottens olympiska spel nära till hands. På det retoriska planet har vi sett hur idrottsmetaforer ofta fick illustrera de strävanden, som utställningen gav uttryck åt. På industrins tävlingsbana spelade också den nationella prestigen en avgörande roll. Det gällde att visa upp nationen i så förmånlig dager som möjligt, särskilt för arrangörslandet. Utställningen var ett slags kulturens olympiska spel, och flera gånger sammanföll i själva verket anordnandet av

utställningar och idrottstävlingar. Så anordnades exempelvis Baltiska idrottsspel efter olympisk modell i Malmö under utställningssommaren 1914, och 1900 arrangerades både OS och en världsutställning i Paris, liksom i St. Louis 1904. Det har också hävdats att det var just de stora världsutställningarna under 1800-talets andra hälft, som inspirerade till återupplivandet av den olympiska tanken. Idéhistorikern Henrik Sandblad har bl.a. pekat på invignings- och avslutningsfestligheternas ceremoniella paralleller och den ömsesidiga internationella karaktären.

I den svenska utställningshistorien framstår 1897 års konst- och industriutställning som ett av de verkliga paradnumren. Inför utställningen 1909 blickade man nostalgiskt tillbaka och fann vid en jämförelse det samtida evenemanget en smula torftigt. Med tiden blev också de enskilda företagens paviljonger med åtföljande reklamjippon alltmer dominerande, samtidigt som nöjesarrangemangen bredde ut sig. I detta kan en förskjutning i motiven för anordnandet av utställningar skönjas.

Från början hade trots allt det rent kommersiella syftet varit tvunget att stå tillbaka för de vetenskapliga och tekniska intressen, som främst avsåg att illustrera de framsteg som gjorts på olika områden. Säkert var den tilltagande specialiseringen inte helt oviktig i detta sammanhang, och då även utställningshallarna fick en skarpare kommersiell prägel blev också publiken en annan – ett steg i riktning mot mässans mer begränsade karaktär. Ambitionen att bilda hela samhället och att däri se en långsiktig ekonomisk motivering och investering blev alltmer främmande. Men så har heller aldrig vårt efterkrigssamhälle varit särskilt mycket för 1800-talets strävan efter överblick, helhetssyn och syntesskapande.

DEN NYA KONSUMENTEN BETRÄDER SCENEN

Mátyás Szabó

Mátyás Szabó, docent, Nordiska museets vetenskapliga råd.

Människan som samhälls- och kulturvarelse kan definieras genom de olika roller som hon har som bl.a. familjemedlem, fritidsmänniska och föreningsmänniska. Samtidigt som hon genom sitt arbete producerar materiella, sociala eller andliga värden som andra människor tar del av, brukar hon själv det som andra producerar – enskilt eller kollektivt. Hon är med andra ord både producent och konsument.

Konsumtionen präglar henne lika mycket som de andra faktorer som formar henne som samhällsvarelse. Man kan hävda att individer och grupper kan definieras genom det sätt på vilket de hängiver sig åt konsumtionen – vilka varor och tjänster de förbrukar. Man kan därför också hävda att tjugonde århundradets människotyp är *homo consumens* och att hon skapats av den masskonsumtion som stimuleras och manipuleras genom reklamen. Denna människa skulle alltså vara en produkt av ekonomiska krafter samtidigt som hon genom sin starka konsumtion själv påverkar denna ekonomi.

BORT FRÅN SJÄLVHUSHÅLLNING

Med dessa idéer och tankar som samhällsforskare framfört, vill jag i det följande rikta uppmärksamheten mot den tid – decennierna kring sekelskiftet – då en ny konsumenttyp allt tydligare träder fram. Mot slutet av 1800-talet försvinner den traditionella självhushållningen mer och mer, vilken genom historien präglat livsföringen hos övervägande delen av landets befolkning. Även om det vid denna tid fortfarande fanns stora regionala, ekono-

En ambulerande kötthandel på 1890-talet. Handlanden hörde hemma i Malung.

miska, sociala och kulturella variationer i Sverige börjar en nivelleringsprocess sudda ut mycket av dessa. Självhushållningen innebar att det mesta av livets nödtorft producerades hemma på gården, eller i viss mån av traktens hantverkare, som man också kunde byta produkter med, medan varor som inhandlades med pengar skulle hållas till ett minimum. Skälen till detta var flera: bl.a. saknade man kontanta medel.

Situationen förändras emellertid med den begynnande industrialiseringen. I detta skede finns flera viktiga samspelande faktorer. Industrialismen medförde penningshushållningens spridning till allt fler samhällsgrupper. Merparten av dem fick ökade resurser, bl.a. genom betalt arbete och ökad försäljning av olika produkter, som kunde direkt disponeras för inköp av varor som man inte tidigare hade råd med och inte heller hade lika stort behov av.

En viktig orsak till den nya konsumtionen var att den alltmer etablerade och specialiserade industrin – till en början utländsk

En kringvandrande försäljare i galanterier har ställt upp sig och sitt sortiment för fotografen. Sortimentet krävde en viss elegans även hos försäljaren.

men mot slutet av 1800-talet mer och mer svensk – försåg den växande marknaden med nya, ofta ganska billiga varor i en utsträckning som ingen tidigare hade kunnat föreställa sig. Med de nya kommunikationerna spreds industrins massproduktion av tidigare okända varor i överflöd. Annonserna börjar berätta för konsumenten vad som finns att köpa. Och dessutom till ett lågt pris. Det blir möjligt för de allra flesta att delta i den nya konsumtionen och även de fattiga kan köpa varor som tidigare varit förbehållna de rika. Maskinerna tillåter att allt fler varor tillverkas i större upplagor och priserna kan hållas nere genom att arbetskraften är billig.

Det är inte en överdrift att säga att en ny värld öppnade sig för miljoner människor. Även om vardagen för många fortfarande var hård av slit, fattigdom och trångboddhet fanns alla nya massproducerade ting som ett löfte om ett överflöd som med tiden skulle bli tillgängligt för envar.

Många kringvandrande försäljare var judar, som invandrat från Polen och Balticum. Erik Tyggelin har fångat en "klädjude" på Stockholms gator 1899. Teckning i Nordiska museets arkiv.

Det finns ytterligare en viktig omständighet som inverkade gynnsamt, nämligen nya generösa förordningar som berörde den tidigare kringskurna handeln. Det gäller dels näringstvångets upphävande 1846 och dels handelsfriheten 1864. Den sistnämnda var en grundförutsättning för att detaljhandeln skulle expandera. Tidigare hade varuproducenterna, bönder och hantverkare, svårt att sälja sina produkter – att föra illegal lanthandel var besvärligt. Det blev nu tillåtet att öppna handelsbod på landsbygden och vem som helst kunde få rätt att idka handel.

SLUTET PÅ DEN AMBULERANDE HANDELN

Under industrialismens tid avklingar systemet med distributionen av varor genom kringvandrande försäljare mer och mer. Detta försäljningsnät var tidigare ganska omfattande; vid 1800-talets mitt fanns ca 5.500 gårdfarihandlare medan antalet hushåll uppgick till omkring 400.000. Eftersom man vet att en handlare kunde avverka ca 6 hushåll per dag under sina fyra arbetsmånader betyder detta att ett hushåll fick 7–8 besök, lågt räknat, per år.

Systemet med kringvandrande försäljare var vid det laget flera hundra år gammalt och växte i betydelse fram till 1870-talet. Tidigare var denna typ av handel förbehållen västgötar (knallar) men efter näringsfrihetens införande fick vem som helst vara

Stadsbor inhandlade en stor del av sina livsmedel genom torghandeln, som här på Hötorget i Stockholm 1902. I husen omkring ligger specialiserade butiker, som Hinderssons garnbod, J. Liljas Fläsk- och kötthandel, Edvard Svenssons Spannmål & Viktualiehandel samt Paul U. Bergströms klädeshandel. Foto Larssons ateljé i Stockholms Stadsmuseum.

"resehandlare". De hade sina inmutade områden, där de genom regelbundna besök kunde få befolkningens förtroende. Gårdfarihandlarna fick från mitten av 1800-talet konkurrens av ortens egna producenter, genom att hantverkare själva saluförde sina produkter.

Kring sekelskiftet tog Sverige emot invandrare från ryska områden i Polen och Baltikum. Många av dessa var judar som i olika grad ägnade sig åt handel. De sålde och köpte lump och skrot. Judarna omtalas 1886 som

s.k. polska judar och andra schackrare vilka inom riket kringsprida och utprångla högst betydliga kvantiteter av till större delen värdelöst krams och i synnerhet tyska utskottsvaror för vilket den rättrogna svenska allmänheten avlockas sina penningar (Hammar, 1965).

Två försäljare på Hötorget i Stockholm 1904. Mannen säljer bleckkärl och ståltrådsarbeten som råttfällor och strykjärnsställ. Foto Erik Tryggelin.

I Västsverige fanns olika grupper av dem, såsom klockjudar (som sålde eller bytte till sig billiga mässingsur mot silver), hårjudar (vilka bytte till sig kvinnohår mot sjaletter och smycken). De flesta judar stod i förbindelse med någon grossist av judisk börd hos vilken de kunde få kredit (Lantz-Nilsson, 1917, s. 12). Några av dessa handlare tillhandahöll hushållsartiklar som de gärna bytte mot bondgårdarnas i många fall rikliga förråd av tennfat.

Under 1800-talet bestod gårdfarihandlarnas varuutbud till stor del av tidiga industriprodukter, i regel av modernare sort än som gick att få i handelsbodarna. Dit hörde sedan århundraden glas från Tyskland. Mot slutet av 1800-talet är denna försäljning ej aktuell längre genom att lanthandel och glasmagasin övertar distributionen av glasvaror. Småsmide som ljusstakar, bunkar,

Mot 1800-talets slut blev handelsbodar på landsbygden allt vanligare. Handlanden P. L. Kjellgren i Rossön, Jämtland, gör reklam för sina varor: snickarblus, skjortbröst, kaffekanna, stråhattar och på dörren hänger torkad fisk. Foto Petrus Hedström, Bodum 1894.

snusdosor, kaffepannor, tvålfat var däremot viktigt, samt leksaker, tyger, porslin, lädervaror, toalettartiklar, prydnadssaker, sybehör, pennor och grafiska produkter. Som synes var en del av dessa varor rena massprodukter som handlarna rekvirerade från grossister i någon närbelägen stad. Detta tidiga sortiment av serietillverkade varor var ofta utländskt, främst engelskt och tyskt.

DEN NYA DETALJ- OCH GROSSISTHANDELN

Handeln – handelsbodar och detaljhandel – växer i ökande takt efter näringsfrihetsförordningen från 1864. Samtidigt växer också grossisthandeln och även inom denna ökar specialiseringen. Man

inriktade sig på specialvaror och så småningom utkristalliserades olika branscher. Grossisten importerade utländska varor – som mot slutet av 1800-talet allt mer ersattes av svenska.

Handelsbodarna skulle saluföra det mesta som kundkretsen hade behov av. De lokaliserades gärna till järnvägsstationer, kyrkor, gästgivaregårdar och herrgårdar och till nyetablerade industrier. Handelsbodarna sammanförde alltså varor, som vid denna tid (1890-talet) fanns i städernas specialbutiker. Handelsbodens föreståndare, ofta kallad patron, fick sina varor från staden transporterade av ortens resande forbönder. I olika beskrivningar redovisas en imponerande mångfald av varor som utökas successivt mot sekelskiftet i och med det inhemska utbudet av utprövade och i allmänhet prisvärda varor. Man hade med andra ord passerat det stadium då man skulle tillfredsställa bara de mest elementära behoven. När t.ex. hemspånadens tid var över (man hade inte längre tid till detta på gårdarna) kan man i handelsboden köpa en massa garn i olika kulörter. Likaså fanns det gott om tyger till ett billigt pris. Andra stora varugrupper var sybehör, kemikalier, toalettartiklar, hushållsartiklar vars utbud tangerade lyxen, tobaksvaror, matvaror, spik och andra byggvaror samt inslag av lyxvaror i form av toalettartiklar och presenter.

Mot senare delen av 1800-talet gick trenden i och med industrialiseringen mot en ökad specialisering av dagligvaruhandeln. Men det gällde endast i städerna medan folk på landet fick klara sig med handelsbodens koncentrerade varusortiment. I städerna hade man specerihandlare, charkuterister, bagare, mjölkbodar. Varuutbudet differentierades även efter material som bleck, järn, glas m.m. Den textila branschen hade en mångfald speciella butiker, som garnbodar, sybehör, galanteri (försäljning av prydnadsföremål och lyxartiklar), men även modebutiker för de bättre ställda. Men handeln utvecklades även i motsatt riktning, nämligen mot varuhus efter europeiskt mönster. I Stockholm finner man på 1890-talet Joseph Lejas och Karl M. Lundbergs varuhus vilka slogs samman till Nordiska kompaniet år 1908.

Vad gäller livsmedelshandeln med färska varor behöll torghandeln sin stora betydelse in på 1900-talet. Här sålde bönderna sina egna produkter och man kunde handla i stora kvantiteter för att lägga upp förråd inför vinterbehovet.

AB Percy Luck i Stockholm var en av stadens mera kända delikatessaffärer. Sortimentet upptog det mesta: potatis, frukt, viner, konserver, tvål, godis. Dagens handtextade reklamskyltar hade sina föregångare redan då. Foto 1908.

NESTLE'S BARNMJÖL
PRÖVA VÅR UTMÄRKTA KAFFEBL CAIRO
PROVPAKET A 10 ÖRE
OPAL TVÅL
14 ÖRE ST.
VINER
CACAO
REALISERAS!
HALLONSYLT 78 ÖRE
LINGON 63
JORDGUBBSYLT 99 ÖREPR BRK.
ÄKTA BULGARISK DADEL-MARMELAD
OPAL-TVÅL 14 ÖRE
CHAMPAGNE
ÄKTA FRANSK
CARTE BLANCHE 1/1 FL. 3:75
DO 1/2 FL. 2:25
REKOMMENDERAS

Af nedanstående intyg synes, att

John Fröberg, Finspong

UNDER DE SENASTE 13 ÅREN AFSÄNDT DE FLESTA PAKET I SVERIGE.

På begäran får jag härmed intyga, att Herr John Fröberg från härvarande postkontor under nedan angifna år afsändt under år:

1883 12,494 st. vanliga paketer, samt 6,244 st postförskottsförsändelser.
1884 10,660 st. vanliga paketer, samt 7,225 st postförskottsförsändelser.
1885 11,645 st. vanliga paketer, samt 8,915 st postförskottsförsändelser.
1886 12,969 st vanliga paketer, samt 9,753 st. postförskottsförsändelser.
1887 11,364 st. vanliga paketer, samt 6,392 st postförskottsförsändelser
1888 14,464 st. vanliga paketer, samt 6,397 st postförskottsförsändelser.
1889 12,910 st. vanliga paketer, samt 8,899 st. postförskottsförsändelser.
1890 14,421 st. vanliga paketer, samt 7,147 st. postförskottsförsändelser.
1891 17,300 st. vanliga paketer, samt 7,793 st. postförskottsförsändelser.
1892 17,620 st vanliga paketer, samt 7,926 st postförskottsförsändelser.
1893 19,354 st vanliga paketer, samt 7,166 st postförskottsförsändelser.
1894 22,422 st vanliga paketer, samt 7,808 st. postförskottsförsändelser.
1895 21,744 st. vanliga paketer, samt 7,256 st postförskottsförsändelser.

Finspongs postkontor den 1 mars 1896.

Joh. Johansson.

Herr John Fröberg har från härvarande jernvägsstation afsändt under år:

1883 2,823 colly diverse pappersvaror.
1884 4,331 colly diverse pappersvaror.
1885 5,484 colly diverse pappersvaror.
1886 8,638 colly diverse pappersvaror.
1887 9,846 colly diverse pappersvaror.
1888 12,519 colly diverse pappersvaror.
1889 13,679 colly diverse pappersvaror.
1890 11,901 colly diverse pappersvaror.
1891 15,288 colly diverse pappersvaror.
1892 15,848 colly diverse pappersvaror.
1893 15,467 cylly diverse pappersvaror.
1894 13,979 colly diverse pappersvaror.
1895 16,812 colly diverse pappersvaror.

Finspong den 14 jan. 1896.

A. L. Larsson,
Stationsinspektor.

En hvar, som behöfver Visitkort, Stämplar, Sigill, Hektografer, Fiskredskap, Korta varor m. m., erhåller detta fördelaktigast hos mig.
Allt slags Boktryck utföres.
Driftiga agenter antagas. — Illustrerade priskuranter gratis, men ej fraktfritt.

John Fröberg, *Finspong.*

John Fröberg i Finspong startade den första postorderhandeln i Sverige 1879. I denna annons från 1896 visar han via intyg från postkontoret i Finspong, hur hans handel mer än fördubblats vad gäller antal ivägsända paket under åren 1883–95. "Driftiga agenter antagas" var en formulering som ofta återkommer i hans annonser. Ur Ny Illustrerad Tidning 1896.

ATT HANDLA PER POST

Vid saluförandet av de nya massproducerade varorna, hade postorderfirmorna en avgörande betydelse. Denna typ av handel fanns redan från mitten av 1800-talet utomlands. Den börjar få fäste i Sverige från 1879 då John Fröberg i Finspång startar sitt företag. Postorderhandeln var främst en detaljhandel inom vilken man genom beställning och varuleverans per post kunde förvärva de mest skilda varor som hade det gemensamt att allting var masstillverkat i fabriker. Inom denna handel utbjöds varorna genom en katalog som kan betraktas som den nya industrisamhällets symbol för en ny konsumtionsmodell. Postorderkatalogen kan utan tvekan räknas till de mest folkkära och lästa böckerna i Sverige. De var bestsellers i torpstugor och drängkamrar i en utsträckning som ingen annan profan bok ännu lyckats med. De var rikt illustrerade och kom som en vägvisare till en ny värld. Det finns många beskrivningar på hur familjerna samlades kring den nyutkomna katalogen och drömde om en rikare och vackrare tillvaro. Framför allt för landsbygdens människor var katalo-

Paris varuhus annonserade kontinuerligt i svenska tidningar. Printemps' katalog "utgifves på Svensk-Danska" och man sände även prover på alla tyger ur lagret till intresserade kunder. Ur Ny Illustrerad Tidning.

gerna det välsorterade storstadsvaruhuset. Samtidigt fyllde de en roll som litterärt surrogat då man inte hade råd eller intresse av att köpa böcker, katalogerna erhöll man gratis. Man läste dem, lärde sig de nya prylarna, diskuterade deras pris även om man själv inte handlade. Om man en gång beställt katalogen kom den kontinuerligt. "Tänk att få post."

Tyskland, England och Frankrike var långt före Sverige med postorderhandeln och deras varor distribuerades också i Sverige. Tyska handelsagenter tog upp beställningar, mest hos affärsmän men ibland även hos kunderna. Till en början kom agenterna från Danmark och tog upp order på gödnings- och foderämnen, spritdrycker och tobaksvaror. Det finns flera uppgifter på att de tidiga agenterna vid svenska postorderföretag börjat vid någon tysk firma. Det har också förekommit att man beställde varor direkt från Tyskland. Språket var dock ett hinder för att kunna utveckla dessa kontakter. När John Fröberg kommer i gång som den första i branschen företar han snart en studieresa till Tyskland för att lära sig yrket.

Året var alltså 1879 när den första firman startade och mot slutet av 1880-talet var verksamheten etablerad för att möta 1890-talets stabila behov hos en växande här av kunder med nyvaknad prylglädje. Fröbergs företag fungerade sedan som utbildningsanstalt för blivande storföretagare inom denna handel. De mest kända av dem, Åhlén & Holm, utvecklades snart till landets största.

Postorderorganisationen byggde på medarbetare, agenter, som var verksamma bland kunderna och tog upp beställningarna. Idén att utnyttja bygdens egen befolkning – i regel pojkar i tonåren – var mycket lyckad. Detta var viktigt i bondesamhället där de personliga relationerna mellan försäljare och kund var en förutsättning för framgång.

Det är viktigt att slå fast att postordervaruhusen i första hand vände sig till befolkningen på landsbygden där det inte fanns så stor konkurrens. Dessutom – i synnerhet under den första tiden – var utbudet av varor annorlunda hos postorderfirmorna.

Lanthandeln hade ett begränsat sortiment av basvaror och när det gällde sådana varor som kunde ge "guldkant", sådant som man kunde pynta sig själv eller hemmet med, eller annat som kändes lustbetonat så fanns det inte mycket att välja på (Conradson, 1975).

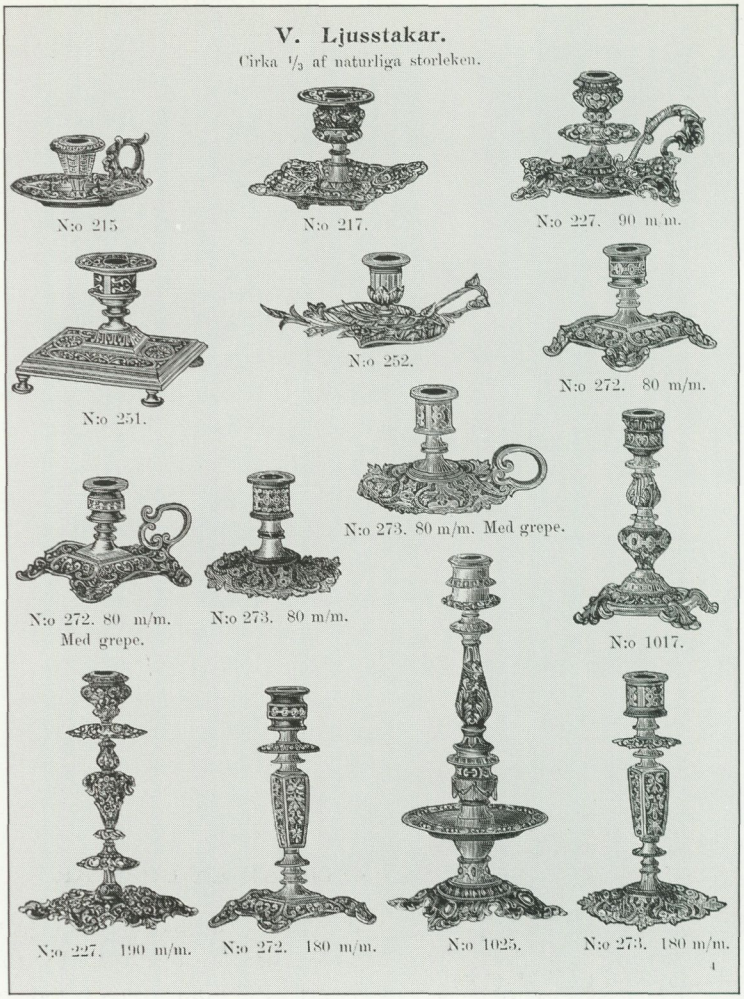

Ljusstakar ur Eskilstuna Jernmanufaktur Aktiebolags Priskurant 1901.

Det var just dessa nya varor som gav känsla av lyx och delaktighet i vad industrisamhället hade att bjuda på. Omständigheten att den nya försäljningstekniken fokuserades på landsbygden medförde också att utjämningsprocessen mellan den och stadskulturen började. Det är intressant att konstatera att dagens postorderhandel i hög grad är inriktad på stadsbor.

Det finns ingen studie som närmare belyser andelen postorder-

Visitkortsskålar, en tidstypisk produkt, kunde fås i olika modeller och med eller utan handtag. Ur Priskurant från AB Johan Engströms Rakknifs-, Metall- och Förnicklingsfabrik i Eskilstuna 1902. Nordiska museets bibliotek.

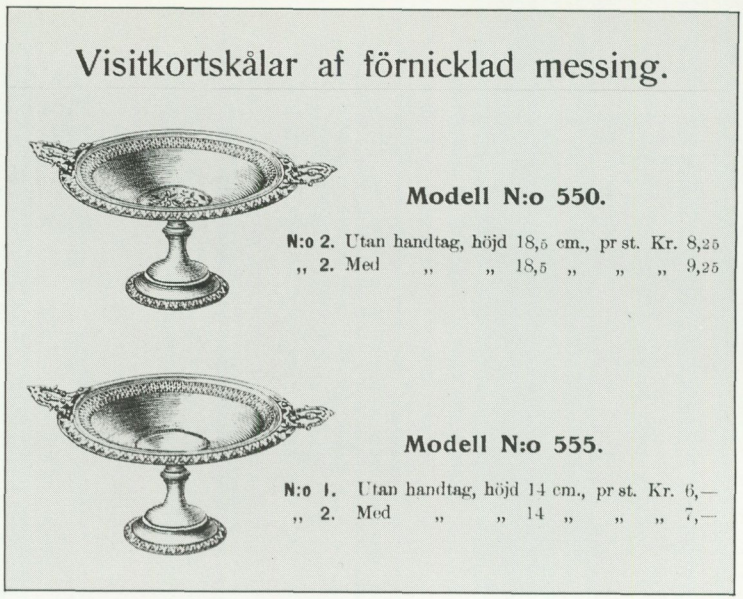

Av saxar fanns 37 modeller för olika funktioner och i olika storlekar att välja mellan hos samma firma 1901.

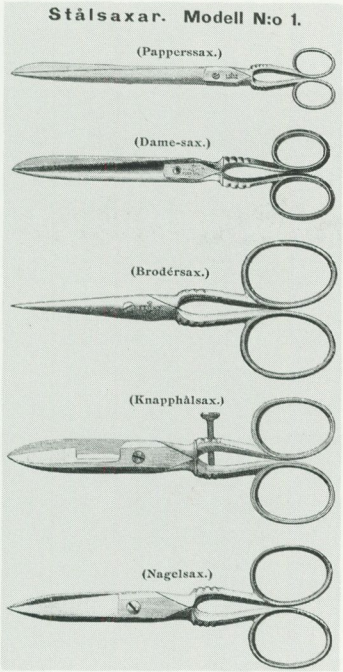

handel jämfört med detaljhandel i övrigt. Dess varuslag var – om inte i princip så dock i praktiken – begränsade av transporttekniska skäl: det gällde mest varor av mindre format som kunde distribueras med postens hjälp.

PRYLGLÄDJEN UPPSTÅR

Vilka varor var aktuella för postorderhandeln på 1890-talet? Fröbergs firma startade med varor som rörde sig i tiden, såsom visitkort (1890-talets modefluga bland ungdomar på landsbygden), stämplar, lemonadpulver och leksaker, sedan tavlor med religiösa motiv. Åhlén & Holm gjorde kungafamiljen bekant hos svenska folket genom att försälja oljetryckstavlan från Gleerups konstförlag i Malmö: man sålde 100.000 ex. under de första åren. Presentartiklar gick naturligt nog bra både för kvinnor (luktvatten, strumpor, broscher, dukar m.m.) och män (rakprylar, snusnäsdukar, mässingskammar, hängslen m.m.).

Det var dock inom två områden som det blev försäljningssuccé: textilier och hushållsartiklar. Den förra gruppen har sin förklaring i strukturomvandlingen i landsbygdens varuproduktion, som

Katalogen från Åhlén & Holm 1910 presenterar den köksutrustning som borde finnas i ett modernt kök.

Köksinteriör.

Bilden här ovan visar tydligare än något annat vilken stor sortering av varor vi hava. Matmodern kan hos oss köpa snart sagt alla de husgerådssaker hon i sitt kök behöver. Varje siffra visar en vara som kan köpas hos oss.

Förklaring av siffrorna.

1. Gardiner.
2. Rifjärn.
3. Tomtens skurpulver.
4. Förläggarslevar
5. Köttgafflar
6. Pannkaksspadar
7. Knivlåda med knivar
8. Knivslipare
9. Vispar
10. Hackknivar
11. Potatisskalare
12. Fiskfjällare
13. Korkskruvar
14. Kastruller
15. Potatiskokare
16. Tomtens Såppulver
17. " Bon Ami
18. Strykjärn
19. Förkläden
20. Blusar
21. Tändstickssställ
22. Handdukshållare
23. Väggtavlor
24. Handdukar
25. D:o
26. D:o
27. Köttkvarnar
28. Tallrikshållare
29. Bägare
30. Karottbrickor
31. Köttyxor
32. Brödkorgar
33. Brödknivar
34. Bordställ
35. Mortlar
36. Kaffekvarnar
37. Puddingformar
38. Trattar
39. Höna för förvaring av ägg
40. Hushållsburkar
41. Ströflaskor
42. Kryddburkar
43. Hushållskorgar
44. Saftkannor
45. Aeroflaskor
46. Fruktskålar
47. Theserviser
48. Hushållsvågar
49. Brickor
50. D:o
51. Smöraskar
52. Hyllpapper
53. D:o

till stor del berörde textilierna. Spånaden klingar av, tyger blir en ofrånkomlig köpvara. Under större delen av 1800-talet hade man klarat sig med ganska få hushållsredskap: några slevar, kniv och köksyxa. Genom serietillverkning av dessa ting hade sortimentet ökat betydligt. Behovet av specialredskap ökade med varuutbudet. Saker som potatisskalare, korkskruv, citronpress och mandelkvarn blev ett måste i ett någorlunda välförsett kök där det även fanns smörspade, ostkniv och såssked. Bleckartiklarna ökade mest i och med att bleckplåten maskinpressades från 1890-talet och utgjorde en billig råvara. De nya artiklarna var inte bara praktiska utan också spännande: sockertång, rivjärn, stålvisp, fiskfjällare, saftpress, "blixtskärare" (konservöppnare).

Det var framför allt yngre människor, t.ex. barnfamiljer, som attraherades av postorderhandeln och som fick nya konsumtionsvanor grundlagda från början. Mängden sålda leksaker och barnkläder vittnar om detta.

Följande exempel belyser hur behovet av industriprodukterna förändras från självhushållningens tid till industrisamhället: år 1830 gick det åt ca 200 handsmidda spikar vid byggandet av en mellanstor bondgård (då använde man träpluggar och dymlingar i stället för spikar). 70 år senare fordrades över 50.000 fabriksspikar i olika storlekar för ett motsvarande bygge.

NYTTOSAKER SOM VÄGRÖJARE

Låt oss dröja kvar vid exemplet spik – dess utveckling från den handsmidda varianten till industriprodukt. Maskinsmidda spikar finner man i städerna redan från mitten av 1800-talet. Dessförinnan handlade man spik från spiksmedjor som i regel var förlagda vid stångjärnsmedjor. I flera regioner omtalas "norsk klipspik" som första industriprodukt. Sedan kom de svenska produkterna som salufördes i handelsbutikerna. Då köpte man hem spik lådvis i förtjusning över att de fanns i mängder till ett överkomligt pris. Det hade intressanta och viktiga konsekvenser för byggnadskonsten. Från 1870–80-talen kom det på modet att såga bort knutskallarna på timrade hus och spika på sjutumsplank som fästes på timmerstockarna med långa fabriksgjorda spikar.

Det fanns vissa olikheter i de nya konsumtionsvanornas utveckling. Nyttosaker som redskap, verktyg och maskiner till det dagliga arbetet på gården var som murbräckor, dessa behövde

man och därför mötte de knappast motstånd i jämförelse med andra konsumtionsartiklar. Överums bruks nya plogar var eftertraktade, eftersom det gav status åt en dräng att plöja med en sådan. Nu sker övergången från trä- till järnredskap. Byggnadsverksamhetens modernisering gick snabbare än på andra områden. Skruvar och fabriksgjorda gångjärn introduceras redan i den nya varudistributionens första fas. Yxor, sågar, filar och raspar fann vägen till den svenska landsbygden innan produktionen kommit i gång i Sverige. Yxorna var amerikanska, sågarna tyska. Senare slogs de ut av svenska produkter.

Det nya köpmönstret vinner stadga när andra typer av varor som hushållsartiklar, textilier och i viss mån lyxartiklar uppträder i stort utbud på marknaden. Utvecklingens tendens bekräftas entydigt av branschutvecklingen i landet. Redan i mitten av 1800-talet finner vi fyra typer av behovsorienterade branschaffärer: speceriaffärer, textilaffärer, järnhandel och bosättningshandel. Det följs senare av beklädnad och heminredning, färgartiklar, parfymartiklar och byggnadsmaterial med viss specialisering.

Hemmen förändrades kontinuerligt. De nya varorna och de vanor som är knutna till dessa förändringar är inte att betrakta som enstaka fenomen utan som ett sammanhängande system där enskilda ting ingår i en ny struktur. Ett belysande exempel på detta är de fabrikstillverkade spisarna som blev allt vanligare från 1860-talet. De innebar att en helt ny uppsättning av husgeråd blev aktuell, vilket i sin tur påverkade matvanorna. Så länge den öppna spisen fanns eldade man på spishällen medan till matlagningen användes kokkärl med tre ben, vilka ställdes intill eller över elden. Till den nya järnspisen måste man skaffa grytor och pannor med fals, utan ben. I ett övergångsskede fick man anlita bysmeden för att fila bort benen på de gamla kokkärlen för att kunna använda dem på järnspisen. Ytterligare en konsekvens av den nya spisen var att man förlorade den ljuskälla som den gamla öppna spisen utgjorde: en ny typ av belysning måste introduceras, nämligen fotogenlampan.

Tomten kommer med Singer Victoria symaskin och julgranen, båda nyheter i de flesta hem vid 1800-talets slut. Annons i Ny Illustrerad Tidning, december 1891.

MÖBLER I MASSUPPLAGA

Sekelskiftet var en tid då man övergick från hemsydda kläder till fabriksgjorda. Det finns flera skildringar om att på bröllop och begravningar såg man i klädesväg en provkarta på gammalt och

De nya järnspisarna byggdes in på platsen för den tidigare öppna härden, oftast med det gamla rökfånget, spiskupan, och bakugnen kvar. Kokkärlen måste också anpassas efter de nya spisarna. Foto omkring 1900.

nytt. Hur det gick har redovisats mer i detalj i Fataburen 1984.

I det följande vill jag exemplifiera de fabriksgjorda varornas segertåg med förändrat köpmönster från ett område – det gäller möbler.

Medan de hittills omtalade fabriksprodukterna innebar en total omställning i konsumtionsmönstret var man mera återhållsam med möblerna och handlade mera genomtänkt. De representerar ett stort värde i hushållet och därför kan man inte förnya dem lika snabbt som man gör med sin garderob eller köksinventarierna. När möbelindustrin kommer i gång på 1870-talet finns det fortfarande stor avsättning för de lokala tillverkarnas, hantverkarnas, produkter. Möblernas massproduktion får sitt definitiva genombrott just under 1890-talet då man finner ett tiotal

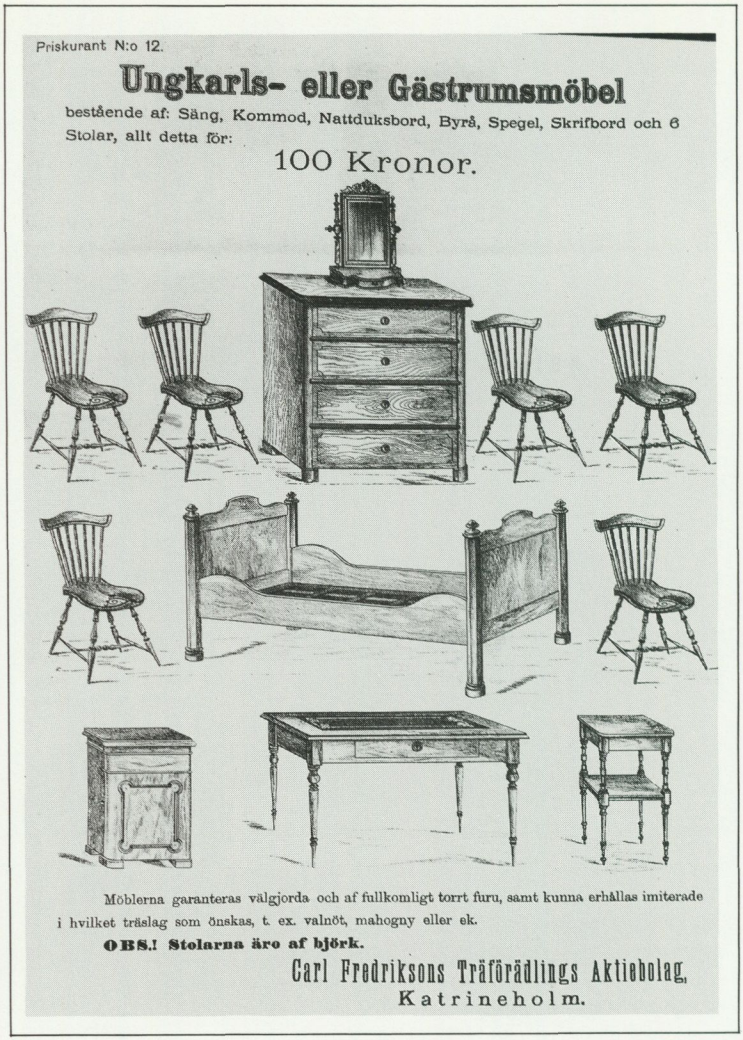

Hela möbelgarnityr blev allt vanligare att köpa i stället för enstaka möbler. Ur Priskurant från Carl Fredriksons Träförädlings Aktiebolag, Katrineholm, i Nordiska museets bibliotek.

stolfabriker bara i Småland, som tillverkade pinnstolar för export. Vid denna tid var överproduktionen av stolar ett faktum varför en del fabrikanter tog upp tillverkning av andra enstyckemöbler och så småningom hela garnityr. Fabrikerna, som tillkom under det sena 1800-talet, byggde inte sin produktion på lokala möbeltraditioner. De växte fram till följd av god tillgång på drivmedel, billig arbetskraft, gynnsamma kommunikationer samt andra, främst utländska, förebilder.

Även om de uppgifter som belyser förändringar i möbelanskaffningens mönster mot slutet av 1800-talet utgör en provkarta på olika förvärvsmetoder går utvecklingen tveklöst i en bestämd riktning: andelen fabrikstillverkade möbler ökar och det gamla hantverksmässiga beståndet minskar.

Det självklara att vid giftermål skaffa möbler och inreda hemmet underlättade i hög grad de fabriksgjorda möblernas introducering, inte minst genom deras konkurrensförmåga. Det var tradition i landet att man efter giftermålet skulle fara till nästkommande marknad eller till stadens möbelaffär och förse sig med de mest nödvändiga möblerna. Nygifta par kan rent av betraktas som innovatörer vad gäller de fabriksgjorda möblernas spridning.

För 1800-talets förändrade möbelkultur hade bostadens utveckling, främst genom tillkomsten av finrum, stor betydelse. Detta skulle fyllas med nya saker och på ett nytt sätt.

Man kan nästan säga att de fanerade och polerade fabriksmöblerna från denna tid i sig själv bidrog till skapandet av enskilda finrum. Då de genom sin karaktär, särskilt sedd i jämförelse med de tidigare målade furumöblerna av allmogesnitt, förmedlade en borgerlig livsstil, som de nya ägarna ej utan vidare kunde följa i vardagens liv, men som det låg i deras intresse att uppnå när det gällde representation utåt (von Schoultz 1950).

Även om den svenska möbelindustrins produkter inte kom att spridas på landsbygden förrän strax efter sekelskiftet fanns det inom de rikare bygderna vissa möbler av statuskaraktär såsom wienermöbler, mest stolar och soffor med flätade rottingsäten. Andra fabrikstillverkade praktmöbler av utländskt ursprung, chiffonjéer, sekretärer och byråar kopierades även av möbelsnickarna.

De tidigaste fabrikstillverkade standardmöblerna i de flesta svenska hem var pinnstolarna. Hantverksmässigt tillverkades pinnstolar redan på 1850-talet i Svenarum i Småland där också serietillverkning startade 1863 i Hagafors stolfabrik som höll sig med tidens moderna maskinteknik, och som var den första möbelfabriken i Sverige. Pinnstolarna började tillverkas som en ren lyxvara vid mitten av 1800-talet men först under århundradets sista decennier vann de, inte minst i polerat och svartlackerat skick, allmän spridning.

Bland de vanligaste fabriksmöblerna finner vi i början byrån och chiffonjén. Deras hantverksmässiga föregångare var lägre och

med färre lådor. Dessa möbler som spreds redan på 1890-talet var gjorda av furu samt målade i imiterad valnöt med imiterad valnötsrot i lådornas förstycken. En förklaring till spridningen anges vara att dessa möbler, i varje fall chiffonjén, var "kvinnomöbler" och medtogs som den enda möbel när en kvinna sökte arbete på främmande ort. Kring sekelskiftet förekom också att den nygifta kvinnan skulle bidra till det nya hemmets utrustning med en chiffonjé eller byrå.

FORM OCH FUNKTION PÅ SKILDA VÄGAR

Efter dessa möbler som inledde industriproduktionens första fas kommer samtliga typer av fabriksmöbler till landsbygdens folk. Borden kommer långsamt in i finrummet, först som mindre fönsterbord, sedan som större, mest runda men även fyrkantiga matbord som placerades fristående. Dessa möbler använde man med varierande intensitet och inte alltid i den funktion som de ursprungligen var avsedda för. Orglarna och skrivborden, som blev vanliga kring sekelskiftet i bygder med högkonjunktur, brukades inte alltid till att spela respektive skriva på men väl som hatthylla eller blomsterbord. Orglarna får en förbluffande spridning och popularitet på många håll men detta får ej tolkas som ett bevis på musikalitetens utbredning. Snarare hade de en direkt koppling till väckelserörelsen och ofta inköptes de för att vara till hands vid religiösa sammankomster i hemmet, samtidigt som de fungerade som statussymboler.

Vad har de fabriksgjorda möblerna haft för dragningskraft på folk? Det var inte i första hand formen som tjusade utan närmast målningen, ytornas förföriska polityr och den blixtrande fernissan, något av det spännande nya som de gamla allmogemöblerna aldrig haft. Detta enligt den tidens rådande smakkultur. Möblernas svarvning upplevdes med närmast exotisk spänning. En annan nyhet som tjusade var stoppningen som gav impulser till att själva stoppa sofflock och karmar på soffor. Divanens spridning kan sättas i samband med stoppningens popularitet.

Bosättningen vid sekelskiftet gick till på så sätt att man först inköpte dubbelsängen, ett köksbord och några stolar, varefter det övriga bohaget skrapades ihop. Först på 1910-talet blev inköp av komplett inredning vanligare, när produktionen av de serietillverkade möblerna ökade.

Fabrikstillverkade pinnstolar, fotogenlampor och korkmattor blandas med hantverks- eller hemtillverkade möbler och textilier. Orgeln blev en vanlig statusmöbel hos många, ofta med anknytning till frikyrkliga intressen.

Det rådande köpmönstret var fortfarande att man skaffade pjäs efter pjäs, vilket resulterade i brist på enhetlighet och harmoni – ett vanligt drag i samband med industriprodukternas framsmarsch. De olika stilarna blandades med varandra. En av Nordiska museets meddelare har sammanfattat sin syn på detta ett av övergångstidens mest typiska drag på följande sätt.

Det fanns visserligen gårdar som redan vid denna tid möblerat sina rum på ett mera nymodigt och som man trodde förnämligare sätt än som av gammalt varit brukligt. Men möblerna var i så fall förvärvade från olika håll och gjorda av olika snickare samt målade av olika målare och på helt olika sätt. Sålunda kunde man i en eller annan gård finna en säng i gustaviansk stil, inflyttad i stället för den gamla kranssängen med rullsäng, sängskåp och

moraklocka, stående bredvid det gamla fäderneärvda skåpet med dalmålningar. Den gamla väggpanelen med rosmålningar bortriven och i stället några oljetryckstavlor av tyskt ursprung, utan ram upphängda på väggarna. Stundom hände det att en möbel var gjord av furuträ, under det att en bredvidstående var av ek eller målad i valnöt osv. (EU 18605.)

KONSUMTIONSSAMHÄLLET ÄR SKAPAT

Hittills anförda exempel har främst gällt nyttoartiklar, vilka genom sin attraktionsförmåga, variationsrikedom och framför allt sitt låga pris blev åtkomliga för merparten av landets befolkning. Skillnaden fanns dock i det nya köpmönstrets framväxt. Vad som ovan exemplifierats var allmängiltigt för landsortsbefolkningen och den växande småborgarklassen.

Under industrialismens framväxt skapades betydande förmögenheter som möjliggjorde en borgerlig livsstil med ett nytt inslag av starkt statusbetonad lyxkonsumtion. Den bidrar självfallet till det begynnande konsumtionssamhällets tillkomst. Här har vi, om än på ett annat plan, det nya mönstrets grundstruktur i starkt koncentrerade former. Den österrikiske kulturhistorikern Egon Fridell beskriver den tidens nyrika hem på kontinenten mot slutet av 1800-talet:

Det var inte vardagsrum man hade utan pantlånekontor och antikvitetsaffärer. En förkärlek för fullständigt meningslösa prydnadsföremål, en förkärlek för sammetsliknande ytor; för siden, satin och glänsande läder, för förgyllda ramar, gyllenstruktur och gyllenlister, för sköldpaddskal, elfenben och pärlemor, för totalt meningslösa prydnadsföremål som rokokospeglar i flera delar, mångfärgat venetianskt glas, bredbukiga tyska vaser, en djurfäll på golvet med skräckinjagande huggtänder och allt . . .

Den borgerliga livsstilen som mot slutet av 1800-talet växer fram i den industrialiserade delen av Europa är även Sverige delaktig i. Citatet ovan gäller alltså även de svenska borgerliga hemmen om än med vissa modifikationer vad gäller artefakterna, men knappast den mentalitet som ligger bakom själva livsstilen. Beskrivningen på hemmets brokighet med dess uppenbara brist på ändamålsenlighet möter man på samma sätt i postorderkatalogerna som utgör de påtagligaste dokumenten på de nya konsumtionsidealen.

Det är inte bara behoven utan också pretentionerna som växer.

Salong hos en högre tjänstemannafamilj i Stockholm 1894. Ateniennen och paneldivanens hyllor är fyllda av masstillverkade vaser, fotografiramar och prydnadsfigurer.

Varför skulle man undvara en åtråvärd sak när man hade råd att betala eller varför skulle man avstå när grannen skaffat sig detsamma. Tillgången på varor av alla slag ökar oavbrutet.

Det kom ett nytt drag i konsumtionens process: det blev ett nöje att handla. Utbudet i postorderkatalogerna bestod i ett tidigt skede av varor av dålig kvalitet som folk hade en viss tolerans för: leksaker, prydnadssaker och musikinstrument höll ej länge utan hamnade snart på sophögen. Det var det första tecknet på slit- och släng-mentaliteten. Fenomenet passerade inte helt obemärkt. Tidens reformatörer ansåg att främst arbetarna förgiftades av undermåliga produkter och så småningom inleddes en kampanj mot vad man då kallade "*smutskonst*", det gäller främst massproducerade oljemålningar, under benämningen hötorgskonst, samt

prydnadsskulpturer i gips som hittade vägen från de högre samhällsklasserna till de breda folklagren från och med 1880-talet. I ett upprop 1910 i *Stormklockan* förklarades krig mot denna smutskonst. Det heter:

Hur ofta möter man icke i borgare-, bonde- och arbetarhem de tarvligaste oljetryck, tidningsplanscher i sämsta papper, porslins- och gipsfigurer vilkas motiv endast alltför ofta äro lika illa valda som utstyrseln är tarvlig och smaklös. Se t.ex. dessa sliskiga erotiska idyller utan varje spår av vare sig sund känsla eller verklig naturlighet; se dessa löjliga porträtt i kunga- och kejsarfamiljer i snart oändliga generationer som genom traditionens makt ännu finns kvar i hem... se dessa jämmerliga porslinskattor, gipshundar och annat tyskt krams, som överfylla och fläcka många hem; se denna oräkneliga mängd av andra tvivelaktiga "konstverk" och "tavelspråk" som vanpryda och skämma även eljest ofta omsorgsfullt skötta och ordnade hem.

De massproducerade varorna hade – förutom att de skapat en ny konsumenttyp – ytterligare en djupgående effekt. Konsthistorikern Lena Johannesson påpekar att det industrialiserade samhället, förutom varor, även massproducerar tjänster och idéer som sedan ger effekter på varuproduktionen. Standardiseringen tillkommer och blir allmän, vilket banar väg för massproduktion i reglerade former. En annan effekt är att industriproduktionen innehade en autonom eller t.o.m. normgivande struktur som oavsiktligt slog sönder tidigare strukturer och under en övergångstid resulterade i ett kulturellt vakuum. Det har tagit olika lång tid för samhällsklasser och grupper att fylla detta vakuum med nytt innehåll.

Paul U. Bergström meddelar i en annons 1898 att det "fördärfliga prutsystemet" inte längre gäller i hans butik. Ur Erik Lindorm: Ny svensk historia. Oscar II och hans tid, 1934.

MEDDELANDE.

Bestämda priser och bort med det fördärfliga prutsystemet är härefter en affärsprincip i undertecknads samtliga affärslokaler.

Systemet att pruta är fördärfligt för säljaren, men *ännu mera* för köparen. I de affärer, där detta system är rådande, måste ett s. k. prutpris finnas, tillräckligt att jämka på, allt efter köparens större eller mindre envishet. Mången drager sig för att hålla i med prutningen och får sålunda betala för en annan, som nedpressat priset till det allra yttersta.

Speciellt inom branschen *färdiggjorda Manskläder* har på senare åren uppstått en så osund konkurrens, ett sådant underbjudande och ett så vanvettigt prutande, att en följd däraf måste blifva att förtroendet till affärsmannen och hans firma undergräfves.

Undertecknad, som i öfver 15 år drifvit denna rörelse här i staden, har därför efter moget öfvervägande beslutit införa ett sundare system i denna affärsgren och bryter nu helt och hållet med hittills gängse praxis, i det jag från och med nedanskrifna dag i samtliga mina affärslokaler inför

Bestämda priser.

Ingen prutning

får förekomma i mina affärer f. o. m. den 1 April detta år. Stockholm i Mars 1898.

PAUL U. BERGSTRÖM,
Skrädderiaffär & Klädeshandel
14 Hötorget 14.

Filial: 38 Jerntorget 38, hörnet af Österlånggatan.

Herrekiperingsaffär, 6 Hötorget 6, hörnet af Olofsgatan.

VARIETÉERNA – 1890-TALETS OKULTUR?

Birgitta Conradson

Birgitta Conradson, fil.dr och intendent vid Nordiska museets föremålsavdelning.

Min mormor var ung och nygift med en äldre man i Stockholm i början av 1890-talet. Bland hennes efterlämnade papper finns en biljett i visitkortsformat med följande förtryckta text:

Min äkta man Gustaf Petterson har efter enträgen bön och efter en längre tid hafva visat ett godt uppträdande erhållit min särskilda tillåtelse att vara ute i afton efter kl 10 em. dock inte senare än cirka 12 fm.

Kortet har även ett PS:

Skulle någon träffa min ovannämnde man på opassande ställen eller med ringen i vestfickan beder jag att man må meddela mig detta, då sådant är honom strängt förbjudet.

Jag vet inte om och hur han utnyttjade denna biljett, men det fanns gott om sena kvällsnöjen, inklusive opassande ställen, i 1890-talets Stockholm. Till de anstötliga ställena räknades, av kvinnliga såväl som manliga moraltanter, alla de varietélokaler som blomstrade några korta men intensiva år under detta decennium.

BEHOVET AV EN URBAN NÖJESINDUSTRI

Utbudet av offentliga nöjen, teatrar såväl som lättare krogunderhållning, var stort, då som nu, i förhållande till Stockholms folkmängd. Det fanns också, liksom idag, bestämda åsikter om vad som räknades till finkultur och vad som var okultur. Till det sistnämnda rankades varietéerna, oerhört populära för många, hatobjekt för ett inflytelserikt fåtal. En varietéföreställning med

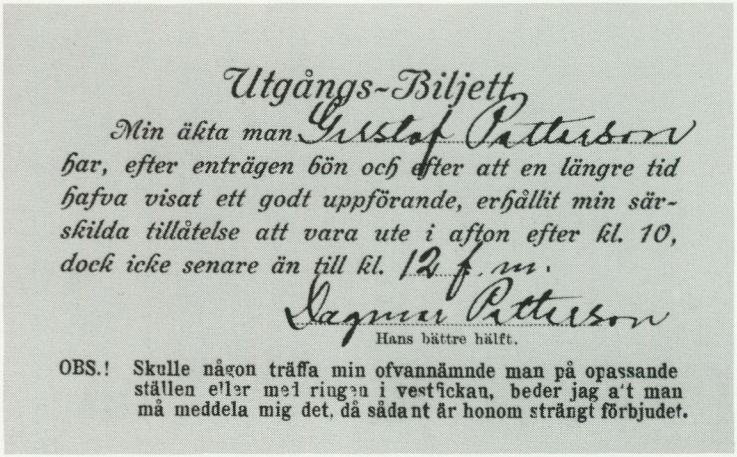

Utgångs-Biljett.

Min äkta man Gustaf Pettersson har, efter enträgen bön och efter att en längre tid hafva visat ett godt uppförande, erhållit min särskilda tillåtelse att vara ute i afton efter kl. 10, dock icke senare än till kl. 12 f. m.

Hagnes Pettersson
Hans bättre hälft.

OBS.! Skulle någon träffa min ofvannämnde man på opassande ställen eller med ringen i vestfickan, beder jag a't man må meddela mig det, då sådant är honom strängt förbjudet.

tillhörande spritutskänkning – något som även förekom i pauserna på Kungliga Operan – påstods i den allmänna debatten leda till ungdomens såväl som kulturens förfall. Varietéernas sedeslöshet sägnifierades i massmedia, precis som många nutida beskrivningar av ett öldränkt bar- och nattklubbsliv eller det sena 1930-talets bannlysningar av jazz och "dansbaneelände" (jfr Frykman 1988).

Stockholm i slutet av förra seklet hade börjat likna en storstad. Industrialismen hade satt sina spår, verkstadsindustrier hade etablerats på malmarna, på Kungsholmen och på Söder. Det var många faktorer som samverkade till att det nu också började växa fram en nöjesindustri, som till stora delar var koncentrerad till Stockholm, men med förgreningar till landsortsstäderna. I Stockholm fanns publiken. Folkmängden hade ökat drastiskt de senaste decennierna och, det intensiva spekulationsbyggandet till trots, hade ännu inte den enorma trångboddheten avvärjts. Många inflyttade landsortsungdomar bodde inhysta och var under sin fria tid hänvisade till livet på gatan eller till de offentliga lokalerna. Och även om arbetsdagarna vid verkstäderna, på kontoren eller bakom butiksdiskarna var långa, så var kvällar, nätter och söndagar fria. Den verkstadsarbetare som inte hade råd att gå på varieté kunde åtminstone bedriva några lediga timmar på närmaste brännvinskrog eller utnyttja något av de många gratisnöjen som stod till buds som kungakorteger, begravningståg eller söndagsutflykt i det gröna under sommarhalvåret.

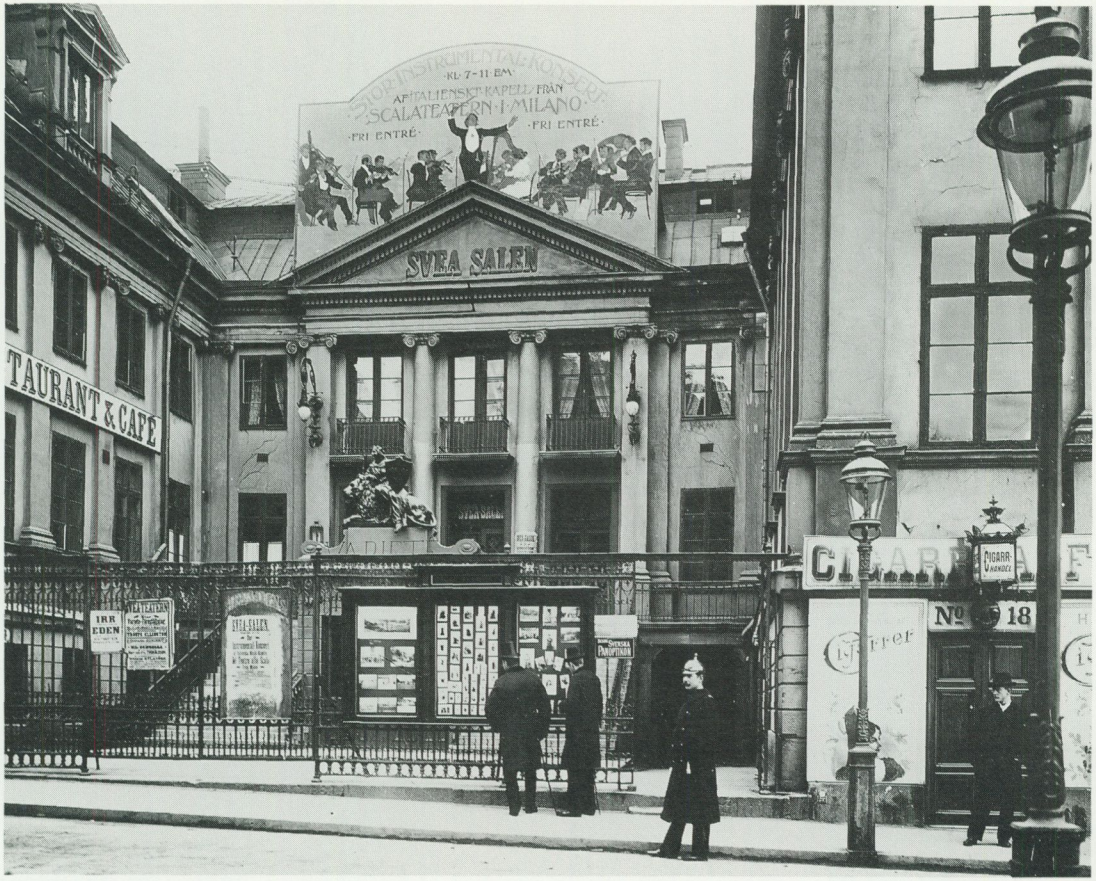

Sveasalen vid Hamngatan, blev några korta år på 1890-talet en av de största och mest populära varietélokalerna i Stockholm. Efter öppnandet 1888 hade dess ägare byggmästaren C. O. Lundberg först gjort försök med seriösa konserter, men publiken uteblev. Istället bytte Lundberg ut Beethoven mot varietévärldens akrobater, jonglörer och chansonetter. Huset revs 1913 för att lämna plats för Nordiska Kompaniet. Foto Stockholms Stadsmuseum.

NÖJESUTBUDET

Om lördag skall jag som du vet på bolagsstämma med Ångslupsbolaget, och med släptåg med den följer väl en middag på Operan.

Din tillgivne Gustaf.

Morföräldrarna bodde under 1890-talet vid Stadsgården. Morfar var disponent för Södermalms bad- och tvättinrättning som låg vid Bastugatan. Han hade också engagerat sig i stans sjökommunikationer, satt med i Ångslupsbolagets styrelse. Från Stadsgården kunde Gustaf Petterson ta färjan direkt till nedre Norrmalm för bolagsmiddagen i det nybyggda Operahuset, till Kungliga Dramatiska teatern vid Kungsträdgården eller till Blanchs café.

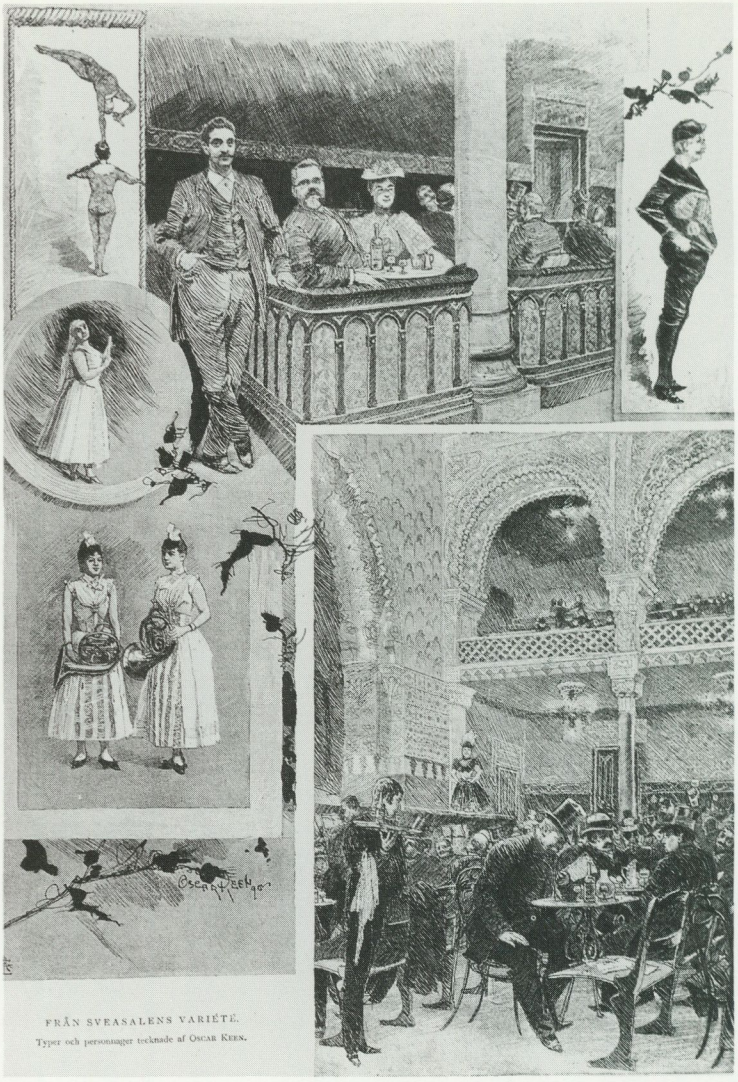

"Typer och personager" från Sveasalens varietésalong tecknade av Oscar Keen för Ny Illustrerad Tidning 1890.

Till Berns salonger, där August Meissner hade givit populära konserter sedan decennier tillbaka eller till konkurrenten, Sveasalen vid Hamngatan, varietéernas verkliga högborg. Morfar kunde även ta färjan till en för de flesta stockholmare nästan okänd trakt (Lundin 1890 s. 292) för att besöka Kungsholmsteatern. Den utflykten var dock högst osannolik. Kungsholmen med sina verkstäder och sjukhusbyggnader hade ett alltför dåligt rykte vid

Enligt ett samtida "vittne" bestod varietépubliken av yngre män ur societeten "som ej var värda mera än en balbjudning" samt "resande, de nyfikna och de personer som aldrig bli bortbjudna hvarken på middagar eller baler". Programblad i Nordiska museets arkiv.

NOVILLA VARIETÉ.

Hvarje afton kl. 7,45—11:

Varieté-Föreställning.

Direktör: *Aug. Sandberg.*
Kapellmästare: *H. W. Conné.*

PROGRAM.

1.) 2.) Musik.
3. **Anna Bergfors,** Soubrette.
4. **Herr och Fru Sandberg,** Duettister.
5. **Julia Nilsson,** Svensk Chansonett.

— PAUS. —

6. Musik.
7. **Iris** och **Albion,** Strabatgymnaster.
8. **Hilding Nihlén,** Svensk Kuplettsångare.
9. **Hulda Malmström,** Svensk Chansonett.

— PAUS. —

10. Musik.
11. **Anna Bergfors,** Soubrette.
12. **Herr och Fru Sandberg,** Duettister.
13. **Lars Bondeson,** Bondkomiker.
14. **Julia Nilsson,** Svensk Chansonett.

— PAUS. —

15. Musik.
16. **Hilding Nihlén,** Svensk Kuplettsångare.
17. **Hulda Malmström,** Svensk Chansonett.
18. **Lars Bondeson,** Bondkomiker.
19. **Iris** och **Albion,** Ringgymnaster.
20. Slutgalopp.

☞ Möjliga förändringar af programmet förbehållas.

OBS.! Under pauserna serveras å Gallerierna samt i Smårummen.

OBS.! Supéer serveras i salongen efter föreställningens slut och kan beställning därom göras under aftonens lopp.

Beställningsväning för Supéer.

denna tid, för att locka till sig teaterintresserade borgare från andra stadsdelar. Om denna och andra avlägset belägna teatrar skrev också Claes Lundin följande rader i sin då nyutgivna bok Nya Stockholm (s. 292):

Konsten står väl icke synnerligt högt på dessa scener, men en afton i deras salonger är kanske bättre använd än på många andra förlustelseställen, varieté-teatrarne inbegripna . . .

Verkstadsarbetarna på Kungsholmen begav sig i gengäld både till Djurgårdsslätten och Söders höjder när de ville roa sig:

. . . tappade man arbetslusten, firade man en dag eller två. Lördagar och söndagar var det Strömparterren och Djurgården som lockade mest. Om vintern var det Mosebacke med sina atletuppvisningar (Verkstadsminnen 1953 s. 70).

DJURGÅRDENS VARIETÉER OCH DESS PUBLIK

Efter bolagsstämman igår kom jag ej hem förrän kl. 1 i natt, det var ganska gemytligt.

Tillgivne Gustaf.

Tog morfar färjan, den som han själv tagit initiativet till, mot Djurgården efter bolagsstämman? Nu på 1890-talet fanns på dessa klassiska nöjesmarker mycket "gemytligt" att välja bland, kanske med undantag för Gröna Lund, då illa beryktat för sitt busliv. År 1891 hade både Skansen och den stora Cirkusbyggnaden, där det så småningom också skulle bli varieté, tillkommit.

Att Skansen – som vi alla sett – skulle gå en så storartad utveckling till mötes var det väl ingen människa som drömde om 1891 . . . Det var ju också ganska primitivt med underhållningen i början. Nergårds-Lasse och Jödde i Jöljaryd hade ju sin givna publik, men ingen orkester fanns, och djurparken var av enklaste slag . . .,

skrev kapellmästaren Hjalmar Meissner i sina memoarer (1939) om Skansens nöjesutbud vid denna tid.

På Djurgården lockade främst varietéteatrarna, Alhambra och Novilla, som slagit igenom i slutet på 1880-talet samt den 1892 invigda stora Kristallsalongen (vid nuvarande Gubbhyllan). Popularieten hängde naturligtvis främst samman med att publiken även kunde dricka sina whiskygroggar och punschhalvor – samtidigt som de bjöds på lättsam underhållning i snabbt tempo.

En av de många musikgrupper som uppträdde på varietéteatrarna var Svenska sångsextetten. Här fotograferade under ett uppträdande på Blanchs café vintern 1894. Foto Stockholms Stadsmuseum.

Nykterheten var det si och så med. Extra populär var Novilla, där herrarna kunde gömma sig med sina för kvällen utvalda damer i speciella loger.

Varietéerna lockade alla samhällsklasser, men främst den välbeställda, men inte alltför bildade medelklassen. Morfar passade in i den målgruppen.

Tro nu inte att det bara var grosshandlare med kontoret på fickan, litteratörer med halvfärdiga romaner och skådespelare med osäkra lönefordringar som bildade det nöjeslystna Stockholm. Nej det fanns ju en hel del förmöget folk också . . .,

var Hjalmar Meissners beskrivning av denna varietépublik. Oavsett samhällsklass så var det troligen få av dem som förstod alla de utländska sångtexter som framfördes.

I ett nummer av Ny Illustrerad Tidning från 1890 stod följande notis att läsa om Sveasalen: "När hr C. O. Lundberg den 6 februari 1888 för allmänheten öppnade den ståtliga och i praktfull morisk stil bygda Sveasalen, såsom bekant utförd efter ritningar af den skicklige arkitekten Ludvig Petterson (efter motiv från Alhambra och Alcazar) riktades hufvudstaden med en ny konsertsal, där hr Andréas Hallén till en början svängde taktpinnen." Affisch i Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Brånvall.

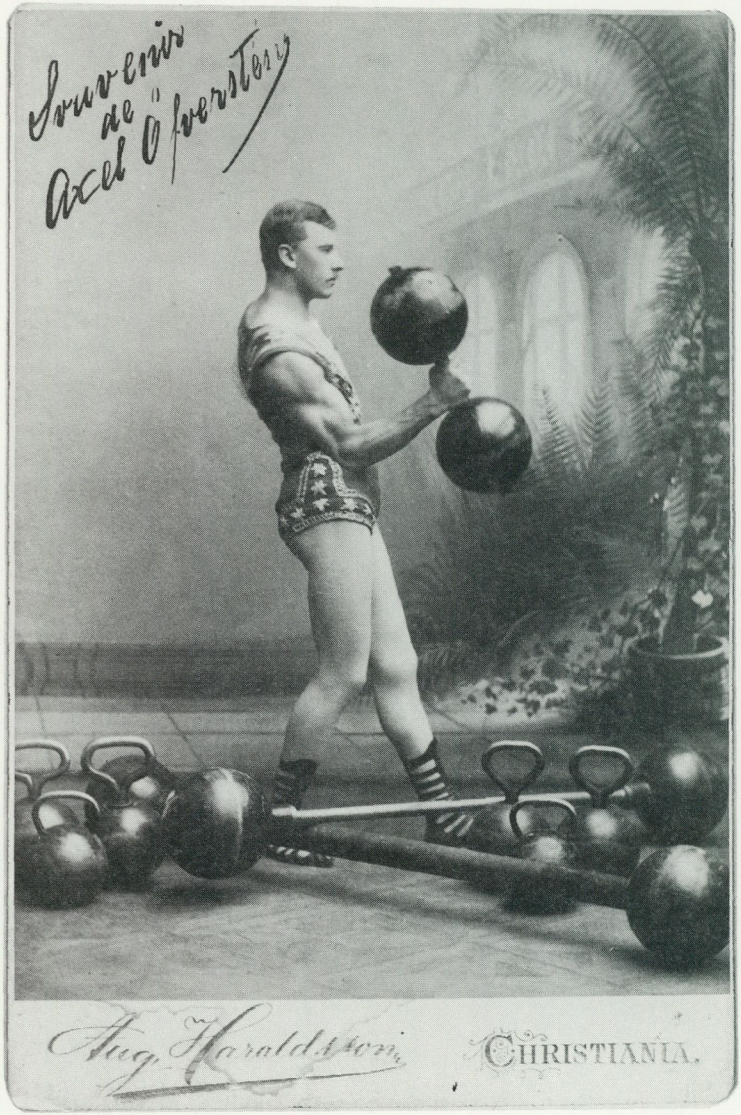

Steget mellan idrottsatlet och varietéartist var kort. Kabinettsfotot, signerat "souvenir de Axel Öfverstén" har också en baksidestext: "Presenterad för honom den 13 mars 93 på Goodtemplarhuset af fru Sjöberg för att han skulle följa mig hem på qvällen från konserten." Foto Aug. Haraldson, Christiania.

"Man tål ej mer att skåda solida hvita ben, men långa frälsningskjolar vid ljus och lampors sken." Den nyetablerade Frälsningsarmén var ett tacksamt motiv för skämt på varietéerna. Foto från 1890-talet, Stockholms Stadsmuseum.

CHANSONETTER OCH BONDKOMIKER

Varietéteatrarna överbjöd varandra med sensationella dragplåster, ju internationellare desto bättre. Många artister importerades från varieténs ursprungsland Frankrike, men också från England, Tyskland och Danmark. En varieté-föreställning hade mycket gemensamt med cirkus, tivoli och äldre tiders s.k. tingeltangel. Det som bjöds var en brokig blandning – därav namnet – av akrobater, jonglörer, buktalare och trollkarlar, av franska chansonetter, tyska subretter, danska "syngepier" och engelska duettister.

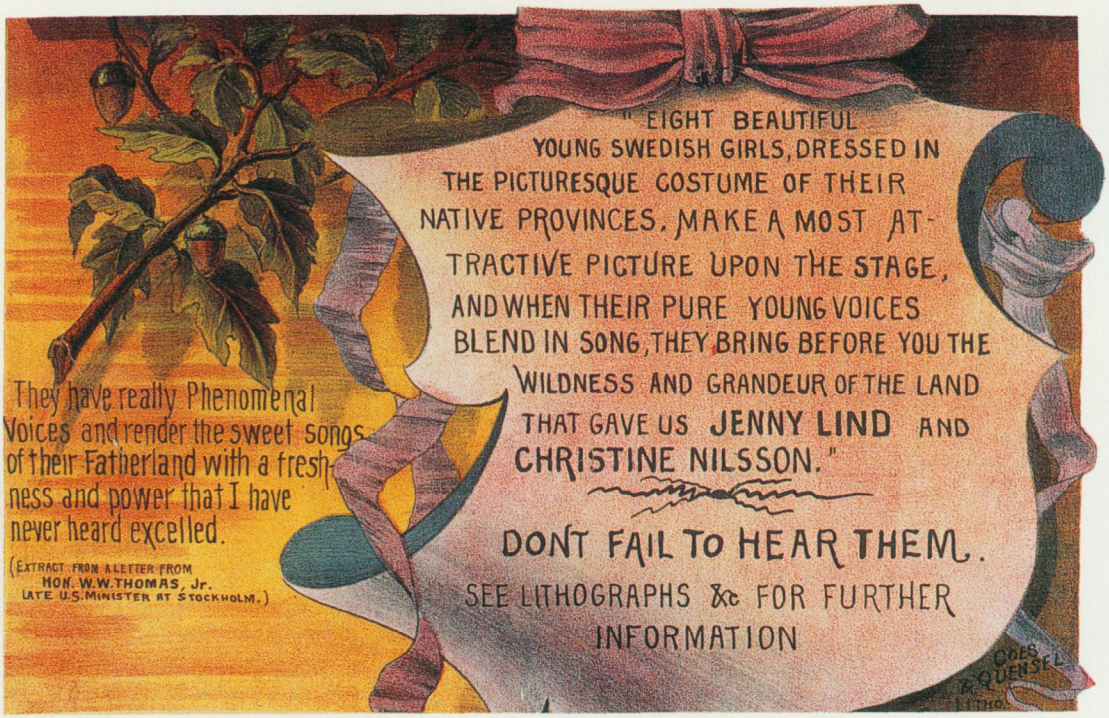

Detalj av reklamaffischen för National Swedish Ladies konsertturné i Amerika år 1889, Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Brånvall.

Det stora internationella utbudet fick så småningom även en nationell touche med svenska kuplettsångare, chansonettesångerskor, "strapatsgymnaster" och bondkomiker. De svenska artisterna dök först upp på Djurgårdens varietélokaler. Särskilt Alhambra blev en plantskola. Den unge Sigge Wulff (Sigfrid Lindgren) debuterade där 1890, innan han slog igenom på Berns salonger. Det var på Berns han sjöng om Kalle P, "grilljanne"-snobben med drag gemensamma med det sena 1980-talets yuppie. Sigge Wulff drabbades dock av varietéartisternas yrkessjukdom TBC och dog endast 22 år gammal. Han låg på lit de parade på Hamburger Börs och sörjdes av en stor publik. På Alhambra debuterade även bondkomikern Lars Bondeson (Carl Öhlin). Namnet Bondeson hade han fått av sin upptäckare Sven Ehrling, kapellmästaren på Alhambra. Denne ville troligen skapa associationer till August Bondeson och hans dåtida uppteckningar av bondvisor (Ericson 1971).

Svenska Panoptikon

NYTT!

SIGGE WULFF

i sin Original-fin de siècle-kostym.

"National Swedish Ladies" var åtta folkdräktklädda unga svenskor som för hundra år sedan turnerade i Amerika. I sådana här sammanhang var sångutbudet troligen mer svenskt än på de samtida svenska varietéteatrarna. Flickorna hette från vänster Hilma Setterstrand, Maria Hedén, Agnes Starberg, Vilma Lundborg, Maria Sohlberg, Betty Bruce, Emma Carlsson och Amelie Hedén. En av flickornas far var åkareålderman från Söder i Stockholm. Reklamaffisch inför konserter i Boston och Chicago år 1889, Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Brånvall.

Sigge Wulff hade en mycket kort men framgångsrik karriär som kuplettsångare. Han upptäcktes på Mosebacke år 1888, engagerades till Alhambra och Victoriateatern på Djurgården åren därpå, och gjorde sitt stora genombrott på Berns salonger hösten 1891. Han avled dock redan i januari 1892, endast 22 år gammal. Som den dittills "populäraste varietéartist som funnits i Sverige" blev han genast efter sin död en av Svenska Panoptikons attraktioner. Panoptikon låg vid Hamngatan, i samma byggnad som Sveasalen. Annons 1892.

Can-can, den parisiska varieténs symbol, här i svensk tappning på Berns salonger. Laverad tuschteckning av Axel Sjögren omkring 1895, Stockholms Stadsmuseum.

Annars var tidens nationalism och nationalromantik något som främst intresserade den bildade överklassminoritet, som sällan besökte dessa varietéer. Den nationalromantiska vågen inom underhållningsbranschen karaktäriserades främst av körsjungande damer i folkdräkt – gärna på utlandsturné. *Eight beautiful young Swedish girls, dressed in the picturesque costume of their native provinces*... gjorde enligt en bevarad konsertaffisch från Chicago god reklam för det land *that gave us Jenny Lind and Christine Nilsson.* Hundra år senare är det fortfarande mycket populärt att sälja Sverige utomlands med s.k. kulturell underhållning – med folkdräktsklädda sångkörer och folkdanslag.

Varieténs saga var all 1896. Avskedet firades stilmässigt på de flesta av Stockholms varietélokaler.

ALHAMBRA

Sista dagen.

Stor afskedsföreställning.

Varieténs afsked.

EPILOG PÅ VERS
af Gustaf Salzenstein
framsäges af
Herr Edvard Unge.

VARIETÉN DOG – MEN ÖVERLEVDE

Morfar dog redan år 1917. Då hade varietéerna sedan länge upphört i Sverige och efterträtts av revyerna som ju också hade sina belackare. Den svenska varieténs saga blev kort. Dödsstöten var ett riksdagsbeslut 1896, då all spritutskänkning i samband med föreställningarna förbjöds. Det förbudet upphävdes i princip inte förrän långt in på 1950-talet, och problematiken tycks fortfarande vara högst aktuell: *För mycket folk hotar Stures tillstånd, Stockholmspolitikernas korståg mot spritfloden* eller *Hårdare tider för Stockholms barer. Högre krav på utskänkningstillstånd,* är bara några axplock ur tidningsrubriker våren 1990.

Orsakerna till 1896 års alkoholförbud var många (Richardson 1966). Faktorer som låg bakom var tidens moraliska strömningar, sociala problem med ökad prostitution och grasserande könssjukdomar, men också de statliga teatrarnas ekonomiska svårigheter. Avundsjuka låg bakom beslutet, sade de som arbetade på varietéerna. Teatrarna hade länge känt av konkurrensen. Privatteatrarna hade alltmer inriktat sina repertoarer till den lättare genren för att inte drabbas av halvtomma salonger. Man spelade Offenbachoperetter, sängkammarfarser och folklustspel – där Värmlänningarna kom att bli en av de mest spelade. Men när även de kungliga teatrarna, Operan och Dramaten, försökte göra likadant, blev det ett ramaskri och indragna anslag.

Den boxande kängurun – en efterföljare till de dansande björnar som förekom som attraktion på Djurgården på 1700-talet. Reklamblad för Stockholms Tivoli som hade öppnat på Djurgården 1883.

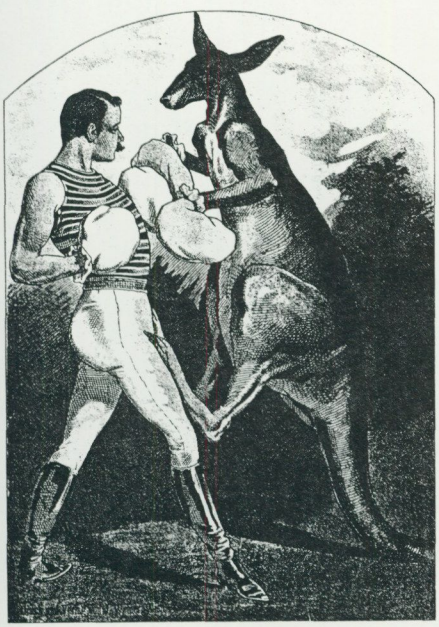

Snart flyttar man kanhända in serveringsborden i teatersalongen... Att spela allvarliga och högstämda saker vid glasens klang, knäckebrödens knaprande och cigarrökens bolmande, det går väl ändå knappast för sig. Och i stället för entréaktsmusik sjunger man slagdängor, och när ridån gått ner för pjäsen då dansar man cancan eller hänger på trapez, slukar knivar, äter eld och marscherar på ståltrådslina mitt över punschbuteljerna och smörgåsborden, skrev någon i en pamflett (Richardson 1966).

Men varietéerna överlevde. Det som svenska moralister ondgjorde sig över i denna underhållningsform, blev för de s.k. futuristerna på 1910-talet utgångspunkt för deras idé om en radikal anti-teater (Edwards 1988). Futuristerna ville ruska om den borgerligt akademiska teatern, och för dem var just den osofistikerade, vulgära varietén ett idealiskt medium för att engagera och påverka människor. Varietéteatern, som högg huvudet av *Högtidligheten, Heligheten, Allvaret, Sublimiteten och Konsten med*

stort K (Edwards s. 33), skulle överleva i den absurda teatern och i många, nutida s.k. fria teatergruppers verksamhet.

I kontinentens huvudstäder, i Paris och Berlin, avbröts aldrig den långa varietétraditionen. Den som egentligen aldrig hade fått något riktigt fotfäste i den svenska folksjälen. Våren efter den turbulenta hösten 1989 är t.ex. Östberlins stora varietéteater Friedrichstadtpalast fylld till sista plats. Jonglörer och luftakrobater blandas i ett raskt teknikstyrt tempo med sångkvartetter och lättklädda baletter. Om varietéerna för hundra år sedan drog nytta av sin tids nya teknik, elektriciteten, så har man här maximalt utnyttjat vårt sekels datorer. Gustaf Pettersons dotterdotter och övrig publik underhölls inte endast av detta artistutbud utan av ett överflöd av ljud- och ljuseffekter, vattenkaskader och dimridåer, av laserljus och pyrotekniska smällar. Men punschen lyste med sin frånvaro.

NORRLANDSFRÅGAN

Från 90-tal till 90-tal

Torgärd Rentzhog

Torgärd Rentzhog, fil. kand., Uppsala.

Med ett ord, våra skogar hafva nedtagits för svältpengar, och endast ruin, ekonomisk och moralisk, har lemnats i dess spår.

Detta sades på 1890-talet. Hundra år senare hörs fortfarande ekot av detta missnöje och diskussionen handlar nu om vådan av att inlandet i norra Sverige blivit ett råvaruproducerande område till kustens industrier. Om vi vill förstå dagens glesbygdsproblematik och dess upprörda känslostämningar krävs det att vi följer historiens röda tråd tillbaka till frågans ursprung – till upprinnelsen av den s.k. Norrlandsfrågan.

Vi hamnar då i den begynnande industrialiseringens Sverige. Scenen är norra Sveriges skogsmarker, aktörerna skogsbolagen och skogsbönderna och dramat utgörs av kampen om skogen och de tillhörande gårdarna. Dragen till sin spets handlade Norrlandsfrågan om huruvida norra Sverige skulle få förvandlas till ett råvaruproducerande industriland, eller om det skulle förbli ett jordbruksland med en stomme av självägande bönder vilka stödde sitt många gånger osäkra jordbruk på skogsinkomster. Under 1890-talet nådde debatten sin kulmen. Den kom att bli en av tidens stora och dramatiska stridsfrågor som engagerade de mest skiftande politiska läger. Den uppstod i en brytningstid, då det gamla traditionsrika självhushållet bröts mot det framträngande industrisamhället, och liksom brytningstider sällan är, så var heller inte denna smärtfri.

SKOGSGULDET BÖRJAR GLIMMA

Förändringens vind började blåsa över Sverige i mitten av förra århundradet. Till norra Sverige kom den med den expanderande

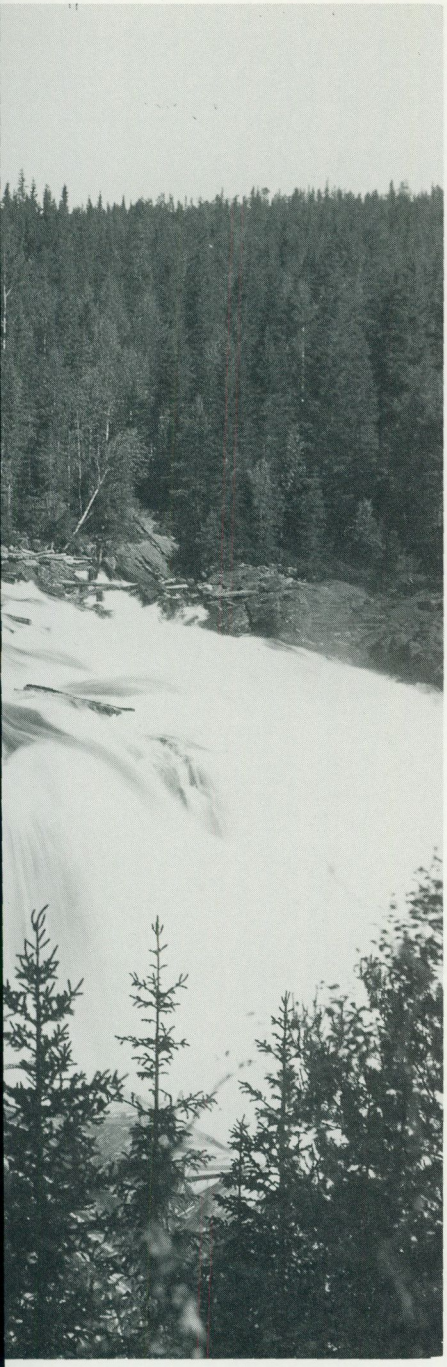

skogsindustrin som på bara några decennier skulle bli landets viktigaste exportindustri.

Bakgrunden till skogsindustrins enorma uppsving var en rad gynnsamma förutsättningar. Den kraftigt ökade efterfrågan på trävaror ute i det industrialiserande Europa grundlade expansionen och ångsågen, ångfartyget samt de liberala lättnaderna i lagstiftningen möjliggjorde den. Dessutom hade skogen blivit lättåtkomlig sedan staten i början av århundradet beslutat att skynda på den pågående gränsdragningen mellan bonde- och statsskog, den s.k. avvittringen. Under inflytande av tidens liberala idéer företogs en generös tilldelning av skog till bönderna. I enskild ägo ansågs skogen komma till störst nytta. Meningen var att stödja jordbruket och stimulera till kolonisation och nyodling. Emellertid blev det snart så att skogen kom att övertas av andra än norrlandsbönderna. Det blev istället sydsvenska och utländska kapitalkrafter som fick kontrollen. Många funderingar på hur annorlunda utvecklingen kunnat bli om staten dröjt några årtionden med sitt avvittringsbeslut skulle snart börja höras.

Dragkampen om skogen startade emellertid inte genast. Skogsguldet hade visserligen börjat glimma, men än så länge var det få som insåg vilka rikedomar som fanns i skogsdjupen. Till en början nöjde sig därför bolagen med att försäkra sig om flottlederna och strandrätterna. Timmerleveranserna lät de bönderna driva i egen regi. En sådan ordning passade naturligtvis bondebefolkningen väl. Genom bolagens strömrensningar hade skogen plötsligt fått värde och en ny källa till de svårförvärvade kontanterna skapats. På så sätt kunde bolagsexpansionen inledas i bästa samförstånd.

Efterfrågan på trävaror ute i Europa, ångsågen, ångfartygen och lättnader i lagstiftningen möjliggjorde skogsindustrins stora uppsving och exploateringar av de norrländska skogarna. Timmerbröt i en norrlandsälv. Foto Paulus Tannlund, Bydalen.

Ett stämplarlag på Kopparfors AB:s marker vid Östra Gisslarbodarne i Boda, Dalarna 1888, som utför s.k. dimensionsstämpling.

"EN SPOTTSTYVER ÅT BONDEN . . ."

Snart hårdnade konkurrensen. Skogsbolagen blev alltmer angelägna om att få kontroll över skogen och inriktade sig därför på att köpa upp rätten att avverka skog, s.k. avverkningrätter. Dessa köp, som löpte på lång tid (ibland ända upp till 50 år), gjorde bolagen oberoende och därmed mer anpassningsbara till konjunkturväxlingarna. Stora delar av skogsbygderna i norr arrenderades på detta sätt under de närmaste årtiondena.

Till en början upplevdes anbuden från skogsbolagen som storslagna. För en tidigare värdelös bit skog fick bönderna nu nästan lika mycket som hela hemmanet var värt. Bete och rätt till husbehovsskog kunde de ofta få behålla ändå. Först efter något årtionde gick det upp för dem att läget förändrats och att de i själva verket sålt till ett fruktansvärt underpris.

Känslan av att ha blivit lurad växte sig allt starkare. Man tyckte att bolagen hade utnyttjat sitt övertag. Många var historierna om hur bönder på olika sätt frånlurats den skog som staten givit dem som ett stöd till jordbruket. Allt från juridiska finter kring skifte och arv till direkta mutmedel påstods komma till användning. Bilden av den sluge bolagsagenten som med brännvinsflaskan i ena handen och bibeln i den andra fått bönderna att sätta sitt namn på kontraktet lever än.

Skogspengarna hade snabbt försvunnit. Bönderna var inte vana vid att hantera så mycket kontanter. Samtidigt hade samhällsutvecklingen medfört ett allt större behov av reda pengar. Det gamla självhushållet och mångsysslerіet övergavs sakta men säkert, och särskilt efter det att järnvägen brutit isoleringen ökade

Timmerkörning i Ovanmyra, Boda socken i Dalarna 1895.

"Aktiebolag och hemman i norrlandsgiggen. En symbolisk teckning af Gustaf Ankarcrona." Strix julnummer 1899. Kungl. biblioteket.

specialiseringen och med den behovet av kontanta medel. På jordbruket var det emellertid få som kunde leva i norr. Därtill var klimatet alltför osäkert. Istället för de gamla binäringarna som slagits ut av järnvägen blev det nödvändigt med nya sidoinkomster. Bönderna insåg vid det laget att de just låtit en sådan inkomstkälla glida dem ur händerna. Med hjälp av skogsinkomsterna skulle de kunnat leva på sitt jordbruk. Det som nu återstod var skogsarbete åt bolagen, men i eftertankens bleka ljus sågs detta som en klen tröst. Bolagsarbete gjorde den traditionellt frie bonden beroende och dåliga år kunde han helt sakna inkomst. Ofta påstods arbetet även ge en mycket liten reell vinst och bolagen beskylldes för att genom allsköns knep försöka vinna tillbaka lönen.

De moraliska klagomål som riktades mot bolagen var otaliga. Förutom att de medförde ett minskat intresse för jordbruket

ansågs de ha en allmänt demoraliserande inverkan. De inflyttande bolagsarbetarna, de s.k. bolackarna, beskylldes för allt från osedlighet, oäkta barn och superi till kortspel, djurplågeri och misshandel. Som från en smitthärd ansågs det dåliga levernet sprida sig till bygdens ungdom.

DRAGKAMPEN OM SKOGEN BÖRJAR

I takt med bolagens vinster växte de missnöjdas skara. En allt dystrare bild av framtiden målades upp och kraven på statligt ingripande blev allt starkare. Skulden till missförhållandena lades nästan undantagslöst på avverkningsupplåtelserna. Genom dessa hade både de enskilda och kommunerna förlorat stora inkomster som man rätteligen ansåg ha bort tillkomma dem. Man började nu agera för att återfå kontrollen av skogarna och snart hade debatten nått riksdagen.

Ett viktigt steg för att avhjälpa missförhållandena var att hindra fortsatta långtidsupplåtelser av skog. Gång på gång krävde man att endast korta upplåtelser på 5–10 år skulle tillåtas. På så sätt skulle även bönderna kunna dra nytta av prisstegringarna och få sin beskärda del av kakan. En av de ivrigaste förespråkarna för denna åtgärd var Härjedalsrepresentanten och jordbruksvännen William Farup. Överhuvudtaget var Farup mycket verksam i skogsdebatten och han skulle snart ta initiativet till ytterligare ett försök att återvinna de förlorade skogsinkomsterna.

Denna strävan vände sig mot det missförhållande med skogsupplåtelserna som innebar stora skatteförluster för många kommuner. Eftersom bolagen beskattades på den ort där huvuddelen av deras verksamhet bedrevs, dvs. vid kustens sågverksindustrier, förlorade inlandskommunerna väsentliga inkomster från den inbringande verksamheten. Det ansågs orättvist att

låta de kommuner som måste uthärda alla olägenheter af rörelsen, ensamt bära den ofta dryga fattigvården och andra kommunala bördor, som deraf framkallas, utan att af samma rörelse erhålla något bidrag.

I motion efter motion förordades därför att även skogsavverkning och försäljning av skog från annans mark skulle kunna beskattas.

Även på ett tredje område framkallade skogsupplåtelserna starka reaktioner. Genom att bolagen saknade ägaransvar till de

arrenderade skogarna befarade man att de skulle skövlas och hela skogskapitalet riskeras. Om detta var både överhet och skogsvårdskunniga eniga och kraven på lagstiftning till skogens skydd skärptes. Bönderna var av tradition fientligt inställda till varje form av statsingripande i den enskildes angelägenheter. Med ökad insikt om skogens värde för bygden och inför risken att de utarrenderade skogarna totalskövlades av bolagen ökade emellertid deras motivation för lagstiftning. En lag som reglerade avverkningen skulle kanske kunna rädda kvar något av det skogskapital som man i okunnighet avhänt sig. Särskilt jämtarna, med deras stora arealer utarrenderad skog, kom att engagera sig starkt i denna strävan. Fortfarande var dock detta en mycket kontroversiell fråga inom bondeleden.

Något egentligt resultat hade ingetdera av dessa strävanden nått då en ny fas av bolagsexpansionen kom att uppmärksammas. Problemet förvandlades nu till en riksangelägenhet.

"FRÅN GÅRD OCH GRUND"

Skogsindustrins fortsatta goda utsikter samt det faktum att det blivit allt mindre skog att arrendera förde in bolagsexpansionen på denna nya väg. För att trygga sitt råvarubehov för all framtid började bolagen köpa upp hela hemman med jord, skog och byggnader, s.k. bolagsköp. Att enbart köpa skogen var nämligen omöjligt eftersom sådana avstyckningar var förbjudna. Mot seklets slut blev bolagsköpen allt vanligare och särskilt intensifierades de sedan en lag 1889 förbjudit längre än tjugoåriga skogsupplåtelser. På detta sätt kom betydande ägoöverflyttningar av jord att äga rum. Mellan 1885 och 1900 ökade bolagens andel av den enskilda marken betydligt. I ett skogslän som Jämtland var ökningen än mer märkbar och bolagsjorden utgjorde år 1900 drygt 40 % av den enskilt ägda jorden. I vissa bygder var bolagen de helt dominerande och hade vid sekelskiftet lagt under sig så gott som all enskild jord.

Den nya utvecklingen förvärrade konflikten. Bönderna såg den som den förväntade och logiska följden av skogsupplåtelserna. Nu fick man sina farhågor bekräftade. Bolagsköpen hotade hela den självägande bondeklassen i norr. Norrlandsbönderna skulle "nedsjunka" till ofria arrendatorer och arbetare eller tvingas att

emigrera. Dessutom hotade bolagsvälde i kommunerna genom den rösträtt som bolagen förvärvade samtidigt med jorden. För jordbruket skulle bolagsköpen innebära en katastrofal nedgång. Bolagen hade inget intresse av jorden och deras arrendatorers ställning var så osäker att de varken hade motivation eller möjlighet till jordförbättringar. Dylika farhågor för jordbruket väckte starka reaktioner i denna tid av agrar idealism, där odlingen sågs som civilisationens seger över naturen.

Det var dessa nya aspekter på Norrlandsfrågan som kom att väcka en sådan opinionsstorm även långt utanför de direkt berördas led. Hotet mot den självägande bonden innebar en sådan allvarlig rubbning av den svenska samhällsstrukturen att det inte längre gick att blunda för problemen.

1890-TALETS OPINIONSSTORM BRYTER UT

De självägande böndernas existens hotades av bolagens skogsköp. Gustaf Ankarcronas omslag till Valdemar Lindholms bok När skogen dör, 1901.

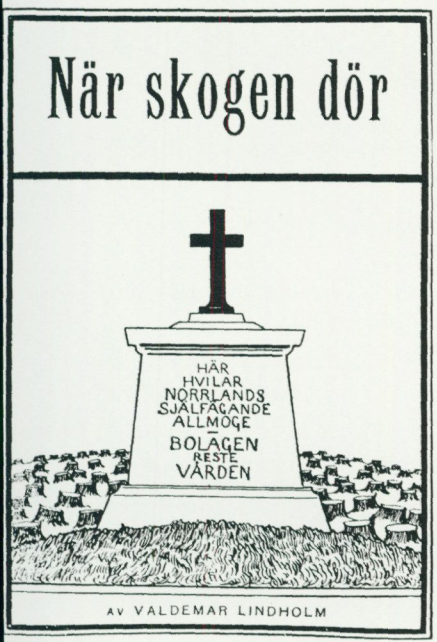

Debatten flammade upp 1892 efter en inledande riksdagsmotion om bolagsköpens vådor. Stor betydelse för att väcka riksopinionen fick pressen och särskilt stor roll skulle Aftonbladets korrespondent Jonas Stadling komma att spela. Under vintern 1893–94 skrev denne jämtfödde eldsjäl en rad flammande agitationsartiklar mot bolagen. Frågans alla olika synpunkter samlades nu ihop till en tillspetsad helhetsbild av problemkomplexet. Artiklarna gavs sedan ut i den omtalade boken "Vår irländska fråga". Titeln hänsyftade på en flitigt använd liknelse mellan norrlandsbönderna och Irlands fattiga och ofria jordbrukare. På samma sätt som irländarna tvangs emigrera i stora skaror skulle bolagsexpansionen driva de norrländska bönderna i landsflykt om ingenting gjordes. Stadling föreslog långtgående åtgärder. Hans avslutning är ett instämmande i de radikala krav som förts fram i riksdagen på kollektivisering av skogen till det allmännas bästa. För att nå detta mål kunde Stadling t.o.m. tänka sig en reduktion:

... då utomordentliga faror hota fosterlandet fordras utomordentliga åtgärder.

I riksdagen hade under tiden debatten blivit allt intensivare. Gång efter annan väcktes motioner om statlig reglering av förhållandena. Olika åtgärder föreslogs och helst ville man helt förbjuda bolagsköpen. Hela tiden föll förslagen på första kammarens

Norrlandsfrågan avspeglade sig i många samhällsfrågor. Teckning av Ludvig Kumlien i Karbasen i samband med stuveriarbetarkonflikten 1908.

motstånd och den utredning som tillsattes resulterade heller inte i något beslut.

Grupperingarna var förvirrande. Den traditionella höger- och vänsterskalan bröts och avgörande för ställningstagandet blev istället moderniseringen. Under bolagsmotståndarnas fana samlades på så sätt en heterogen skara. Förutom bönderna själva återfanns här både en konservativ och en radikal falang. Gemensamt för dem var en motvillighet till modernisering och en positiv syn på lantlivet och bonden. För de konservativa var bonden det svenska samhällets ryggrad som skulle trygga landet mot socialism och yttre fiender. Den som kämpar för egen torva ansågs kämpa bäst. För de radikala och vänstermännen var småbondernas kamp för den lilla individens frihet och rätt mot storkapitalis-

mens övervälde en solidaritetsfråga. I det bolagsvänliga lägret finner man naturligtvis främst de sågverks- och industriägare som hade egna intressen att bevaka. Men även många jurister och konservativa hörde till denna falang. För dessa var den privata äganderätten helig och statsingripanden i vilken form de vara må en styggelse. Även många ämbetsmän från norr tvekade av denna orsak länge inför radikala åtgärder, trots att de oftast ansåg det nödvändigt att på något sätt hjälpa upp jordbruket.

Debatten präglades till en början av förhandlingsvillighet. Många konservativa trodde på en samförståndslösning som innebar att bolagen fick skogen och bönderna jorden. 1896 antogs härigenom en ny ägostyckningslag som skulle tillåta avstyckningar av skogsmark från inägojord. Snart stod det emellertid klart att detta var en skenlösning. I själva verket såg både bönder och bolag skogen som en förutsättning för sin existens. Frågan blev nu om skogen skulle användas till att bevara jordbruket eller om man skulle låta utvecklingen fortsätta på den väg som skulle förvandla norra Sverige till ett råvaruproducerande industriland. Bolagen hävdade det senare och tog i sin argumentation oftast stöd hos vetenskapsmännen för att bevisa att Nordsverige egentligen inte lämpade sig för jordbruk. Bolagsfalangens främste företrädare Frans Kempe, ägare till Mo och Domsjö skogsbolag, utnyttjade flitigt sådana argument. Även bolagskritikerna stödde sig emellertid på vetenskapliga rön. Enligt dem hade jordbruket verkligen goda möjligheter i norr och var dessutom en mer högtstående näring än industrin. Det hade ju också varit statens ursprungliga mening att låta skogen bli jordbrukets stöd, hävdade man.

Efter år av resultatlöst debatterande kom genombrottet 1901. Det var den blivande Stockholmsborgmästaren Carl Lindhagens berömda riksdagsmotion som slutligen bröt stilleståndet. Lindhagens genomarbetade motion krävde en utredning av frågan och i väntan på resultatet ett omedelbart förbud för bolagsköpen. Fyrtio andrakammarledamöter, varav flertalet norrlänningar, instämde i dessa krav. Lindhagen var en egensinnig vänsterman som starkt engagerade sig i jord- och skogsfrågor. För honom var den självägande bonden ett ideal och liksom Stadling ansåg han att skogen helst borde ägas gemensamt av stat eller kommun. Reduktion var även för honom ett tänkbart medel för att nå detta mål. Lindhagen blev efter sin stora Norrlandsmotion bolagskriti-

kernas främste man. Under de kommande åren skulle han komma att bryta mången lans mot bolagen och deras ledande talesman Kempe.

Resultatet blev att kamrarna enades om att tillsätta den s.k. Norrlandskommittén. Kommitténs uppdrag var att utreda frågan och ge förslag på hur det norrländska jordbruket skulle kunna upphjälpas. Den växande opinionen ute i landet, tidningsskriverierna och indignationslitteraturen hade i kombination med vänsterns valframgångar fått kamrarna att äntligen ena sig. Vänsterns frammarsch, som var särskilt tydlig i norr, innebar en direkt förstärkning av förbudsfalangen samtidigt som den fick till följd att många konservativa skrämdes att gå med på åtgärder som de annars skulle röstat ned. Därtill kom en ökad rädsla för att utlänningar skulle komma i besittning av svensk jord genom aktieinnehav i skogsbolagen. Sammantagna blev dessa omständigheter så starka att de bröt igenom första kammarens styvnackade motstånd.

STATEN INGRIPER

Motståndets krön var nu övervunnet och lagstiftningsarbetet kunde rullas igång. Majoriteten hade godtagit att staten skulle få ingripa och reglera förhållandena mellan bolag och bönder. Redan innan Norrlandskommittén avgivit utlåtande uppnåddes enighet i en del andra av de diskuterade problemen. 1903 års allmänna skogslag med dess bestämmelser om skydd av skogens återväxt och hårda inskränkningar i rätten att arrendera skog, måste ses i ljuset av detta nya accepterande av statsregleringar.

Efter tre år var så Norrlandskommittén klar med sin utredning. 1904 lades dess sex volymer tjocka betänkande fram. I mycket gav kommittén bolagskritikerna rätt och en rad åtgärder föreslogs för att stärka böndernas och jordbrukets ställning i norr och för att förhindra nya bolagsköp. Motsättningarna var dock stora inom kommittén som bestod av representanter från båda sidor. Om detta vittnar de långa reservationer som var bilagda betänkandet. Bolagsfalangen, med bl.a. Kempe som företrädare, ansåg att kommittén gynnade bönderna för mycket, medan bolagskritikerna med Lindhagen i spetsen önskade gå betydligt längre.

Resultatet blev dock att kommitténs förslag i stora drag följdes. 1906 antogs en förbudslag mot bolagsköp i norra Sverige och

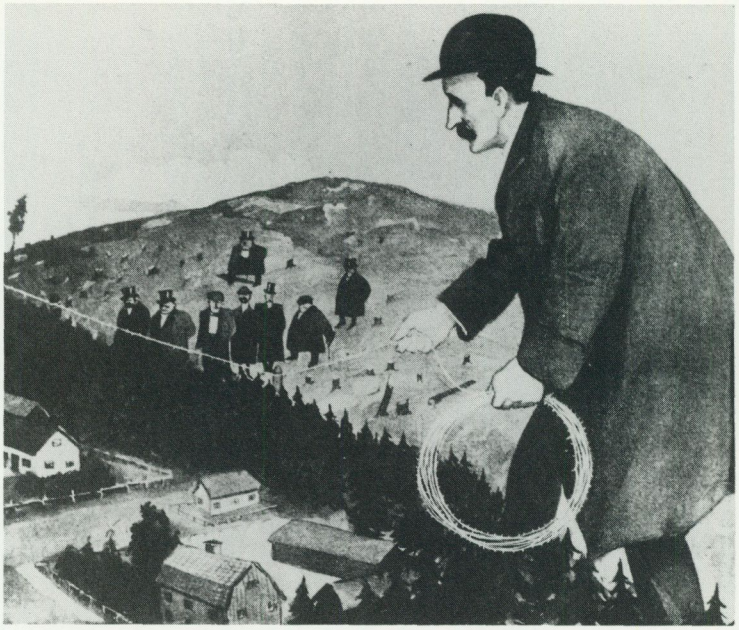

Stockholms borgmästare, Carl Lindhagen, blev under många år en av bolagsbildningens främsta motståndare. 1906 antogs en förbudslag mot bolagsköp i norra Sverige. Teckning av Paul Myrén i Karbasen 1906.

kommitténs övriga yrkanden skulle även de behandlas och till stor del åtgärdas inom de närmaste åren. På detta sätt kom en rad beslut 1909. Såväl frågan om bolagens beskattning och kommunala rösträtt som arrendatorernas ställning och jordbrukets skötsel på bolagsgårdarna reglerades.

FORTSATT DRAGKAMP

Skenbart hade därmed bolagskritikerna vunnit. En omfattande lagstiftning hade företagits för att stödja det självägda jordbruket i norr och förhindra fortsatta bolagsköp. I stort sett blev också denna lagstiftning effektiv, så tillvida att den pågående ägoöverflyttningen från bonde till bolag stannade upp vid den nivå som var rådande 1906. Bolagen hade då förvärvat över en tredjedel av norra Sveriges jord och liksom tidigare var denna genomsnittssiffra långt högre i skogsbygderna. I mångas ögon hade dock bolagens andel redan för flera årtionden sedan nått gränsen för vad som kunde tillåtas. Lagen ansågs ha kommit alldeles för sent och missnöje med förhalningspolitiken hördes från många håll.

De negativa följder som förutspåtts under debattens gång

skulle också snart komma att besannas. Efter första världskriget drabbades nämligen norra Sverige hårt av konjunkturnedgången. Skogsindustrin var exportinriktad och därmed mycket konjunkturkänslig. Följden blev sågverksdöd, arbetslöshet och svåra tider. Även jordbruket fick kännas vid de vikande konjunkturerna. Härigenom kom särskilt det inre Norrland, som saknade egen industri, att få stora problem. Nu visade sig faran med att vara för ensidigt beroende av en enda näringsgren och att sakna utvecklingsmöjligheter i form av egna industrier. Glesbygdsproblemet hade blivit ett faktum.

För att hejda krisen inleddes en jordbrukspolitik som skulle gynna småbruken och hjälpa dem att bli ekonomiskt bärkraftiga. Särskilt inriktades hjälpen på de hårt drabbade skogsarbetarna och småbönderna. Ännu var jordbruksintresset starkt hos de styrande socialdemokraterna som hämtade en viktig väljargrupp ur det agrara underskiktet. Socialdemokraterna och bondeförbundet hade också ett nära samarbete under denna period. Bondeintresset seglade i medvind och fortfarande hördes röster för beslagtagning av skog och mark från stat och bolag i syfte att stödja småbruken.

Snart skulle emellertid läget förändras. Jordbruksintresset minskade inom socialdemokratin när den fackliga falangen växte sig allt starkare. De tekniska landvinningarna hade fått facket att närma sig industrin. Stordrift och rationalisering ansågs nu kunna ge bättre anställningsförhållanden och kombinationsformer av jord- och skogsbruk förespråkades inte längre. Bönderna hamnade på defensiven och tvangs 1965 åse hur det uttryckliga förbudet mot bolagsförvärv av jord- och skogsbruksfastigheter i stort sett slopades. Bitterheten var stor från bondehåll över det socialdemokratiska sidbytet:

. . . det är ganska märkligt att våra dagars socialdemokrati kommit så långt från sina ursprungliga ideal, att man nu uppträder som gynnare av storkapitalet, bolagen etc.

Många av argumenten från sekelskiftet ekade åter i debatten och har senare återkommit som en röd tråd i diskussionerna om norra inlandets näringsliv. Än idag är det tydligt hur intimt förknippat ägandet till skogen är med skogskommunernas framtidsutsikter. Det är lätt att lockas till funderingar över vad som skulle ha hänt om 1800-talets debatt lett till ett annat eller tidigare beslut.

ÅRHUNDRADETS SKATTEREFORM

Susanne Löwnertz

Susanne Löwnertz, länsassessor vid Skattemyndigheten i Stockholms län.

Sverige står vid 1990-talets början inför ett nytt skattesystem. "Århundradets skattereform" kallas det av somliga. Det övergripande målet, enligt tidigare finansministern Kjell-Olof Feldt, är att åstadkomma en beskattning som är lätt att administrera samtidigt som skatterna fördelas rättvist. Arbete och sparande skall löna sig bättre medan villkoren för konsumtion och förmögenhetsuppbyggnad på lån försämras. Man eftersträvar en likvärdig behandling av arbetsinkomster och inkomster av kapital. Skatteplanering och skatteflykt ska motverkas. För att uppnå målen sker en kraftig sänkning av skattesatserna på arbetsinkomster samtidigt som avdrag och möjligheter till skattefria inkomster tas bort. Moms och andra indirekta skatter höjs.

Nyheterna är många och flera av dem bryter mot det traditionella svenska skattemönstret. Men är nyheterna "nya", har inte idéer om att uppmuntra arbete och sparande funnits tidigare?

Låt oss göra en resa bakåt i tiden och stanna upp vid 1890-talet. Hur var tankegångarna bland de styrande för 100 år sedan vad gällde skattesystemet. Hur såg det ut? Var det vad vi idag kallar för rättvist? Följ med på en resa och gör själv en bedömning.

SKATTERNA PÅ 1890-TALET

Vid 1890-talets ingång dominerades statens inkomster av indirekta skatter och tullinkomster. Tullinkomsterna var den ojämförligt största inkomstkällan, 42 %, följd av spritskatten(!) med 23 %. De direkta skatternas andel av statsinkomsterna uppgick bara till 15 %. De direkta skatterna bestod av den urgamla grundskatten på jordbruksmark och den statliga inkomstskatten – den s.k. bevillningen. Dessutom fanns den kommunala skatten.

De statliga inkomstskatterna hade införts genom 1861 års bevillningsförordning som bestod av två delar. Den ena delen var inkomstbevillningen som utgick med 1 % av inkomsten. Att skatten var proportionell och inte progressiv förklarades av utredningskommittén med att en progressiv beskattning i verkligheten var skatt på flit och sparsamhet och därför kunde betraktas som ett straff för de samhällsmedlemmar som arbetade mera och slösade mindre än andra.

Den andra delen var fastighetsbevillningen. Den bestämdes till 5 % av fastighetens taxeringsvärde utom för jordbruksfastigheter där den sattes till 3 % eftersom dessa belastades av grundskatterna.

Den kommunala beskattningen togs ut i förhållande till den totala statliga bevillningen. Dessutom hängde bevillningen ihop med den kommunala rösträtten. Denna rösträtt tillkom kommunmedlemmar, både män och kvinnor, men dessutom bolag, om de kom upp i den beskattningsbara inkomsten 500 riksdaler (rdr) och inte hade skatteskulder. Antalet röster per person växlade dock, på landet i förhållande till inkomst och förmögenhet, s.k. fyrktal, där en fyrk motsvarade 10 öres bevillning till staten, och i städerna som en röst för varje hel kronas bevillning. En förmögen person på landet kunde därför komma upp i flera tusen röster medan en fattig landsbo inte fick någon enda röst. Systemet kunde alltså medföra att en enda person ensam kunde styra en kommun. Ända till år 1900 kunde röstvärdet stegras i oändlighet! I städerna begränsades denna möjlighet redan 1869 till 1/50 av kommunens totala röstetal eller maximalt 100 röster.

VALEN TILL RIKSDAGEN

Genom de kommunala valen utsågs landstingen vilka i sin tur valde ledamöterna till första kammaren. För att bli vald till första kammaren krävdes bl.a. innehav av fastighet till ett värde av minst 80.000 rdr eller skattskyldighet till staten för minst 4.000 rdr. Med de rösträttsregler som gällde för de kommunala valen var således de förmögnas intressen väl representerade i riksdagens första kammare.

Rösträtten till andra kammaren var visserligen lika men inte allmän. Endast männen fick rösta. Dessutom fordrades också

Uppbörden. Oljemålning av Bengt Nordenberg 1885.

betald bevillning för en årsinkomst av 800 rdr eller fast egendom till ett värde av minst 1.000 rdr.

Detta innebar att det framförallt var bönder vars gårdars taxeringsvärden i allmänhet översteg 1.000 rdr som representerades i riksdagens andra kammare medan godsägare, bruksägare, grosshandlare och de högre tjänstemännen – de förmögna i samhället – genom fyrktalssystemet representerades i första kammaren.

Det som försvårade genomförandet av en skattereform var således dels att skatteplikten utgjorde grunden för den kommunala och statliga rösträtten, dels att kommunalskatten gjorts beroende av den bevillning som erlades.

Den kommunala fyrksättningen medförde alltså att varje förändring i den allmänna bevillningen skulle verka störande på de kommunala förhållandena. Följden blev att det var så gott som

Inkomststrecket, en av de stora kampfrågorna under 90-talet. Flygblad från Sveriges Rösträttsföreningar 1898. Arbetarrörelsens arkiv.

omöjligt att genomföra någon reform av bevillningen och detta medförde t.o.m. att skattefoten i 1861 års bevillningsförordning, 1 %, ansågs för alltid given.

När nu de direkta skatterna svårligen kunde höjas, gick staten därför alltmer över till konsumtionsskatter för att täcka sitt inkomstbehov.

Att den största delen av inkomsterna bestod av tullar och konsumtionsskatter var naturligtvis inte tillfredsställande då de fattiga i samhället drabbades värst, men även de direkta skatterna skapade missnöje. Grundskatterna kritiserades därför att de upplevdes som orättvisa av dem de drabbade, och bevillningen hade blivit allt mer ointressant som inkomstkälla därför att den ansågs nästintill orubblig genom sin samhörighet med riksdags- och landstingsval!

BEHOV AV FÖRSVARSREFORM

Men liksom i alla tider behövde staten inkomster också på 1890-talet och vid den här tidpunkten var det framförallt försvaret som ansågs behöva en modernisering. Det gamla indelningsverket var bristfälligt och föråldrat. Soldaterna fick för lite träning, det var ont om vapen och officerare. Den stamtrupp som fanns var otillräcklig och att utöka denna skulle bara betyda ökade utgifter för staten. I stället skulle försvaret byggas på den allmänna värnplikten. Sedan 1812 hade en sådan visserligen funnits men den ansågs vid denna tidpunkt otillräcklig eftersom utbildningen endast omfattade 42 dagar och bara gällde män i åldrarna 20–25 år. Men för att få till stånd nödvändiga förändringar behövdes riksdagens bägge kamrars beslut. Visserligen var första kammaren ganska positivt inställd till föreslagna förändringar, men andra kammaren godtog inte utökad värnplikt och högre försvarskostnader utan motsvarande kompensation, vilket betydde grundskatternas avskaffande. Som vi ska se var det dock ett knivigt problem att reformera ett månghundraårigt, i hela samhället invävt skattesystem.

GRUNDSKATTERNA – SJUHUNDRAÅRIGT SYSTEM

Grundskatterna var ett skattesystem som kan härledas tillbaka ända till 1200-talet, då Sverige för första gången fick en avlönad

Bonden dignar under grundskatterna, som var knutna till jordinnehavet och indelningsverket. Därför krävdes ett helt nytt skattesystem för att genomföra en försvarsreform. Teckning i Stockholms Stadsmuseum.

armé. Då blev de tidigare sporadiskt utgående skatterna permanenta och lades i Svealand och Östergötland på jorden. Därmed hade man funnit ett skatteobjekt som skulle vara en synnerligen effektiv och säker inkomstkälla under århundraden framåt.

Grundskatterna upplevdes som orättvisa av bönderna. Skatten var nämligen fast utan hänsyn till jordens avkastning. Däremot var den lindrigare för så kallad frälsejord, det vill säga adelns och kyrkans jord. Bönderna kämpade under hela 1800-talet för att avskaffa grundskatterna men hindrades av kopplingen till det militära indelningsverket.

Därför kan det tyckas att den naturliga lösningen skulle vara att i samband med en modernisering av försvaret avskriva grundskatterna och det föråldrade indelningsverket. Men det kostade pengar att rusta upp och modernisera försvaret. I stället för systemet med att låta bönderna ansvara för de indelta soldaterna skulle staten avlöna dem. Sättet att finansiera denna dyrbara reform skulle vara höjda inkomst- och förmögenhetsskatter, vilket ju i första hand drabbade höginkomsttagare och de förmögna, dvs. den kategori av befolkningen som representerade riksdagens första kammare. Andra kammaren, som dominerades av lant-

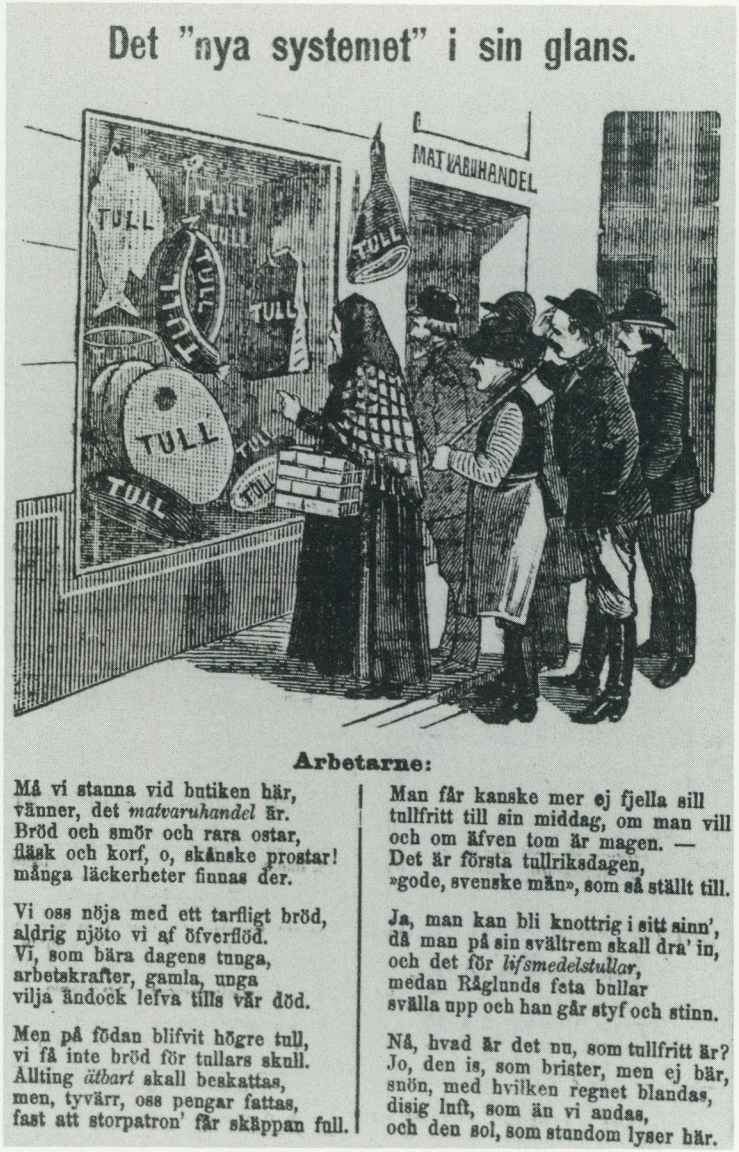

Ur Fäderneslandet 1888. Arbetarrörelsens arkiv.

mannapartiet, var inte heller förtjust i tanken på en förlängd värnplikt. Den skulle nämligen tvinga drängar och hemmasöner till militärövningar i stället för att arbeta på gården. Det fanns dessutom en rädsla bland de frihandelsvänliga ledamöterna i riksdagen att högre försvarskostnader skulle betyda att höga tullar skulle bli nödvändiga.

Flera försök gjordes i riksdagen för att lösa problemet med försvarets modernisering och den som slutligen lyckades var Erik Gustaf Boström som blev statsminister 1891. På ett skickligt och taktiskt sätt lyckades han få riksdagens bägge kamrar att godta hans förslag.

Boström hade under riksdagens tullstrider på 1880-talet tillhört protektionisterna – den grupp som velat ha skyddstullar. Hans stora intresse var ett starkt försvar (trots att han själv hade utnyttjat möjligheten att friköpa sig från värnpliktsdagarna, en möjlighet som flitigt utnyttjats innan den försvann 1872). Däremot var han tämligen ointresserad av kraven på grundskatternas avskrivning eftersom hans egen gård var av s.k. frälsenatur.

Från soldatlivet på Svea Livgarde 1899. Skisser av Erik Tryggelin i Nordiska museets arkiv. Även sid. 193 och 195.

Allmänt befarades att Boström som statsminister skulle föra en ensidig och hänsynslös tullpolitik, men så blev inte fallet. Sin ställning som protektionistisk partiman gav han visserligen inte upp. Som tullvän kunde han nämligen räkna med stöd av första kammarens majoritetsparti. Hans starkaste stöd fanns dock hos andra kammarens tullanhängare, nya lantmannapartiet, där han fick ett stort inflytande. Detta dels på grund av tullfrågorna men också för att han accepterade deras skatteprogram. Trots att han ursprungligen hade varit motståndare till grundskatternas avskrivande, kom han snart till insikt om att det bara var en tidsfråga innan det måste ske. Han insåg att grundskatternas avskrivning kunde vara ett medel att nå det för honom eftertraktade målet, nämligen försvarsfrågans lösning.

GRUNDSKATTERNAS AVSKRIVANDE

Trots sin protektionistiska övertygelse och trots att riksdagens frihandelsvänliga ledamöter var i minoritet lyckades Boström vid 1892 års riksdag få bägge kamrarna med på beslutet om sänkning av spannmålstullarna. (Detta lyckades ganska lätt eftersom spannmålspriserna ändå hade gått upp på grund av missväxt i Ryssland.)

När han med detta beslut fått riksdagen lite välvilligare vågade sig Boström på att föreslå riksdagen grundskatternas avskrivning, överföring av indelningsverket på staten, ökning av beväringarnas övningstid och utsträckning av värnpliktsåldern. Visserligen föll förslaget i riksdagens andra kammare men med mycket liten marginal, 116 röster mot 107!

Orsaken till riksdagens och Boströms ändrade inställning till skattereformen kan finnas i den växande försvarsviljan i landet. I Finland pågick en förryskning, vilket upplevdes som ett hot framförallt mot Norrland. Eftersom Norrlands militära försvar gynnades av reformförslaget var det åtskilliga norrländska riksdagsmän som nu ändrat inställning.

Boström ansåg nu tiden mogen för ett avgörande beslut. Han lät sammankalla en extra riksdag, 1892 års urtima riksdag, och han inlät sig med detta i ett högt spel. Ett misslyckande skulle med stor sannolikhet betyda hans politiska död! Regeringen lade nu fram ett nytt omarbetat förslag till riksdagen enligt vilket grundskatterna helt skulle avskrivas under loppet av 12 år, och staten skulle ta över kostnaderna för indelningsverket. Samtidigt fick alla vapenföra män mellan 21 och 40 år skyldighet att undergå 90 dagars vapenövning.

Urtima såningsmannen och hans skörd.

Den som lyckades att lösa frågan om försvarets modernisering var Erik Gustaf Boström, statsminister från 1891. Vid en urtima riksdag 1892 lyckades han, tack vare ett ökat försvarsintresse och löfte om direkta inkomst- och förmögenhetsskatter, få riksdagen att anta förslaget om allmän värnplikt. Ur Boströms Bilderbok, En Statsministers Saga, ritad af Edvard Forsström, 1900.

Regeringen fick i riksdagen de sista motståndarna mot reformen att ta förslaget genom att lova att minskningen av statens intäkter, som blev följden av grundskatternas avskrivning, inte skulle täckas av konsumtionsskatter utan genom direkta inkomst- och förmögenhetsskatter. Detta s.k. "urtima löfte" gällde dock inte den årliga kostnad som själva den nya försvarsorganisationen förde med sig. I detta avseende uttryckte riksdagen bara sin önskan att de till en början inte skulle täckas genom konsumtionsskatter, och skulle detta ändå inträffa, skulle de i möjligaste mån inte belasta nödvändighetsvaror.

De urtima löftena om att inkomstbortfallen skulle ersättas med direkta inkomst- och förmögenhetsskatter ansågs uppfyllda genom fördubblad bevillning på jordbruksfastigheter, tilläggsbevillning på inkomster över 800 rdr och införande av en progressiv arvsskatt 1894.

BESVIKELSE FÖR REFORMIVRARNA

Detta var en besvikelse för många som ville ha en ordentlig reformering på de statliga skatternas område. Reformivrarna började därför propagera för nya beskattningsformer, där den progressiva inkomstskatten var ett av de oftast framförda kraven.

Att förändra skattesystemet blev dock varken en lätt eller snabb process. Att de indirekta skatterna, statens största inkomstkälla, drabbade de sämst lottade i samhället var man rätt klar över, trots uttalanden som en ledamot i första kammaren gjorde i debatten 1896:

"Då man talar om indirekta skatter, har man vanligen låtit påskina att dessa drabba de mindre bemedlade, men så är icke förhållandet, ty de drabba alla, *och jag vågar påstå, att i somliga fall drabba dessa indirekta skatter just progressivt. I fråga om en sådan sak som lyxartiklar drabbar beskattningen ovedersägligen progressivt, och likaså beträffande en sådan artikel som socker, ty den mer bemedlade förtär bestämt mera socker än de mindre bemedlade."*

INDUSTRIALISMEN

Något som skyndade på kraven på en rättvisare skatt kan sägas vara industrialismen. När den kom igång på allvar på 1890-talet medförde detta att en helt ny samhällsgrupp bildades, nämligen

industriarbetarna. De visade snart ett politiskt intresse med framförallt sociala reformer som mål, något som dessförinnan hade haft en ganska låg prioritet. Det var framförallt på kommunerna som det sociala ansvaret som t.ex. fattigvården vilade. Efterhand som penningvärdet sjönk och lönerna steg kom allt fler över en årlig inkomst av 800 rdr och erhöll därmed rösträtt till andra kammaren. Detta visade sig första gången i 1897 års val, då Hjalmar Branting som första socialist valdes in i riksdagen. Arbetarna var alltså en helt ny maktfaktor att räkna med. Överklassen försökte i det längsta hålla deras krav tillbaka, men insåg samtidigt att det inte kunde göras hur länge som helst.

KRAV PÅ SKATTEREFORM

Redan 1892 framfördes i en motion av en konservativ ledamot i andra kammaren krav på en progressiv inkomstbeskattning. Han framhöll nödvändigheten av att i tid tillmötesgå de sunda och berättigade krav på reformer som allt kraftigare framställdes och söka avvärja de sociala stormar, som hotade det gamla samhällsmönstret och som, om icke reformer vidtogs, riskerade att framkalla häftiga omstörtningar. Främst inom skatteväsendet ansåg han att en sådan reform var behövlig. Han pekade på hur orättvist systemet med importtullar och andra indirekta skatter slog, i och med att dessa skatter inte gav de välsituerade större skyldighet att bidraga till statens inkomster. Bevillningsutskottet gick i sitt betänkande aldrig in på någon sakprövning av motionen, utan konstaterade att motionen förtjänade synnerlig uppmärksamhet eftersom nödvändigheten av försvarets upprustning medförde ökade behov av inkomster för staten. Att det förelåg någon orättvisa i skattesystemet var inte det väsentliga i frågan, utan det var själva behovet av pengar som stod i fokus.

Medan ledamöterna i andra kammaren var övervägande positivt inställda till progressiva inkomstskatter rådde det motsatta förhållandet i första kammaren. Dessutom förelåg olika skäl för en dylik beskattning i de båda kamrarna. Under det att andra kammaren baserade sin inställning på rättviseskäl framhöll första kammaren vikten av att få så stora inkomster som möjligt.

Andra kammaren lät sig dock inte nedslås utan kom med förnyade krav på en rättvisare skatt vid 1893 och 1894 års riksdagar.

Trots två kommittéers tillsättande, 1894 och 1895, med uppgift att finna förslag till en skattereform, fann man ingen lösning. Det nära samband som fanns mellan bevillningen och andra samhälleliga institutioner var alltför påtagligt. Befriades de minsta fastighetsägarna och inkomsttagarna från bevillningen skulle det medföra en motsvarande frihet från kommunalskatt, som i vissa fall innebar att kommuner så gott som helt förlorade sina skatteobjekt.

Kraven på reformering fortsatte dock att framföras trots de bägge kommittéernas negativa resultat. En riksdagsledamot pekade t.ex. på andra länders positiva erfarenhet av progressiva inkomstskatter, medan en annan befarade att ett hastigt konjunkturomslag skulle göra det nödvändigt att snabbt höja de indirekta skatterna, vilket skulle leda till att den fattiga befolkningen tvingades göra en kraftig inskränkning i kosthållet. Det var tack vare den högkonjunktur som rått i landet sedan 1892 som man sluppit införa nya konsumtionsskatter, menade ledamoten.

Av riksdagsdebatterna framgick också att många ledamöter i andra kammaren kände besvikelse över att det inte skett något mer radikalt på bevillningslagstiftningens område.

Förmodligen var det på grund av dessa svikna förväntningar som regeringen i en proposition våren 1897 tvingades ta ställning i frågan. Där sades nämligen att det dåvarande bevillningssystemet inte gick att ändra på, dels på grund av att bevillningen utgjorde en kombination av objektskatt på fast egendom och inkomstskatt, och dels på grund av att denna bevillning var belastad med en tyngande överbyggnad av ofta mångdubbelt högre kommunalt skatteuttag. Vidare var progressiv beskattning omöjlig, dels därför att den förutsatte taxering av den skatteskyldiges hela nettoinkomst på ett ställe och dels därför att denna nettoinkomst aldrig kunde framgå ur taxeringen så länge den verkliga inkomsten av fast egendom inte utröntes. Det enda som föreslogs var en deklarationsplikt, men detta förkastades av riksdagen.

1897 års riksdag beslöt därför att anmoda Kungl. Maj:t om en utredning "huruvida ej den kommunala beskattningen kunde byggas på annan grund än den allmänna bevillningen, och därest detta funnes möjligt, för riksdagen framlägga förslag till särskild kommunalskattelag". Det resulterade i att den s.k. kommunalskattekommittén tillsattes i oktober samma år. Kommittén

avlämnade tre år senare sitt betänkande, men detta ansågs så illa genomtänkt att det inte kunde läggas till grund för kommunalskattens omorganisation.

Motståndet mot en beskattningsreform bottnade nog till stor del i att det taxeringsförfarande med obligatorisk självdeklaration som var nödvändig för denna typ av beskattning ansågs ge myndigheterna allt för god inblick i de skattskyldigas privata förhållanden. Dessutom fruktade många att skatten skulle bli ett effektivt medel att träffa den verkliga skatteförmågan. 1861 års bevillningskommittés uppfattning om att en progressiv beskattning egentligen var en skatt på flit och sparsamhet genomsyrade mångas tänkesätt och återkom gång på gång som argument i debatterna.

Således blev det ingen reformering av bevillningslagstiftningen under hela 1890-talet. Krävde statsfinanserna större inkomster än normalt, anskaffades dessa genom tilläggsbevillningar som utgick med en viss procentuell andel av den ordinarie bevillningen. Dessutom rådde det, genom att industrialiseringen nu kommit igång på allvar, en högkonjunktur i landet som medförde att statens inkomster räckte till för att täcka dess utgifter. Därför fanns det i detta läge inget större intresse av att tillföra staten nya inkomstkällor.

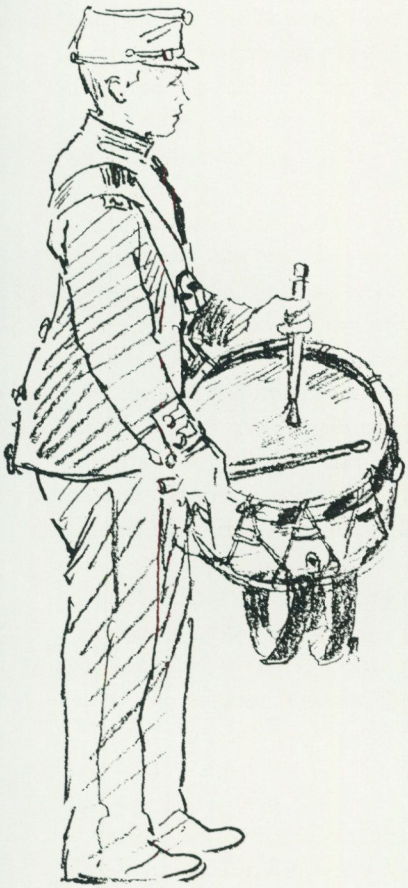

HUR GICK DET?

Mot slutet av 1890-talet hade intresset för försvaret stigit ytterligare på grund av förryskningen av Finland och Norges frihetssträvanden. När riksdagen så gav anslag till nya försvarsanläggningar och fartyg, visade det sig att 1892 års härordning inte kunde ge tillräcklig personal för att bemanna den. Två olika lösningar till detta problem fanns: antingen skulle den värvade personalen kraftigt ökas eller också skulle den allmänna värnplikten utökas. Eftersom det förra förslaget ställde sig dyrare än det andra – anställd personal krävde marknadsmässiga löner – fastslogs en utökning av den allmänna värnplikten och arbetet med denna nya härordning igångsattes i början av 1900. Liksom 1892 utlovades att finansieringen av detta skulle ske med direkta skatter. Eftersom andra kammaren ställde sig kritisk till förslaget om ny härordningsreform såg sig första kammaren, för att kunna genomföra reformen, tvungen att gå med på att kostnadsök-

ningen skulle täckas genom en progressiv inkomstskatt. 1902 beslöt således riksdagen att denna progressiva inkomstskatt skulle utgå under 1903 och utgöra ett supplement eller bihang till den gällande bevillningsförordningen.

När steget 1902 var taget, fanns inget hinder för att fortsätta att ta ut denna extra skatt under de följande åren. Systemet med två av varandra helt fristående skatter, bevillningen och inkomstskatten, var dock otympligt och målet blev därför att göra en reformering av hela systemet. Eftersom inkomstskatten var den mest lönsamma och av allt fler ansågs vara den mest rättvisa av de bägge skatterna, var det på dessa grunder man ville skapa den nya inkomstskatten.

Det fanns dock ytterligare problem inför genomförandet av reformen, nämligen bevillningens nära samband dels med den kommunala och statliga rösträtten och dels med den kommunala skatten. Ingenting kunde göras på skattelagstiftningens område innan denna svårighet var löst. Detta skedde delvis genom 1909 års rösträttsreform.

Efter detta demokratiska genombrott förelåg inga större hinder för den stora skattereformen. 1910 beslutade riksdagen om införandet av en progressiv inkomst- och förmögenhetsskatt.

Eftersom kommunalskatten fortfarande vilade på bevillningen, överflyttades bevillningen till att bli, om inte formellt så i realiteten, en skatt av uteslutande kommunal natur samtidigt som den nedsattes till en tiondel. Ännu idag ligger kommunalskattelagen till grund för hela inkomstbeskattningen.

Det främsta syftet med reformen var, vilket påpekades ett otal gånger i propositionen, att statens inkomstbehov genom den progressiva skatten skulle täckas på ett sätt som belastade var och en efter förmåga, till skillnad mot bevillningen som var en slags avkastningsskatt som utgick proportionellt utan några som helst avdrag. Men det ska observeras, att samtidigt som reformen ämnade ge en större social rättvisa, var den progressiva inkomst- och förmögenhetsskatten ännu inte något redskap för att skapa ett jämlikt samhälle. Den debatten kom långt senare.

1890-TAL–1990-TAL

Tillbaka i vår egen tid inställer sig några frågor: Kan vi jämföra skattesystemet på 1890-talet med dagens? Vilka likheter – och

skillnader – ser vi i debatten som då fördes och resonemangen inför vår instundande skattereform? Hur skiljer sig motiven då från dem som anförs nu?

På 1890-talet var de indirekta skatterna helt dominerande bland statens inkomster. Man befann sig då vid en vändpunkt då en ytterligare höjning befarades medföra sociala problem och oroligheter varför man valde att istället höja de direkta skatterna. Idag har det blivit "politiskt omöjligt" att ytterligare höja inkomstskatterna, varför man istället omfördelar mot indirekta skatter. Kritik har också riktats mot 1990 års skattereform genom att en större del av inkomsterna vilar på hushåll med lägre

Tullinkomsterna var omkring 1890 statens största inkomstkälla och tullfrågan en av de stora debattfrågorna. På detta propagandablad för tullmotståndare får vi följa hur staten dagligen och hela livet igenom plockar "Pettersson" på pengar via tulltaxor. "Sedan är Pettersson tullfri" lyder slutorden under hans gravsten. Nordiska museets arkiv. Foto Birgit Bråvall.

skatteförmåga. Sådana synpunkter framfördes redan under 1890-talets skattedebatt.

Uppfattningen om att sparsamhet och arbete skall gynnas återfinns i motiven för reformen. Det medför också en likvärdig behandling av arbets- och kapitalinkomster. För 100 år sedan förfäktades däremot av många att arbetsinkomster borde beskattas mildare än kapitalinkomster, eftersom de förra var så osäkra i förhållande till de senare. Det skulle väl idag uppfattas som en mycket kontroversiell åsikt.

Till slut kan vi konstatera att 1890-talets skattedebatt lade grunden till vårt nuvarande skattesystem. Riksdagen tog då på allvar upp skatternas fördelningseffekt. När sedan den progressiva inkomstskatten infördes fanns alla de komponenter i skattesystemet som vi ännu använder.

DE POLITISKA PARTIERNAS UPPGÅNG OCH FALL

Leif Lewin

Leif Lewin, professor i vältalighet och statskunskap vid Uppsala universitet.

Konservatism, liberalism och socialism var de ideologier, som började ta partipolitisk gestalt under 1890-talet. Högern samlades kring krav på tullar, försvarsupprustning och bibehållen social ordning. Liberala samlingspartiet företrädde konsumentintresset och principen om allmän rösträtt. Socialdemokraterna utgick från marxismens världsbild men övergav så småningom efter en djup ideologisk kris socialiseringsdoktrinen för ett i fråga om äganderätten mera pragmatiskt program för statlig styrning av näringslivet. Vid första världskriget tillkom ytterligare två partier – kommunisterna, som höll fast vid en mera renlärig marxism, och bondeförbundet, som verkade för de lantbrukarintressen som den till en "bolagshöger" förvandlade konservatismen ansågs ha övergivit. I sjuttio år behärskade detta fempartisystem vårt lands parlamentariska liv. 1988 kom ett sjätte parti in i riksdagen; i stället för den gamla höger-vänsterskalan representerade miljöpartiet den nya politiska konfliktdimension, som brukar kallas tillväxt-ekologi.

De politiska partierna var ovälkomna barn, när de föddes för hundra år sedan. Till och med när det oscarianska samhället länge gått havande med de nya formerna att organisera det politiska livet, gjordes energiska försök att abortera det oönskade fostret. En kommitté borde tillsättas, det var den beprövade metoden att se till att ingenting hände. En kommitté av kloka riksdagsmän borde få i uppdrag att undersöka om man inte som förr kunde enas om förnuftiga förslag och därmed lugna den politiska upphetsningen i landet, som plötsligt rest sig som en stormvind. För av partisplittring hade Sverige enbart dålig erfa-

En rösträttsdemonstration på Norra Bantorget 1902. Foto Pressens Bild AB.

renhet. Man fruktade att det kunde bli som några hävdat för hundrafyrtio år sedan: att de förtroendevalda skulle bli beroende av väljaropinionen för sina ställningstaganden i riksdagen. Nåja, den gången hade faran blåst över och i riksdagsordningen från år 1810 hade man uttryckligen slagit fast, att riksdagsmännen var förbjudna att bindas av några instruktioner från väljarna. Men vad skulle hända om man nu bildade regelrätta partier ute i landet? Dessa skulle fordra att riksdagsmännen var trogna partiprogrammen. Riksdagsmännens konstitutionellt föreskrivna skyldighet att självständigt bilda sig en uppfattning i samhällsfrågorna skulle spelas bort och ledamöterna underordnas en godtycklig och illa upplyst "folkvilja". Därför efterlyste man nu besinning. Bekymrat varnade riksdagsmännen för att demokratin annars snart skulle stå för dörren.

TULLFRÅGAN

Vädjan förklingade ohörd. Sommaren 1887 var det för sent att gräva ned stridsyxan och hindra medborgarna från att organisera sig i politiska partier. Engagemanget och skiljelinjerna var alltför djupgående i den fråga, som dominerade debatten: tullfrågan.

Tullfrågan var Sveriges första starka politiska upplevelse av industrialismen. Länge var vi ett sovande folk. Inte bara i jämförelse med de stora industriländerna utan också i förhållande till de nordiska grannländerna nåddes vi sent av den ekonomiska, sociala och politiska omvälvningen. Vi hade färre industriarbetare procentuellt sett, vi förblev ett efterblivet jordbrukarland med patriarkaliska förhållanden i vardagsliv och politik. I den nya tvåkammarriksdagen konserverades överklassamhället; tanken i den nya riksdagsordningen att lägga makten i de besuttnas händer för att trygga samhällslugnet blev förverkligat till den grad att det överträffade vad lagstiftarna avsett. Exklusiva rösträttsregler uteslöt de flesta från valurnorna och av de få röstberättigade var det enbart ett fåtal som utnyttjade denna rättighet. Inget annat folk på en motsvarande bildningsnivå visade så litet intresse för politik som det svenska.

Men så började den nya transporttekniken att föra billiga livsmedel från de stora jordbruksproducenterna på andra sidan haven. Det europeiska jordbruket råkade i kris. Krav restes på skydd för det svenska jordbruket. Tullföreningar bildades. Följden blev att konsumentintressena kände sig hotade och klubbar grundades till förmån för det rådande frihandelsintresset.

I tulldebatten mönstrades ideologierna. Frihandlarna bekände sin tro på den liberala marknadsläran. Konkurrensen var de fattigas främsta värn mot höga livsmedelspriser. Den var också den enda vägen för välståndsutvecklingen. I den nya, dynamiska tidsåldern kunde man inte gömma sig bakom tullmurar. Industrialismen krävde en omstrukturering av samhället, nedläggning av jordbruk och satsning på nya näringar. En sådan samordning blev visserligen smärtsam för dem som drabbades. Men från det sjudande industrisamhället fanns ingen återvändo.

De konservativa tillbakavisade liberalernas hjärtlöshet. Skulle man stillatigande åse den starkares härjningar, när den förfördelade var modernäringen och det egna fäderneslandet? Skulle Sverige ensamt behålla frihandeln, när land efter land skyddade

FRIHET OCH RÄTT
ALLMÄN RÖSTRÄTT
JORDEN ÅT FOLKET
RÄTTVISA ÅT DE SMÅ
BORT MED TULLARNA
KAMP MOT TRUSTERNA
FRONT MOT MILITARISMEN
SKYDD ÅT BONDEN
ARBETETS FRUKTER ÅT DEM SOM ARBETA
FOLKET HERRE I EGET HUS
G.A. Jacobsson
Arbetarna tåga ut i valkampen.
6

sitt jordbruk med tullar? De fattiga, som liberalerna talade så vackert för, gagnades bäst om de genom en protektionistisk politik garanterades sin arbetsförtjänst. Tryggad sysselsättning var viktigare än billigt bröd.

Det gällde bara för riksdagsmännen att lösa tullfrågan, innan det blev riksdagsval igen. Annars skulle säkert väljarna kräva åsiktsdeklarationer från riksdagskandidaterna och så var partiherraväldet och demokratin ett faktum.

Men slumpen ville annorlunda. Kungen hade sina politiska ambitioner, länge hade han väntat på ett tillfälle att få visa sin makt genom att begagna den grundlagsparagraf, som gav honom rätt att upplösa andra kammaren. När riksdagen gång på gång misslyckats med att få ett beslut om tullarna, föranstaltade han våren 1887 om ett extraval. Beslutet var en mardröm för riksdagsmännen, för nu kastades man rakt in i en formlig folkomröstning i den fråga man helst av allt ville se löst i tysthet, undan väljarnas inflytande.

Och väljarna vaknade – äntligen. Valdeltagandet fördubblades. Och det politiska intresset hade kommit för att stanna.

En kommitté? utropade en protektionistisk greve med lågande harm sommaren 1887, när riksdagen efter extravalet samlades för att dra sina slutsatser. *Ett förslag som uppskjuter frågan, ett förslag som totalt stympar våra fordringar, det förslaget skulle vara avsedt att lugna upphetsningen i landet... Nej, mine herrar, facklan tänd lär nog få lof att brinna, till dess den brunnit ut och den ena eller andra åsigten blifvit tillbakaträngd.*

Även det ordinarie höstvalet gick i tullfrågans tecken – och alltjämt behöll frihandlarna en, låt vara allt mer krympande, majoritet. Då inträffade en skandal. Det upptäcktes att en frihandlare i Stockholm – "Ångköks-Olle", han var ångköksföreståndare till professionen – resterade i obetalade kommunalskatter på 11 kronor och 58 öre. Det var nog för att diskvalificera honom och inte bara honom utan alla frihandlare, som stod på samma lista som han. Stockholms 22 frihandlare byttes ut mot 22 protektionister, det räckte för att kasta om majoritetsförhållandena, regeringen avgick och jordbrukstullar införde i vårt land.

Arbetarna tåga ut i valkampen. Valaffisch för socialdemokraterna 1911, komponerad av G. A. Jacobsson.

MOBILISERING

Det var sålunda en föga ärorik debut i demokratisk statsmannakonst, som vårt land gjorde för hundra år sedan. Men tullfrågan blev den utlösande händelsen i omvandlingen från privilegiesamhälle till folkstyrelse.

I fortsättningen skulle det inte bli möjligt att nonchalera folkviljan. Tidigare hade riksdagsmännen valts på personligt renommé och social prestige. Nu efterfrågades deras åsikter. Riksdagsmännen hade att representera sina väljares uppfattning. Vad mera är: de organisationer, som bildats under tullagitationen, permanentades som politiska partier i den nya politiska strid, som nu blåste upp: frågan om vidgning av rösträtten. Tullföreningarna blev högerorgan, frihandelsklubbarna vänstersammanslutningar; några personer bl.a. kungen själv, förenade frihandelsuppfattningen med motstånd mot rösträttsvidgning och kallade sig "moderat frihandlare".

Det partipolitiska mönster, som i början av 1890-talet på detta sätt sprack ut över Sveriges politiska karta, har sedan dess bestått med en förvånansvärd regional stabilitet. I tullvänliga trakter står i dag de borgerliga starka, i frihandelsområden återfinns socialdemokrater och kommunister. Bakom dagens moderater ser vi alltså svin och rågskörd ("Amerikafläsket", "rågtullen"), bakom dagens idealistiska vänstermän driftiga hamnkaptener och odlare av sockerbetor.

De politiska partierna har blivit valens organisatörer. För varje val har partierna lyckats locka fler och fler väljare till valurnorna. På så sätt har ett parti sällan förlorat något val i den meningen att man fått färre röster än tidigare; ökningen av antalet röstande är huvudtendensen. Tillströmningen är så enorm att statsvetare brukar använda ordet *mobilisering* för att beskriva den. Medan endast 45 000 väljare röstade år 1872, var motsvarande siffra år 1988 fem och en halv miljon.

Förskjutningarna i de olika partiernas styrkeförhållanden beror i stället på i vilken varierande takt de olika partierna har lyckats mobilisera sina sympatisörer. Det slutande 1800-talets protektionistiska högervind efterträddes snart av en kraftig vänsterkantring i och med den ökade arbetarröstningen. När rösträtten utvidgades i det nya seklets början till alla vuxna män oberoende av inkomst och förmögenhet och socialdemokraterna blev

det största partiet, marscherade samtidigt de konservativa in i städerna och blev en "industrihöger" från att ha varit "godsherreparti". De stackars liberalerna tvingades ut på landsbygden, där de en tid hade sin främsta hemvist, innan de också där fick konkurrens av det nybildade bondeförbundet. Kommunisterna grundades vid samma tid men blev aldrig något hot mot socialdemokratins dominans i de industrialiserade bygdernas lägre sociala skikt. 1900-talets valhistoria är sedan en kombination av en monoton upprepning av socialdemokratins allt framgångsrikare mobilisering av industriarbetare (år 1948, slutligen, kom vi upp i internationell nivå i fråga om valdeltagande främst tack vare socialdemokratins höga röstetal bland arbetarna) och den ödets ironi, som medförde att en seger för ett borgerligt parti alltid tycktes gå ut över ett annat borgerligt parti. Och som en oavbrutet bultande motor i den utvecklingen har mobiliseringen av väljarna pågått från sofflocket till valurnorna ända till senare tid, då – som vi skall se – en överraskande förändring inträder.

VÄNSTERNS MISSTAG

Det var med blandade känslor sekelskiftets högermän såg tillbaka på partiernas födelse under 1890-talet. Sakfrågan hade de visserligen vunnit. I tullfrågans kölvatten följde nationalism, paternalism, upprustning. Aldrig hade man väl hört så mycken klingande vältalighet, som hyllade tronen, altaret och svärdet; aldrig hade konkurrensen, individualismen, "atomismen" och kosmopolitarismen fördömts så eftertryckligt.

Men på sikt såg utvecklingen hotfull ut. För varje år förde industrialiseringen allt flera industriarbetare över rösträttsstrecket och var dessa hade sina politiska sympatier behövde man inte tveka om. Det var också på vänsterhåll man principiellt hyllade partilivet. Trots att de förlorat tullstriden tillskrev sig vänsterfolket segern: viktigare än utrikeshandeln var enligt deras uppfattning att partier och åsiktsröstning nu lades till grund för folkrepresentationen.

Man kan invända att det nu inte var så mycket bevänt med det senare. Högermännen kunde visa att väljarna mera röstade efter intresse än efter åsikter. Industriarbetarna röstade på socialdemokraterna, företagarna på högerpartiet. Slagord trädde i stället för argument. Symboler och partietiketter ersatte en självständig

Högerledaren, amiral Arvid Lindman, valtalar i Stockholm 1911. Foto Pressens Bild AB.

åsiktsbildning. Och så skulle det förbli långt in på det tjugonde seklet.

Obevekligt rödfärgade industrialiseringen Sveriges politiska karta. Genom majoritetsval i enmanskretsar byttes den ene högermannen efter den andre ut mot vänsterns kandidat. Högermännen såg pessimistiskt på framtiden. De vågade knappast stå upp för sitt parti. Det berättas att några var så beklämda att de inte torde se sig i spegeln på morgonen, när de rakade sig, av rädsla att se en högerman.

I det läget gjorde vänsterpartierna ett ödesdigert misstag. De underskattade den konservative statsministern Arvid Lindmans manövrerande i rösträttsfrågan tjugo år efter tullstriden. Lind-

man var en pragmatisk taktiker, som förstod att det näst bästa var bättre än ingenting alls. Motståndet mot allmän rösträtt kunde i längden inte bli framgångsrikt; de flesta andra, mera utvecklade länder hade redan infört den. Men var det rimligt, frågade Lindman i sin rösträttsproposition och vilade sina troskyldiga ögon på de gudfruktiga liberala lantmännen i norra Sverige, att majoriteten skulle få allt och minoriteten ingenting, när den förra bestod av hätska ateister och arbetarledare som under den fortgående industrialiseringsvågen snart skulle utplåna bonderepresentationen även från de områden, som hittills varit jordbruksbygder? Var det inte skäligt att minoriteten genom en övergång från majoritetsmetod till proportionell valmetod tillförsäkrades en ställning som svarade mot dess andel i valmanskåren?

Vänsterns ledning fnyste föraktfullt åt sådant taktikspel. Men genom eftergift efter eftergift – även till priset av stark inre kritik – lyckades Lindman till slut splittra vänstern och få med tillräckligt många norrländska lantmän för att segra. Det blev en chock för vänsterns ledare och särskilt för den allmänna rösträttens främste förespråkare, den liberale partiledaren Karl Staaff. Vänstern röstade nej, när den allmänna rösträtten för män infördes i vårt land – och det var ändå den fråga, som vänstern stridit för i tjugo år. Vänstern gjorde det för att man inte kunde tåla tillägget om proportionell valmetod. Vänsterns ledare var, som sagt, djupt nedslagna av att högern segrade i själva deras paradfråga. Men för Arvid Lindman var övergången till proportionalitet i samband med rösträttsreformen en parlamentarisk triumf, som han ännu på sin ålders höst erinrade sig med största tillfredsställelse. Högerledaren hade räddat sitt parti från utplåning.

Men bakom retoriken i debatten om valmetoden ser vi partiintresset. Under 1880-talet, när högern gick framåt på grund av medvinden i tullfrågan och liberalerna ännu var ett litet parti, hade Staaff hyllat den proportionella valmetoden; den var ju den enda möjligheten för ett litet parti att bli representerat i riksdagen. Det stora högerpartiet försvarade vid den tiden den rådande majoritetsmetoden. Så ändrades styrkeförhållandena genom ökningen av arbetarröster och därmed också ideologin om vad som var en ”rättvis” representationsprincip. Under årtiondenas lopp skulle liberalerna inta en tredje ståndpunkt, identisk med den första. Det var när folkpartiet framstod som ett minoritets-

Liberalernas partiledare Karl Staaff talar till Bondetåget 1914. Foto Pressens Bild AB.

parti vid vår senaste författningsreform och följaktligen energiskt förordade den proportionella representationen under det att det så dominerande partiet, socialdemokraterna, länge hyste sympati för den majoritetsmetod, som överrepresenterade det största partiet.

ÖDESTRO

Men vänsterns förlägenhet bestod inte bara i att man underskattat Arvid Lindmans strategiska skicklighet. Nederlaget mot högern blev också en knäck för vänsterns ödestro.

Enligt vänsterns historiefilosofi borde varje händelse betraktas i ett större sammanhang, i vilken den ingick. "Det stora sammanhanget" – det var för vänstern den förutbestämda utvecklingen mot parlamentarisk demokrati. Kungamakten var dömd att brytas. Styrelsesättet skulle i framtiden regleras i folkliga konstitutioner. När kungen – och högern – motsatte sig detta och hävdade grundlagens princip att kungen själv hade rätt att välja sina rådgivare, oberoende av partipolitiska majoritetsförhållanden, handlade han "inkonstitutionellt". Att följa grundlagen, så löd paradoxen, var inkonstitutionellt.

Denna anklagelse mot kungen var oerhörd och valrörelserna under första världskriget blev de häftigaste vi haft i vårt land. Det var inte bara skilda intressen, som stod på spel. Det var hela vänsterns historiesyn att den svenska utvecklingen ödesbestämt skulle lägga makten i folkflertalets, dvs. i vänsterpartiernas, händer.

Därmed blev vänsterns misstag i början av 1900-talet inte bara en taktisk felbedömning i kraftmätningen med Lindman. Vänstern förlorade sin utopi. Historien visade sig inte vara determinerad. Skickliga aktörer kunde bryta med det förmenta schemat. I stället för en vänstermajoritet, som kunde omforma samhället efter sina väljares intressen, fick vi en helt annan utveckling än den prognosticerade: proportionaliteten framkallade ett fempartisystem, där ingen nådde majoritet och kompromissen sålunda blev den nödvändiga beslutsformen. Regeringens roll blev att söka enighet och samling, oppositionens inte att motsätta sig utan att medverka i samhällsomvandlingen. Medelvägens politik utformades som ett alternativ till både kapitalism och socialism. I stället för att störtas utvecklades det svenska samhället under 1900-talet i samförstånd mellan olika parter som den sakta växande process, vilken en gång föresvävat 1800-talets konservativa ideologer som ett ideal för samhällsförändring. Edmund Burke mer än Karl Marx skulle ha haft anledning att glädja sig åt den svenska modellen.

ÅLDERSSYMTOM

Vänder vi så blicken mot slutet av den hundraårsperiod vi överblickar ser vi emellertid ålderssymtom hos våra partier. Deras förmåga att attrahera väljarna synes vara i avtagande; för första

gången ser vi under 1980-talet ett sjunkande valdeltagande. Partierna förgubbas; ungdomen söker sig inte längre till partipolitiken. Politikernas anseende bland väljarna minskar. De känslomässiga banden till partierna löses upp. Partibytarna och blankröstarna ökar i antal.

Men partiernas kris behöver inte vara en kris för demokratin. Kanske måste de nuvarande partierna dö för att drömmen om den rationelle medborgaren skall förverkligas. Medborgarnas kunskap om och intresse för politik har nämligen kraftigt ökat samtidigt som de i minskad utsträckning identifierar sig med ett visst parti. I det nya kunskapssamhället med välutbildade medborgare pågår en tyst revolt mot de gamla politiska auktoriteterna. I ökad utsträckning klarar sig medborgarna själva utan att hålla partierna i hand. De demonstrerar mera, skriver flera artiklar och insändare, yttrar sig oftare i föreningslivet, har större förmåga att hantera myndigheter och överklaga beslut. Framför allt röstar de i ökad utsträckning efter åsikter och inte efter social bakgrund och kan bättre än tidigare resonera principiellt om vad som ligger i samhällsintresset och inte bara är till fördel för den egna gruppen. De politiska partierna har gjort en historisk insats under den förflutna hundraårsperioden genom att föra upp väljarna från rollen som undersåtar, som med mössan i hand följer överhetens påbud, till politiskt kompetenta och principiellt intresserade medborgare. De politiska partierna har gjort sin plikt. De politiska partierna kan gå.

Vad kommer i deras ställe? Någon form av partier kommer att fortsätta att vara förbindelselänken mellan medborgarna och besluten. Enfrågerörelser kan definitionsmässigt aldrig åstadkomma de prioriteringar, som politiken syftar till. Men en välutbildad och kritisk valmanskår har givit framtidens partier nya förutsättningar för sin verksamhet. Den ensidiga opinionsbildningen uppifrån, "förankringen" och rådslagsmanipulationernas tid är förbi. Dialogen blir den normala samtalsformen. Medborgarna kommer inte längre att okritiskt följa partiernas valparoller utan söker självständigt bilda sig en uppfattning i samhällsfrågorna – inte olikt det ideal för rationell åsiktsbildning som tullstridens riksdagsmän en gång i tiden förbehöll sig själva.

JORDBRUKSUTVECKLINGENS NYA RIKTNING

Janken Myrdal

Janken Myrdal, docent och intendent vid Nordiska museets dokumentationsavdelning.

Under det slutande nittonde århundradet övergick den agrara revolutionens sista fas i det industriella jordbrukets första.

Mitt resonemang kommer att cirkla runt några diagram, och runt de frågeställningar som dessa leder till när de ställs emot varandra och resultaten tycks motstridiga. De givna utvecklingslinjer som skymtar när kurvorna dras rätt ut uppfylls inte. En ny logik tog vid och vred utvecklingen i en annan riktning. Det gamla agrarsamhällets inre logik ersattes av det nya industrialiserade samhällets.

Men först lite diagram-eufori, för den som tycker diagram är något tråkigt. Ett diagram skall läsas som en dikt, långsamt. Med fingret skall man följa kurvan och se när de avgörande brotten kommer, när utvecklingen vänder och man skall låta tankarna vila vid vad detta innebär. Men ett diagram skall också göras som en dikt, endast det väsentliga, det betydelsebärande skall tas med.

För att förstå omvandlingen måste resonemanget ta avstamp längre tillbaka, det säregna med 1800-talets slut framträder då de föregående etthundrafemtio åren tas med i bilden.

Den agrara revolutionen som inleds med 1700-talet och pågår fram till 1800-talets senare del innebar en genomgripande förvandling av jordbrukstekniken. Denna omvandling var grundläggande för den industriella omvandling som sedan kom. Den möjliggjorde en befolkningsökning och därigenom också en utbyggd infrastruktur. Befolkningsökningen och att produktionsökningen var ännu snabbare, vilket ledde till en långsamt stigande levnadsstandard, gav också en växande inhemsk marknad som kunde svälja en ökad industriell tillverkning.

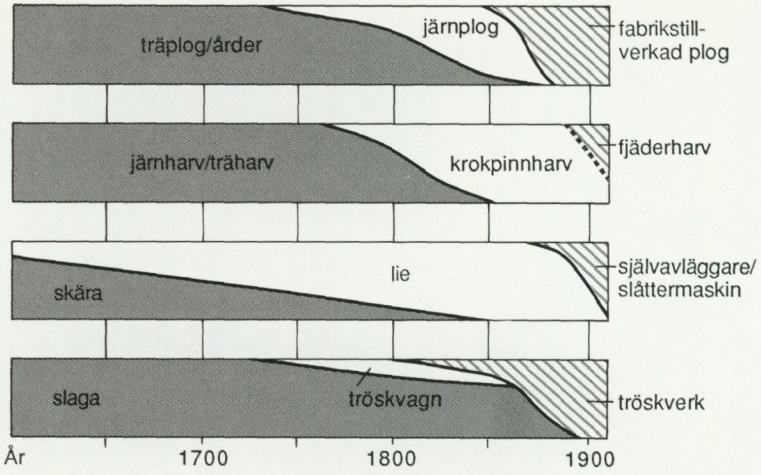

Diagram 1. Spridning av tekniska nyheter inom jordbruket. Diagram 1–3 Kerstin Kåverud.

Denna agrara revolution fördes in i forskningscentrum för ett par årtionden sedan. Ett flertal undersökningar gjordes om redskapsutveckling, odlingsexpansion, befolkningsökning etc. Även om en ordentlig sammanfattning av dessa undersökningar ännu saknas klarnade bilden åtskilligt.

Undersökningarna kunde visa att under 1700-talet var befolkningsökningen och produktionsökningen i jordbruket ungefär parallella. Från 1800-talets första årtionden tar utvecklingen emellertid ett språng och särskilt åkerbrukets produktion ökas allt mer. Sverige övergår från att vara ett sädesimporterande till att bli ett sädesexporterande land.

Förklaringen till denna förändring ligger främst i att jordbrukstekniken utvecklades, arealproduktiviteten ökade. Hur denna förändring gick till har jag sammanfattat i *diagram 1*. Det bygger på de undersökningar om agrarteknologi som genomförts för olika delar av landet. Omfattande genomgångar och sammanställningar av bouppteckningar efter avlidna jordbrukare ger oss en detaljerad bild av redskapsspridningen. I de undersökta regionerna ser vi när järnplogen eller järnharven blev dominerande bland småbönder, mellanbönder och storbönder. Räknandet på tusentals och åter tusentals bouppteckningar som Carl-Johan Gadd, Anu-Mai Köll, Pablo Wiking-Faria och ytterligare andra forskare genomfört gör att jag kan hävda att de kurvor som diagrammen visar är ganska korrekta.

Hur skall diagrammet läsas? Tjockleken på varje rektangel är det totala antal redskap/maskiner till fyra huvuduppgifter: *plöjning; harvning; avskärning vid skörd; urslagning vid tröskning*. I rektangeln anges den relativa fördelningen för olika perioder för de redskap och maskiner som använts för dessa huvuduppgifter. För att ta den översta rektangeln: Här ser vi hur järnplogen introduceras redan på 1720-talet (i Dalarna) och sedan långsamt sprids (framförallt i Nordsverige) för att omkring 1800 ha utgjort nära en tredjedel av hela plogbeståndet. På så sätt skall alla rektanglarna läsas. I dessa diagram visas *inte* huruvida det totala antalet redskap ökar – vilket det naturligtvis gjorde med en stigande folkmängd och allmän expansion för redskapsparken. Det är de relativa andelarna som anges. De olika undertyperna har också avgränsats ganska grovt, för att diagrammet skall bli läsbart. En del information måste offras, t.ex. att tröskverken utvecklades i sig omkring 1900 där särskilt rensningens mekanisering innebar betydande arbetsvinster.

Diagrammet skulle kunna kompletteras med kartor över spridningen i landet – så är faktiskt Nordsverige i början av 1800-talet ledande på många områden. Där införs järnplog och järnharv tidigare än i andra delar av landet, det är bara i denna del av landet som föregångarna till tröskverken, tröskbultarna/tröskvagnarna, slår igenom.

Men jag avstår från dessa utvikningar för att istället peka på ett annat faktum som tydligt framgår ur diagrammet. Vad avser redskapsutvecklingen genomgår den agrara revolutionen två distinkt åtskilda faser. (Eller snarare tre. Den första skulle då vara större delen av 1700-talet då den agrara expansionen inleddes utan några större nya redskapstekniska förändringar. Odlingsexpansionen skedde då med befintlig teknik.)

Om vi tittar på den tekniska utvecklingen kan vi konstatera att från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet dominerar utvecklingen inom *jordbearbetningen*. Nya typer av plogar och harvar slår igenom. Det nya var att de arbetande delarna gjordes av järn och att redskapen gavs en funktionellare utformning och därmed fick man en bättre bearbetning. Från omkring 1870-talet är det istället den tekniska utvecklingen inom *skörd och tröskning* som dominerar.

Dessa den tekniska utvecklingens två faser får betydelse för produktivitetsutvecklingen. Den första fasen utmärks *inte* i första

Även utländska jordbruksmaskiner importerades. Ur annons för D. Hald & Co, som hade kontor i London, Stockholm och Kristiania. Ny Illustrerad Tidning.

hand av en ökad arbetsproduktivitet. De innovationer som infördes var inte främst arbetsbesparande. Bevarade betingsläror, om hur mycket som borde medhinnas på en arbetsdag, visar att det inte gick fortare att plöja och harva med de nya redskapen. Tvärtom beräknades det ibland t.o.m. ta längre tid eftersom bearbetningen gjordes djupare och mera intensiv. Denna första fas utmärks istället av en ökad arealproduktivitet. Mycket omfattande nyodlingar genomförs med väldiga utökningar av den odlade arealen på tidigare ängsmark och utmark, men den förbättrade jordbearbetningen medför att trots att dessa delvis sämre marker tas i bruk, sjunker inte den genomsnittliga avkastningen per arealenhet. Utvecklingen inriktas på en stigande totalproduktion. Även potatisodlingens genombrott ingår i detta mönster, potatisen var en gröda som krävde mycket arbete men gav också hög avkastning per arealenhet.

Satsningen på en ökad produktion har också samband med befolkningsutvecklingen. Under denna period ökar befolkningen mycket snabbt, men det sker ingen avfolkning av landsbygden. Städernas andel förblir nästan konstant. Under denna expansionsfas är den tekniska utvecklingen arbetsintensiv, arbetskraften behövdes på landsbygden. Det är nu som torpställen tas upp runt om i utmarkerna, aldrig tidigare eller senare har det funnits så mycket folk ute i byarna, och alla armar behövdes för att öka totalproduktionen.

Omkring 1870 kommer brottet. Vi kan se det dels på teknikutvecklingen men också på nyodlingen. Från 1870-talet upphör den intensiva nyodlingen och är därefter ganska modest fram till 1920-talet då åkerarealen når sin höjdpunkt. Det blir nu istället mekaniseringen av jordbruket som dominerar. Den tekniska utvecklingen har inte längre jordbearbetningen i centrum utan de intensiva arbetsperioderna, slåttern, skörden och tröskningen. Slåttermaskinen får sitt stora genombrott under 1800-talets sista årtionden och används både till säd och hö, släpräfsan och därefter hjulräfsan införs i slutet av 1800-talet. Med 1900-talets första decennier får också skördemaskinerna självavläggare och självbindare en mera allmän spridning.

Detsamma gäller tröskningen. De principer tröskverk fortfarande arbetar efter skapades redan omkring år 1800 av skotten Meikle. Sådana tröskverk fick en viss spridning i Sverige tidigt. Men deras definitiva genombrott kommer under de sista decen-

De lokomobildrivna tröskverken med mekaniserad rensning av säden sparade arbetskraft. "Munktells" med fotogendriven motor i Näsby, Ås socken på Öland 1901.

nierna av 1800-talet. Därefter förbättras tröskverken från vandringar till lokomobildrivna, rensningen arbetas in i den mekaniserade processen, de blir efter hand allt mindre arbetskrävande.

Dessa nyheter var kraftigt arbetsbesparande. De stora arbetstopparna under slåtter och skörd kapades. De dalkarlar och smålänningar som vandrat till slättbygderna i skörde- och tröskningstider behövdes inte längre, och detsamma gällde alla de jordlösa som tidigare fått rycka in i slåtter och skördetid.

Den agrara revolutionens sista fas har som ett dominerande element den arbetsbesparande tekniken. Detta kan vi tydligt se i *diagram 2* s. 216. Här har jag sammanställt uppgifterna i första diagrammet med uppgifter som jag tidigare tagit fram från samtidens betingsläror om olika redskaps och maskiners effektivitet. I dessa skrifter anges *beting* för olika arbeten. Från slutet av 1700-talet får vi en ymnig flora av uppgifter om genomsnittlig arbets-

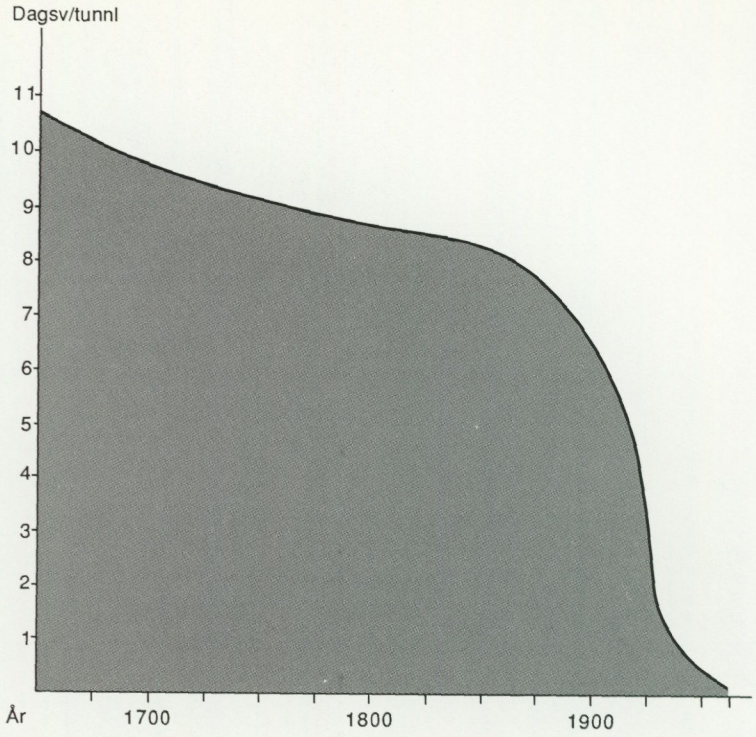

Diagram 2. Arbetsåtgång vid skörd och tröskning.

produktivitet med olika redskap. Genom att väga dessa uppgifter mot uppgifterna om hur vanliga olika redskap var vid olika tillfällen får jag en kurva över den normala dagsverksåtgången för ett normaltunnland i Sverige i skörden och tröskningen (dessa måste behandlas tillsammans eftersom de efter andra världskriget gifts samman i skördetröskan). Vi får en gradvis sänkning av arbetsgången under 1700-talet och första hälften av 1800-talet till en början enbart beroende på att lien långsamt trängde undan skäran och därefter också på att tröskmaskiner av olika slag började införas. Men den dramatiska minskningen av arbetstidsåtgången kommer först årtiondena omkring år 1900.

Mekaniseringen frigjorde arbetskraft som kunde gå till industrin, och mekaniseringen krävde industri. Från denna tid kan man tala om *jordbrukets symbios med industrin*. Plogar och harvar tillverkades fram till mitten av 1800-talet av bysmeder, men slåttermaskiner och även de mer utvecklade tröskverken kunde

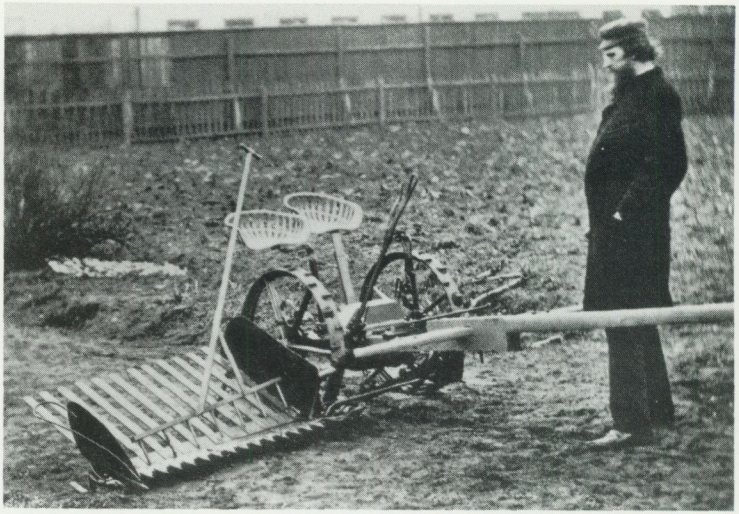

Jordbruksredskapsindustrin utvecklades snabbt under 1800-talets slut och 1900-talets början och en stor del av verkstadsindustrin hade sitt ursprung i jordbrukets mekanisering. Helge Palmcrantz vid sin uppfinning, slåttermaskinen. Foto före 1880.

Diagram 3. Andel av befolkningen sysselsatt inom jordbruket jämfört med hela befolkningen.

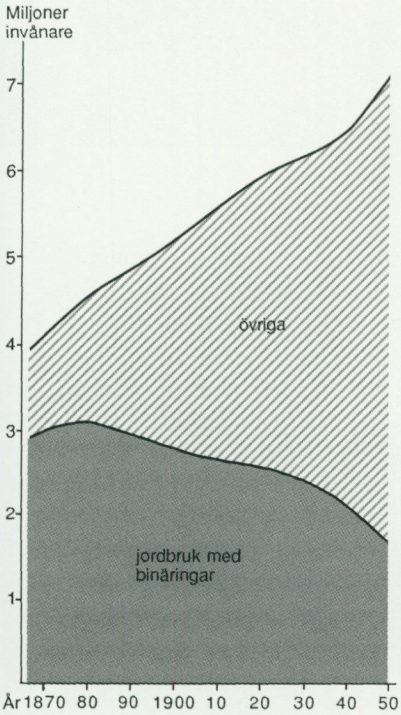

inte tillverkas lokalt. Inledningsvis importerades maskinerna, men snart växte en inhemsk tillverkning fram på grundval av den marknad som mekaniseringen av jordbruket skapade. Mycket av den tidiga verkstadsindustrin i Sverige har sitt ursprung i jordbrukets mekanisering. Perioden från 1870-talet till 1890-talet är också det industriella genombrottets tid i Sverige, och här spelade jordbruket en viktig roll både som ursprung till en arbetskraftsöverföring till industrin, och som en marknad för industriproduktionen. Tillverkningsvärdet tredubblades i den inhemska jordbruksredskaps- och jordbruksmaskinindustrin från 1896 till 1910, det sistnämnda året hade Sverige blivit nettoexportör av jordbruksmaskiner. Alfa-Laval och separatorn har naturligtvis en central roll i denna utveckling, men var långt ifrån det enda exemplet.

Den agrara revolutionen skulle då kunna beskrivas som en första stor ansamling då den totala ekonomin växer, och därefter ett språng in i ett nytt system genom att mekaniseringen frigör arbetskraft som kan överföras till industrin.

Men riktigt så enkelt gick det inte till. Vänder vi oss nu till det *tredje diagrammet* rörande andelen av befolkningen sysselsatt inom jordbruket (med familjer) jämfört med andelen sysselsatta utanför jordbruket finner vi visserligen ett brott på 1870-talet. Jordbrukets andel minskar inte bara relativt, utan också det absoluta antalet sysselsatta inom jordbruket börjar minska. Men

Boskapsskötselns ökade roll krävde stora arbetsinsatser för att skaffa foder. Höskörd i Frenninge, Skåne. Foto Alfr. Nilsson.

det sker ingen plötslig förändring. Vi får inte miljontals människor som omedelbart utvandrar till städerna. Det drastiska fallet i antalet jordbrukare kommer först efter andra världskriget. Varför kom det inte ett halvsekel tidigare?

Detta är en central fråga. Tyvärr är jordbruksutvecklingen från slutet av 1800-talet en outforskad period och mitt svar har därför delvis karaktären av en hypotes inför fortsatt forskning.

Mekaniseringen krävde inledningsvis stora arbetsinvesteringar. För att slåttermaskiner skulle kunna ta sig fram måste åkrarna stenrensas, de öppna dikena läggas igen till täckdiken och åkrarna även i övrigt bättre arronderas. Detta var arbeten som till stor del genomfördes årtiondena omkring sekelskiftet.

Detta förklarar en del av det konstant höga arbetskraftsbehovet, men långt ifrån hela. Det är istället en annan faktor som

En verkan av boskapsskötselns allt större betydelse mot 1800-talets slut var en medveten avel med avsikt att höja produktionsförmågan. Kreatursprämiering vid Lantbruksutställningen i Stockholm 1896. Foto C. K. Thorncliff.

enligt min uppfattning är huvudförklaringen, nämligen att jordbruksproduktionen styrdes över på *nya arbetskraftskrävande produkter.*

Den kanske viktigaste förändringen vid sidan av mekaniseringen under slutet av 1800-talet var boskapsskötselns ökade roll. Denna brukar förklaras med att den ökade internationella arbetsfördelningen tvingade fram en förändring. Sädesimport från USA och även Ryssland sänkte priserna på spannmål i Europa och gjorde spannmålsodling mindre lönsam. Att denna förklaring har mycket som talar för sig är det ingen tvekan om, men den bortser från jordbrukets utveckling i sig – från de faktorer som möjliggjorde en sådan omställning.

Omställningen visas tydligt genom exportens utveckling. Vid 1800-talets mitt hade nyodlingsexpansionen ut mot utmarkerna

Under 1800-talets sista decennier ökade levnadsstandarden snabbare än i andra länder. Socker blev en efterfrågad vara, som krävde stor arbetsinsats vid odlingen. Småländska säsongsarbeterskor vid Säbyholms betfält i Skåne på 1890-talet.

gjort havre till en av Sveriges viktigaste exportvaror. Med omställningen mot en ökad boskapsskötsel ersatte smöret havren som en av landets viktigaste exportprodukter. Från omkring 1880 till sekelskiftet minskar exporten av spannmål till bara något mer än en tiondel av vad den varit tidigare, samtidigt som smörexporten ökar från ingenting till omkring 25.000 ton per år.

Förutom världshandelns omläggning kan man peka på flera inre faktorer i jordbruket som beredde vägen för en ökad betoning på boskapsskötsel. Växelbrukets definitiva genombrott under senare delen av 1800-talet och stabilisering under början av 1900-talet gav en betydande ökning av foderväxtproduktionen. Slåtterns och skördens effektivisering tog också bort en flaskhals för ökad produktion av foder. Detta bildade underlaget för en omläggning från de tidigare århundradenas svältfödning. Bönderna inriktade sig också på en förbättrad uppfödning av utvalda

djur istället för att hålla så många djur som möjligt vid liv. Parallellt med detta utvecklades en målmedveten avel som betydligt höjde produktionsförmågan för de enskilda djuren.

Men dessa förändringar påverkar inte det faktum att boskapsskötseln var arbetsintensivare än åkerbruket. Konstant över hela året krävdes stora arbetsinsatser, och även om vissa moment som gräddseparering genomgick en avgörande effektivisering fanns andra moment som mjölkning vilka fortsatt var mycket arbetskrävande. En av de viktigaste förutsättningarna för produktionsomläggningen var därför sannolikt att *frigörandet av arbetskraft genom mekaniseringen kom att återinvesteras i boskapsskötseln.*

Omkring 1900 slog sockerbetsodlingen igenom i större omfattning som ett svar på ett ökat behov av socker. Betodlingen var mycket arbetsintensiv. På 1920-talet efter en långvarig ökningsperiod slog veteodlingen igenom. Produktionen av det känsliga vetet krävde omfattande investeringar i täckdikningar, och även veteodlingens genombrott möjliggjordes genom att arbetskraft frigjordes från andra moment inom jordbruket.

En ökad produktion av mejeriprodukter, socker, vete – allt detta kan ses som en del av den växande levnadsstandarden i det industriella samhället. Under 1800-talets två sista årtionden och 1900-talets första, steg den allmänna levnadsstandarden i Sverige snabbare än i de flesta andra länder. Boskapsskötselns stärkta ställning gav kött och smör för export till England, men också till den växande arbetarklassen inom landet. Socker och vete användes inom landet.

En allmän ökning av befolkningens levnadsstandard krävde nya produkter vars framställning kunde vara arbetsintensiv och produkterna därför relativt dyra. Detta har medverkat till att minskningen av jordbruksbefolkningens antal, trots införandet av en rad arbetsbesparande maskiner, skedde i en ganska långsam takt fram till 1930-talet.

Annorlunda uttryckt: mekaniseringen frigjorde arbetskraft som delvis gick till industrin men som också till stor del förblev i jordbruket och möjliggjorde satsningen på arbetskrävande produkter. Allmogesamhällets kost lämnades gradvis för den industriella sötebrödstiden.

Den oerhört snabbt tillväxande produktiviteten i hela samhället var det nya industrisamhällets inre logik, den som tillsammans med sociala och politiska förändringar möjliggjorde en

Det allt intensivare jordbruket krävde alltmer konstgödningsämnen. Annons i Jordbrukarnas kalender 1897.

Minneslista för jordbrukare.

KALI

är ett för alla växter oumbärligt näringsämne. Emedan jorden oftast deraf innehåller för ringa mängd för de odlade växternas behof, bör man gödsla med

Kalisalter.

Dessa hålla kali uti vattenlöslig och sålunda för växtrötterna omedelbart tillgänglig form.

Kainit

(med 12 proc. kali)

är mycket att förorda på moss- och sandjord samt till öfvergödsling af ängar. På dessa jordmåner verkar den äfven genom sin halt af bibeståndsdelar. Der grundgödsling med kainit gifvits, eller öfver hufvud taget på bättre jordmåner användes förmånligast

Kaligödning

(Koncentreradt kalisalt med 37 proc. kali).

Detta salt blir något billigare, på den grund att transporten inom landet pr procent kali endast uppgår till tredjedelen mot dylika kostnader för kali i kainit, såsom lätt inses.

Alla kalisalter böra gifvas tillsammans med Superfosfat eller

Thomasslagg

med hög halt af citratlöslig fosforsyra.

Ur dessa upptaga växterna med lätthet fosforsyra.

Saknar jorden en tillräcklig mängd kalk, måste sådan påföras, ty annars tjenar en kali-fosfatgödsling till intet. Genom odling af klöfver, ärter, vicker m. fl. baljväxter samlas i jorden det dyraste växtnäringsämnet: qväfve, som annars får gifvas åt alla jordmåner, undantagandes goda lågmossar, samt för alla växter med undantag af baljväxterna.

Samtidigt måste alla här nämnda växtnäringsämnen vara tillgängliga, och en riklig mängd fordras, på det att åker och äng icke måtte lemna ringa afkastning, till och med när de vilkor för växtligheten, öfver hvilka man icke har makt — regn, värme och ljus — äro mest gynsamma.

snabbt ökad levnadsstandard inte minst vad gäller livsmedel. Det var denna samhällets totala förvandling som gör att vi inte på ett enkelt sätt kan dra den agrara revolutionens kurvor över mekanisering och arbetsbesparing rakt ut.

Man kan också vända på problemet och säga att den svenska industrin vid denna tid inte hade kunnat ta till sig de horder av folk som en fullständig mekanisering utan övergång till arbetsintensivare produktion skulle styrt bort från landsbygden och över till städerna. Detta innebär dock inte att den väg utvecklingen tog i Sverige var självklar.

De frågor som vi måste ställa den kommande forskningen om övergången från agrar revolution till jordbruk i symbios med industrin är om arbetsbesparingarna med jordbruksmekaniseringen verkligen på gårdsnivå återinvesterats i mera arbetskrävande produkter eller om det funnits andra faktorer som inverkat, andra möjliga strategier. Först när vi kommer ned på denna mikronivå vet vi om den skiss jag ovan gjort över utvecklingen under dessa avgörande årtionden stämmer.

Jag tror att andra källmaterial som bondedagböcker och gårdsräkenskaper kommer att kunna ge oss en viktig del av svaret. För att ta ett exempel som nyligen undersökts av Bo Larsson: C.-G. Berglinds gård i Västmanland, där produktionen kan studeras med hjälp av dagböcker och räkenskaper.

När Berglind övertog gården efter sin far i början av 1880-talet lade han om produktionen. Han införskaffade slåttermaskin, och i flera år innan han köpte denna, täckdikade han intensivt. Slåttern effektiviserades, men trots det sänktes inte den totala arbetstiden som ägnades åt slåtter särskilt mycket. Istället producerade Berglind mera foder. Han ökade också produktionen av en arbetskrävande växt som rovan, vilken användes som foder. Allt detta syftade till ökad boskapsskötsel. I Berglinds räkenskaper kan vi se hur hans inkomster från smörförsäljning ökar från en fjärdedel av de totala penninginkomsterna i början av 1890-talet till hälften knappt tjugo år senare. Han skriver själv när produktionsomläggningen hade genomförts att korna i ladugården var hans stolthet. Berglind kan ses som ett exempel på hur en bonde under 1800-talets slut investerar det arbete som mekaniseringen frigör i den arbetsintensiva boskapsskötseln.

HEMBYGD FÖR FRAMTIDEN

Josef Rydén

Josef Rydén, lektor, ordförande i Riksförbundet för Hembygdsvård.

Hembygdsrörelsens födelse i 1900-talets början bestod egentligen i att den gamla folk- och fornminnesromantiken bytte gestalt, befruktad av en mängd idéer som virvlade runt i 1890-talets Sverige och Europa.

Svärmeriet för forntiden och samlandet av "fornsaker" går tillbaka på den götiska romantiken i tidigt 1800-tal. Det kombinerades med intresset för det folkliga kulturarvet, dialekter, traditioner, folkdiktning. Engagemanget bars vidare av personer som Leonard Fredrik Rääf (1786–1872), "Ydredrotten", Gunnar Olof Hyltén-Cavallius (1818–89), folklivsforskningens banbrytare och Nils Gabriel Djurklou (1829–1904), upphovsman till den första fornminnesföreningen (i Närke 1856). Dessa föreningar, vars medlemmar vanligen bestod av historieintresserat folk ur en bildad överklass, hade som mål att samla kvarlevor av forntid och folklig kultur och skapa regionala museer för de materiella lämningarna därav.

Kom så Artur Hazelius med tanken att bygga upp ett stort skandinaviskt museum för att rädda det kulturarv som hotades av ett samhälle i förändring. Med Nordiska museet 1873 fick fornminnesföreningarna en nationell förebild, och med Kulturen i Lund 1890 och framför allt Skansen 1891 fick de prototyper för att sätta in museerna i ett slags kulturhistoriska friluftsreservat.

Under 1890-talet uppstod också de första lokala museerna i fornminnesföreningarnas anda: hembygdsmuseet i Funäsdalen och Jonas Mats Perssons gård i Leksand. Några år senare, 1902, grundades Västbo härads fornminnesförening i Småland. Dess syfte var inte bara att samla fornsaker utan att skapa en hembygdsgård av sammanflyttade äldre byggnader, där folk kunde träffas och studera bygdens historia, uppleva den och ta med sig den in i framtiden, som identitet och förebild.

Jonas Mats Perssons gård i Leksand, ett av de första lokala museerna i landet. Här är Jonas Mats familj fotograferad utanför museet omkring 1900. Foto Gerda Söderlund, Leksand.

Det var tecken på att nya tankar kommit in i verksamheten och att en process av nyfödelse höll på att ske. Efter ännu ett par år, när de första egentliga hembygdsföreningarna bildades i Dalarna, hade den nya rörelsen definitivt tagit gestalt. Men det skulle ta årtionden innan de båda idéströmningarna, den gamla och den nyfödda, även organisatoriskt växte samman.

FORSSLUND OCH STORGÅRDEN

Vilka av 1890-talets idéer var det då som hade gett form åt hembygdsrörelsen?

Några av dem kanaliserades genom författaren Karl-Erik Forsslund. Hans bok Storgården, som kom ut år 1900, har betecknats som "hembygdsrörelsens väckelseskrift" (Sten Rentzhog). Det var en märklig bok. Den utfärdade en sträng dom över industrialismens människofientliga stadsmiljöer och förkunnade ett evangelium där solljuset, naturen och det lantliga hemlivet dyrkades. Det var en förkunnelse som siktade mot framtiden, även om dess anatema drabbade det mest omvälvande skeendet i tiden, det industriella genombrottet. Bakom protesten låg en

Karl-Erik Forsslund med sin hustru Fejan Öhman och barnen i "lathörnet" på Storgården. Väggarnas textilier vävdes av Fejan.

Brunnsvik omkring 1940. Till höger Höganloft, som Karl-Erik Forsslund byggde tillsammans med eleverna under första läsåret, 1907. Foto Eric Lundquist, Brunnsviks bildarkiv.

radikal humanism och en utvecklingstro som hämtat näring såväl från Darwin (via den tyske filosofen Ernst Haeckel) som från Nietzsche.

För Forsslund själv blev Storgården en realitet. I en gammal bergsmansgård vid sjön Väsman utanför Ludvika inredde han, tillsammans med sin hustru Fejan Öhman, sitt hem och gjorde verklighet av sina rousseauanska drömmar om ett liv där natur och gammal lantlig kultur ingått en lycklig förening. Några år senare var han med om att i Storgårdens närhet grunda Brunnsviks folkhögskola, där flera generationer ungdomar inom arbetarrörelsen skulle förses med intellektuell utrustning för att omforma samhället.

Redan 1896 lär Forsslund ha fått idén till Storgården. Det var det år då Fröding gav ut diktsamlingen Stänk och flikar, som

Omslagsbild till Storgården 1900, utförd av Lydia Skottsberg.

bland annat innehöll morgondrömmen om Ariens land, "där solguden tömde / med givmild hand / kring alit överallt i en lycklig ängd / .... sitt liv, sina håvors mängd." Forsslund recenserade boken med entusiasm; Frödings ariska drömmar stämde överens med hans egna planer på att köpa en Söderhavsö för att grunda ett idealsamhälle. Avsikten därmed var inte bara "att återvända till naturen" utan att "åstadkomma en verklig kulturrenässans och vid återkomsten 'föra in vår kroppsliga och andliga sundhet och vår lycka i utvecklingen'" (Sundin, 1984).

Någon Söderhavsö blev det inte för Forsslund, men väl Storgården med dess ideal av "helhetskänsla i tillvaron". Boken kom ut i nio upplagor och fungerade för många som "en uppenbarelse och en ledstjärna" (Gustaf Näsström). Och av utopin blev med tiden ett helt program om Hembygdsvård (1914), som skulle ge fastare form åt den rörelse som Storgårdsdrömmarna spritt över landet. Men då hade de radikala framtidstankarna glidit över till samhällsbevarande kulturkritik. Fast kärnan i programmet var alltjämt "den gamla hemkulturen ... som måste skyddas, vårdas och bevaras".

Forsslund är naturligtvis i mycket ett barn av det litterära svenska nittiotalet. Där blommade den provinsiella romantiken i Frödings och Selma Lagerlöfs Värmland, Karlfeldts Dalarna, Heidenstams Tiveden, Pelle Molins Ångermanland. Egentligen hade redan åttitalisterna inmutat sina landskap: Ola Hansson och A. U. Bååth Skåne, August Bondeson Halland, för att inte tala om Strindbergs kärleksfulla skildringar av Stockholm och dess skärgård. Men det var nittitalsdiktarna som gav liv åt en hembygdskärlek som gick djupt in i svenska folkets hjärtan och som ännu kan sätta själsliga strängar i dallring. Som när Heidenstam skildrar hur den fredlöse Gunnar på Lidarände stannar på sin gård, med livet som insats:

Fager blommar liden.
Hon aldrig tycktes mig mer fager förr.
Min gula åker väntar skördetiden.
För mig finns ingen väg från hemmets dörr.

TYSKA IMPULSER

Denna hem- och hembygdsromantik hade sin motsvarighet i konsten hos Carl Larsson, Anders Zorn, Carl Wilhelmson och en lång rad andra av 90-talets kända målare. Den har analyserats som en "fysiologisk mystik" (Staffan Björck) med rötter i en naturvetenskaplig grundsyn. Den går alltså tillbaka till naturalisternas skildringar av samspelet mellan människa och natur. Björck citerar vad Ellen Key skriver om

den jordbundna, skogsdoftande hembygdskänslan, hvilken – som hvarje stor kärlek – är en lidelsefull stillhet, en ödmjuk stolthet, en smärtsam salighet.

Och Forsslund tog djupa intryck av Ellen Key.

Men 90-talets sätt att skildra hembygden i dikt och konst var ingenting unikt svenskt. I Tyskland hade vid 1800-talets slut växt fram en liknande strömning under namnet Heimatkunst. Dess anhängare gjorde gällande att diktens och konstens värde direkt berodde av de hembygder som deras skapare hörde samman med. I Nordisk familjeboks andra upplaga (1909) definierar Ruben G:son Berg denna hembygdskonst som

en modern riktning inom litteraturen, som söker ge en motsats och ett komplement till de något internationellt färgade nutida storstadsskildringarna genom att göra landskap, människor, språk och seder från författarens hembygd till hufvudmotiv för hans framställning.

De nationella tendenserna i denna Heimatkunst kunde nazismen gripa tillbaka på för att motivera sin Blut-und-Boden-diktning. På samma sätt kunde Hitler begagna sig av en annan av 90-talets inspirationskällor, Nietzsches storslagna livsbejakelse, för sin raslära. I händerna på maktpolitiker är idéer alltid farliga, hur välmenta de än varit från början; det ger ju kommunismens bankrutt i vår tid ytterligare ett belägg för.

Den tyska hembygdskonsten bör såväl Karl-Erik Forsslund som de andra svenska nittitalisterna ha haft beröring med. En annan av hembygdsrörelsens pionjärer, konstnären Gustaf Ankarcrona, hade studerat i Tyskland under flera år och t.o.m. haft ateljé i Berlin, 1889–90. Han var född i Huskvarna som son till en disponent vid Husqvarna Vapenfabrik, och han var nära vän till ingenjör Algot Friberg i Jönköping, initiativtagare till Norra Smålands fornminnesförening och en av rörelsens före-

Ungdomsrörelsen samlade stora skaror. Här talar Verner von Heidenstam vid ungdomsmötet på Omberg 1908. Foto Anna Bülund, Skänninge.

gångsmän i Småland. Men Ankarcrona flyttade till Dalarna 1901, och det var där han tillsammans med Forsslund, Zorn med flera skulle spela en verklig huvudroll vid hembygdsrörelsens genombrott. Han grundade hemslöjdsföreningar och var en av arrangörerna för de berömda ungdomsmötena i Dalarna i seklets början.

UNGDOMSRÖRELSEN

Just den så kallade ungdomsrörelsen är ett annat intressant inslag i hembygdsrörelsens tillkomsthistoria. Även den hade sina rötter i nittiotalet och var både fosterländsk och radikal, dock

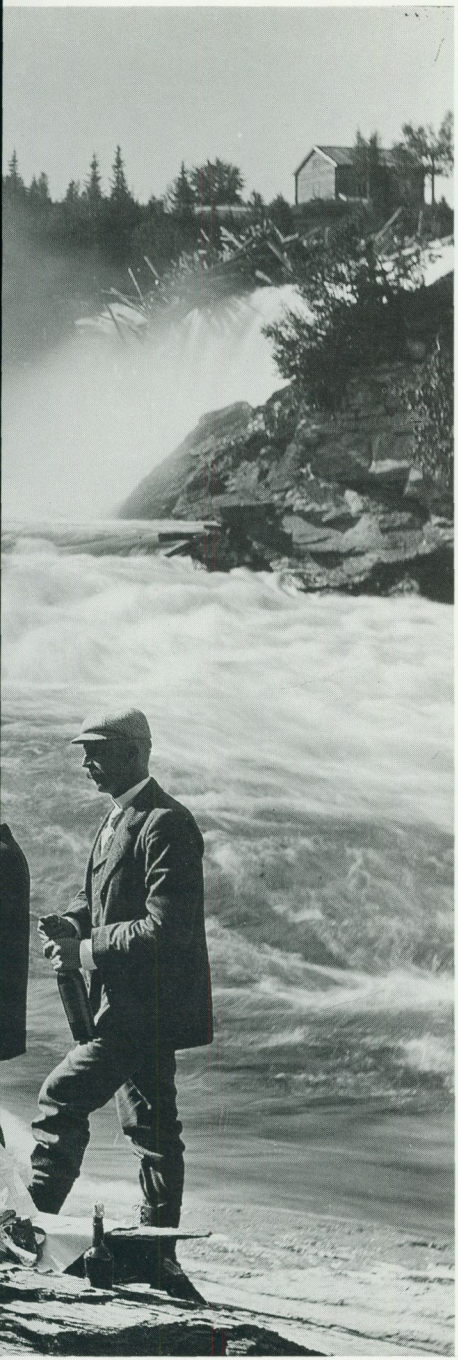

utan att ha politiska syften. I grunden var den ett slags bildnings-, nykterhets- och upplysningsrörelse. Den slog rot hos sekelskiftets ungdomsgenerationer som fann sig

leva i ett samhälle, där det på grund av rådande politiska författning inte fanns stort svängrum för deras sociala idealitet och medborgerliga nit (Näsström).

Som dess bärande idé har angetts

den nyvaknade demokratins intresse för folkets egen historia och för folkets egna möjligheter att bidra till en positiv utveckling i kamp mot de faror man upplevde i industrikultur, stadsförslumning, emigration och internationalism (Rentzhog).

I Jämtland uppträdde ungdomsrörelsen redan under 1800-talets sista år och kom då närmast från Norge. Därifrån spreds den sedan till övriga Sverige. Stora ungdomsmöten anordnades med sång, musik och föreläsningar över ämnen som "Några lärorika episoder ur Nordens historia" eller "Viktiga frågor rörande vårt folks hälsolif" (Sundin, 1986). Studenter från Uppsala och Lund medverkade ofta som arrangörer och bidrog därmed till att sprida moderna och ofta radikala idéer ut över landet. Bland dem som framträdde på ungdomsrörelsens möten var P. J. Rösiö, "småbrukets apostel". Under parollen "Ljus och jord" pläderade han för jordbrukets välsignelser och för att människan måste få ett hem även i naturen.

I Dalarna blev ungdomsmötena särskilt omfattande med publik på bortåt 20.000 personer. Konstnärer och folkbildare som Zorn, Ankarcrona, Forsslund och Uno Stadius angav tonen och agiterade för att väcka ungdomen till insikt om svensk natur och folklig kultur. Just därigenom kom ungdomsmötena i Dalarna att inspirera till bildandet av de första hembygdsföreningarna.

DEMOKRATISK NATIONALISM

Det som från senare tiders synpunkt varit svårt att förstå är hur hembygdsrörelsen kunde växa fram i ett idéfält som förenade en

Dramatiska naturupplevelser, forsar och vattenfall, utsiktpunkter – att upptäcka Sverige var målet för 90-talets turism.

fosterländsk anda med en radikal och demokratisk inriktning. Men då skall man komma ihåg att 1890-talets nationalism ingalunda var konservativ och samhällsbevarande. Tvärtom gick den, här som i många andra länder under 1800-talet, hand i hand med en folklig frihetsrörelse, som ville avskaffa klassgränser och penningstreck. Nationalisten Heidenstam engagerade sig ju helhjärtat i rösträttsrörelsen; bekant är hans formulering i Medborgarsång – "Det är skam, det är fläck på Sveriges banér att medborgarrätt heter pengar".

Intresset för den folkliga kulturen och för folkets egen historia behöver heller inte enbart vara bakåtblickande – det har ju vår egen tids Gräv där du står-aktiviteter gett prov på. Både Heidenstam och Forsslund blev dock med tiden, liksom hembygdsrörelsen, mer inriktade på att bevara än att förändra och revolutionera. Men ännu när Forsslund avslutar sin programbok Hembygdsvård från 1914 riktar han blickarna framåt: "Att skapa värkliga varma svenska hem måste vara hembygdsskyddets och bygdemuseernas innersta uppgift och yttersta mål. Och de yppersta bygdemuseer skulle vara och skola en gång bli hemmen själva!"

Det är utopisten från 90-talet som alltjämt talar här. Hans patos var i sann mening demokratiskt och omfattade både mänska och natur. Alldeles som Frödings, den Fröding som både diktade om enkla värmländningar som Gamle Hurra eller Lars i Kuja och som i sina Nedanförmänskliga visor sökte identifiera sig med naturens minsta individer, myran, bladet och gråberget.

HEMBYGDSKÄRLEK OCH NATURSKYDD

Engagemanget för naturen, kulturlandskapet, miljön är en annan del av hembygdsrörelsens idéinnehåll, med rötter i det slutande 1800-talet. En lundaforskare, Désirée Haraldsson, har nyligen analyserat Svenska Naturskyddsföreningens bakgrund och framväxt. Hon betonar att just med 1890-talets nationalromantik en ny känsla för svensk natur bröt fram. Den utvecklades parallellt med hembygdskärleken och kom alltså att ingå i den grund som båda folkrörelserna alltjämt bygger vidare på.

Intresset för naturen som resurs för känsloupplevelse och rekreation kom naturligtvis från samhällets elit, inte minst vetenskapsmän, författare, konstnärer m.fl. Det hängde samman med

Kalixforsstugan var utgångspunkt för bestigning av Kebnekajse.

den vetenskapliga naturforskningen och en växande kunskap om naturen, grundad på evolutionsläran. Ett uttryck för detta nyvaknade intresse var att Svenska Turistföreningen bildades 1885. Till dess första insatser hörde att organisera turism i fjälltrakterna; I STF:s tidiga årsskrifter berättas om hur man prickat ut stigar, gjort spångningar, rid- och klövjevägar samt byggt övernattningsstationer för fjällvandrare.

Den nära kopplingen mellan vetenskapliga och turistiska intressen låg också bakom de krav på naturskydd som började ställas på 1890-talet. Känslan för hembygdens natur bands samman med behovet att bevara dess värden. En grupp naturvetare i Uppsala med växtgeografen Rutger Sernander i spetsen spelade en viktig roll för att föra fram naturskyddskraven. Även naturforskare i Lund gick i samma riktning. Båda grupperna hade en

anknytning till radikala studentorganisationer, Verdandi i Uppsala och De Unga Gubbarna i Lund.

I Verdandi-gruppen ingick förutom Sernander även Forsslund, Fröding, Albert Engström samt en annan blivande natur- och hembygdsvårdare, Karl Starbäck – som skulle bli Samfundet för Hembygdsvårds förste ordförande. Genom Forsslund kom gruppens natursyn att via storgårdsevangeliet ingå även i hembygdsrörelsens idéarv. Natur och kultur möttes i hembygdens tecken, hembygdsvård blev både natur- och kulturminnesvård.

Naturskyddsföreningen, grundad 1909, kom att vara med och stifta Samfundet för Hembygdsvård 1916. Samfundets tidskrift fick med tiden namnet Bygd och Natur – vilket fortfarande lever kvar som ett vittnesbörd om att hembygden utgör en organisk enhet av människor och natur. Det har också gett hembygdsrörelsen anledning att engagera sig i vår tids miljöfrågor.

Den ideologi som styrde banérförarna för den unga naturskyddsrörelsen kan karakteriseras med ordet "preservation", en term som Désirée Haraldsson i sin analys hämtat från den livliga debatten i USA vid sekelskiftet. Innebörden var att man ville skydda naturen mot människan, bevara den sköna och orörda naturen från mänsklig exploatering. En annan tendens, uttryckt som "conservation", siktade till en naturvård som accepterar mänsklig exploatering men under sträng hushållning med naturens resurser. Med tiden har den senare inriktningen kommit att ta överhanden inom naturvårdsrörelsen och fört över till vår tids miljövård. En liknande förändring torde hembygdsrörelsen ha upplevt; från det forsslundska storgårdsidealet till vår tids samhällsinriktade hembygdsvård.

SAMHÄLLETS FÖRÄNDRINGAR

En äldre idealistisk idétradition mötte alltså en naturvetenskaplig och materialistisk ideologi i 90-talets hembygdssvärmeri. Romantisk beundran för den sköna naturen och det folkliga kulturarv som utgjorde nationens själ befruktades av en evolutionistisk syn på såväl landskapets som folkets historia. Men den nya hembygdssyn som kom ut härav skulle aldrig fått liv och gett upphov till en folkrörelse, om den inte hade passat så väl in i tiden. Det var det sena 1800-talets stora samhällsförändringar, industrialismens genombrott, urbaniseringen, emigrationen, som skapade

Hembygdsspel är och har länge varit ett medel att stärka banden med det förflutna. Här från Arnljot-spelen på Frösön, som började 1908. Foto Oskar Olsson.

många människors behov av trygghet i en föränderlig verklighet. Känslan för hembygden fyllde detta behov och framtiden tedde sig mindre skrämmande om man kunde ta med sig ett stycke av sitt eget fädernearv, hembygdens natur och kultur, in i framtiden.

90-TALSIDÉERNA OCH SKANSEN

Hur skilde sig då den nyfödda hembygdsrörelsen från 1800-talets fornminnessvärmeri och traditionsbevarande? Med andra ord: vad hade 90-talets många idéer tillfört studierna av den folkliga historien?

Först och främst hade den museala målsättningen skjutits i bakgrunden. Intresset för gamla seder och bruk, hemslöjd och hantverk, folkmusik och dans kombinerades med tron på möjlig-

heterna att använda detta folkliga kulturarv för att forma ett bättre samhälle. Danser, lekar och traditioner skulle motverka industrisamhällets förflackning och nivellering. Slöjd och hantverk skulle ge folk en vackrare miljö, kanske också sysselsättning på landsbygden, så att man slapp fly till städerna eller till Amerika.

Att grunda gammel- eller hembygdsgårdar var en pedagogisk gärning. De skulle vara förebilder för hemmen och samtidigt bli samlingspunkter, där bygdens folk kunde ta del av fädernas arv.

Forsslunds storgårdsutopi hade gett inspiration till en sådan inriktning. Men själv hade Forsslund – som Gustaf Näsström och Sten Lundwall visat – hämtat mycket av sin inspiration på Skansen, den miljö dit han under sin Stockholmstid flydde från van-

Skansen blev en förebild och inspirationskälla för hembygdsrörelsen och för framväxten av friluftsmuseer både i Sverige och ute i världen. Kombinationen av natur och folkliv var en av huvudtankarna i den tidiga hembygdsrörelsen. Foto Axel Lindahl 1898.

trivseln i storstaden och där han återfann hemkänslan. Skansen hade också stimulerat de övriga 90-talisternas hembygdsromantik.

Frågan är om inte just Skansen är den av 1890-talets innovationer som betytt mest för hembygdsidéernas omsättning i praktisk verklighet. Skansen blev det åskådningsexempel som lockade mängder av svenska kulturminnesvårdare att bygga upp levande reservat i sina egna hembygder. Skansen är sannolikt den främsta orsaken till att Sverige idag är de tusen hembygdsgårdarnas land.

Det var ett lysande resultat av Artur Hazelius' gärning. Tyvärr har saken också haft sina negativa konsekvenser. Hembygdsrörelsen har dragit på sig ett enormt förvaltningsansvar. Fokuseringen på hembygdsgårdarna har ibland hindrat lokala föreningar att ta sig an uppgifter utanför dessas gärdsgårdar. Då har man kanske glömt att rörelsens ansvar gäller hela lokalsamhällets framtid.

TVÅ 90-TAL

En folkrörelse har den likheten med en förälskelse, att om den skall leva vidare måste den allt som oftast hämta styrka ur begynnelsestadiet, skrev Francesco Alberoni i sin populära bok Förälskelse och kärlek (svensk övers. 1983). För hembygdsrörelsens del har de senaste åren inneburit en kraftsamling, med ett särskilt Hembygdens år och en omfattande kampanj för landsbygden och kulturlandskapet. Under 1990-talet kommer det att prövas om rörelsen – som numera räknar mer än 400.000 medlemmar – förmår fullfölja denna framtidsinriktade satsning. Då krävs det kanske att man söker sig tillbaka till begynnelsestadiet, 1890-talets idédynamik och känsloengagemang, Forsslunds och andras.

IDROTTENS FÖDELSE

Mats Hellspong

Mats Hellspong, docent vid Institutet för folklivsforskning.

Först när Riksidrottsförbundet bildas 1903, får man ett statistiskt underlag som ger hyggliga möjligheter att bedöma antalet anslutna föreningar och enskilda idrottsmän i Sverige. Från 1903 kan med andra ord idrottsrörelsens expansion följas i siffror, låt vara att dessa ofta är rätt missvisande. Så överstiger t.ex. antalet medlemmar i Riksidrottsförbundet antalet verkliga idrottsmän i landet genom att många är dubbelanslutna till flera föreningar.

Man brukar räkna 1880-talet som ett första genombrottsdecennium för idrotten i Sverige. Nästa uppsving inträffade i slutet av 1900-talets första decennium, förmodligen stimulerat av olympiaden i Athen 1906. Ett tredje och än mer kraftfullt genombrott skedde omedelbart efter första världskriget. Denna idrottens Gründerzeit kan sägas omfatta en rätt lång tid av kontaktsökande, provande av nya idrotter och trevande försök till organisatorisk utveckling.

På 1890-talet bildades flera viktiga riksorganisationer. Så grundade Viktor Balck 1891 Svenska Gymnastikförbundet, idrottens första riksorganisation, huvudsakligen avsedd att samla landets gymnastikföreningar men också med ett oklart bisyfte att även bli huvudman för andra typer av idrottsföreningar, en idé som snart fick slopas. Särskilt i Göteborg fanns en opposition mot förbundet, dels mot dess favorisering av gymnastiken, dels mot dess stockholmsdominans, och 1895 bildades i Göteborg som ett motdrag det mer brett inriktade Svenska idrottsförbundet med två föreningar från 1880-talet, Lyckans Soldater och Örgryte IS, som pådrivande krafter.

1892 hade en annan viktig organisation bildats, nämligen Föreningen för Skidlöpningens och Friluftslivets Främjande i Sverige, senare mer känt som Skid- och Friluftsfrämjandet. Den

grundades av en krets officerare, där inte oväntat Viktor Balck ingick, och verksamheten var under de första decennierna även inriktad mot tävlingsidrott, redan på 1890-talet arrangerades nationella tävlingar som hade karaktär av inofficiella SM i längdåkning på skidor. Viktor Balck var också den drivande kraften bakom en annan viktig organisation, nämligen Sveriges Centralförening för idrottens främjande, grundad 1897 vid ett möte på Stockholms slott.

Av dessa organisationer från 1890-talet ombildades de båda första snart och fick nya uppgifter i den successiva förvandling som idrottsrörelsen genomgick. Men Skid- och friluftsfrämjandet och Centralföreningen lever än i dag i högönsklig välmåga. Den förra har blivit det mot bred folkupplysning inriktade Friluftsfrämjandet. Den senare, alltjämt en ganska exklusiv herrklubb, fick snart lämna över rollen som den svenska idrottens övergripande huvudorgan till Riksidrottsförbundet men har behållit en ekonomiskt understödjande uppgift inom den moderna svenska idrottsrörelsen.

Föreningsbildandet blev som nämnts intensivare ett stycke efter sekelskiftet 1900. Men visst startade viktiga föreningar sin verksamhet redan på 1890-talet, t.ex. de båda berömda stockholmsklubbarna AIK och Djurgården, "tvillingklubbarna" kallade eftersom de dels bildades nästan samtidigt, dels snart framstod som "ärkefiender" i främst de stora bollsporterna.

Den internationella idrotten nådde alltså Sverige under slutet av 1800-talet. 1880 ledde Balck den trupp stockholmsgymnasters färd till England, som brukar uppfattas som en avgörande kontakt för den kommande introduktionen av den engelska sporten i Sverige. Och i slutet av samma decennium (1886–1888) utgav samme Balck det viktiga instruktionsverket "Illustrerad idrottsbok". Arbetet på att bana väg för idrotten i Sverige fortsatte naturligtvis under hela 1890-talet, men det bar som sagt inte riklig frukt förrän efter sekelskiftet, även om en lång rad specialtidningar för idrott tillkom på 1890-talet.

Vilka idrotter hade hunnit etablera sig på 1890-talet? Länge dominerades den svenska idrotten av gymnastiken, som genom Per Henriks Lings insatser fått rollen av ett slags nationalidrott. Ännu i början av 1890-talet var en gymnastikförening den typiska svenska idrottsföreningen. Den dåtida gymnastiken var ingalunda inriktad mot tävlingar. Tvärtom betonades dess betydelse

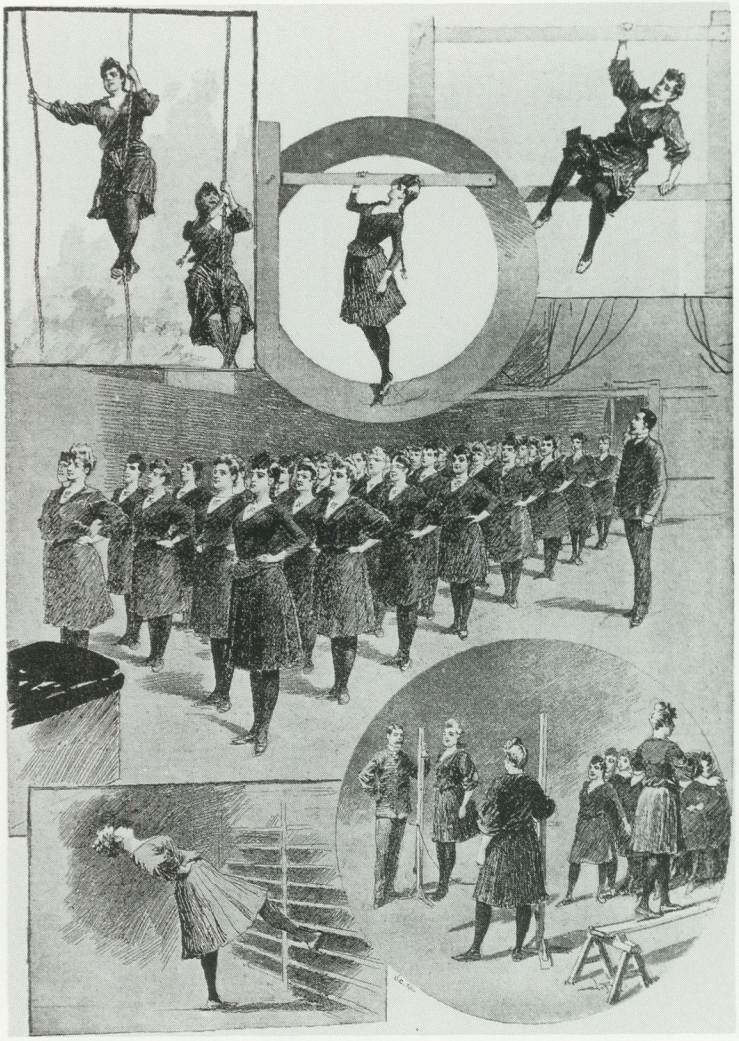

Den lingska traditionen dominerade länge den svenska idrotten och i gymnastikföreningarna samlades de idrottsintresserade. Teckning av Viktor Andrén i Ny Illustrerad Tidning 1890.

som massidrott, dess hälsovärde för gemene man, vikten av allsidiga övningar som inte överbetonade några muskler eller kroppsdelar. Man föredrog stora festliga uppvisningar framför renodlade tävlingar. Gymnastiken var en inomhussport som utövades i skolor och i exercishus. Kärleken till den inhemska gymnastiken var länge en bromskloss för en mer allmän spridning av den internationella tävlingssporten. Inte minst skolornas gymnastik-

lärare var ganska kallsinniga till den engelska sporten. Och även sedan linggymnastiken fått vika för den nya tävlingsidrotten satte de gamla idealen om balans och allsidighet en viss prägel även på den nya sporten. Att skridskolöpare åkte i ständigt vänstervarv kritiserades som riskabelt; det ansågs leda till ensidig utveckling av kroppen. Och att spjutkastningen länge skedde med både höger och vänster hand, varvid det sammanlagda resultatet räknades, är ett arv från det lingianska tänkandet.

Men man kunde nog redan på 1890-talet se att nya sporter var på väg att erövra ungdomens intresse. Föreningar för allmän (fri) idrott, atletik, cykel, rodd (en större sport vid slutet av 1800-talet än i våra dagar), skridskosport och simning blev allt vanligare. Från sekelskiftet växte sedan framför allt skidsport och bollspel (först och främst fotboll) snabbt i popularitet.

Somliga sporter – långt ifrån alla – hade behov av särskilda anläggningar. De första egentliga idrottsplatserna tillkom just på 1890-talet. Ja, den som brukar räknas som den allra äldsta, Balders Hage i Göteborg, togs i bruk redan 1888. Svea Livgardes idrottsplats i Stockholm blev klar 1891. Banorna var efter våra mått mätt primitiva, men här hölls friidrottstävlingar, någon gång t.o.m. internationella, under hela 1890-talet. Idrottsparken i Stockholm, Stadions föregångare, invigdes 1898. Den ansågs då vara Nordens modernaste, med fotbollsplan, tennisbanor och utrymmen för fri idrott, allt inramat av en cykelbana.

BONDESAMHÄLLETS IDROTT

På 1890-talet hade med andra ord många av de idrotter visat sig, som har en framskjuten plats även i det moderna Idrotts-Sverige. Andra, t.ex. bordtennis, boxning och ishockey, hade ännu inte introducerats. Men fanns det då inte en inhemsk idrott med rötter i det gamla svenska bondesamhället? Att Viktor Balck, som på en gång var glödande patriot och starkt anglofilt lagd, i den moderna svenska idrottsrörelsen gärna ville smälta samman både den internationella sporten och den som levde ute i bondbyarna, framgår av hans "Illustrerad idrottsbok". Han behandlar där inte bara t.ex. tennis, fotboll och bandy utan även t.ex. "pärk", "två slag och ränna", "slå sälta" och "slå trilla".

Ute på landsbygden levde ännu i slutet av 1800-talet en hel del

lekar och kroppsövningar med rötter långt tillbaka i det svenska bondesamhället. Det var olika former av brottning, vighetsövningar (med drag av den moderna gymnastiken), kraftprov som att lyfta tunga stenar och olika slags bollspel.

Men de gamla bollspelen kunde inte överleva konkurrensen från de moderna med några undantag. Ett är brännboll, som lever än i dag som framför allt skollek, en given ritual när föräldrar och skolbarn i våra dagar ordnar en klassdag utomhus om våren. Ett annat är gotlänningarnas pärk, som överlevt som en regional specialitet. Under 1800-talet hade pärken en given plats i det gotländska våget, den speciella tävlingsformen i äldre tid för den gotländska idrotten. Men mot seklets slut började vågen förfalla och pärken förlora sin popularitet. Visby Bollklubb, grundad 1878, räddade spelet genom att organisera tävlingar under 1880-talet och i augusti 1890 hölls på Visborgs slätt en stor tävling, som innebar pärkens definitiva räddning och förnyelse.

Men Gotland var i mycket ett undantag. På fastlandet hade den traditionella idrotten i stort sett gått i graven under 1800-talet. Och den tycks ha glömts bort så grundligt, att just landsbygden länge framstod som svårvunnen terräng för den nya internationella idrotten. I riksdagen fanns just hos landsbygdens riksdagsmän ett motstånd, i varje fall mot officiella anslag till idrotten. Ändå fanns det ju många idrotter där bondebefolkningens ärvda färdigheter kom dem väl till pass. Skidåkningen dominerades till en början av samer och nybyggare och även skridskolöpningen hade en gammal folklig förankring. Vintern 1890–1891 anordnades skridskotävlingar på Gävlefjärden till vilka särskilt kustens fiskarbefolkning inbjöds. Man uppfattade det så, att skridskon i deras liv verkligen ingick som ett fortskaffningsmedel av traditionell betydelse. Annars tycks roddsporten ha intresserat sekelslutets unga fiskare betydligt mer än skridskosporten.

På landsbygden stod man som sagt vanligen främmande och undrande inför den nya sporten, inte minst mot det bisarra att idrotta i särskilda sportkläder, uppfattat som höjden av extravagant snobbism. Att idrotten kunde bli en kulturchock förstår man av uppgiften från sekelskiftets Ljusdal, där några resoluta odalmän helt enkelt lyfte ledaren i ett pågående maratonlopp av banan i tro att den flämtande löparen i sina lätta och besynnerliga kläder var en rymling från en anstalt och borde tas om hand. Och i ett "resebrev" till Tidning för idrott i september 1890

redogör en skribent för det obefintliga idrottsintresset i en svensk småstad:

Af ödet fördes jag nästan direkt från gymnastikfesten i Paris och London 1889 till Åmål och började som sann idrottsman söka efter själsfränder – hvilket i början såg ut att alldeles misslyckas. Jag fann ingen, som var lifvad för annan idrott än jagt, – just den idrott, som jag aldrig öfvat. Min idrott för sommaren bestod derför i att ensam ge mig af utåt vägarne, springande kapp med mjölkbud och andra körande – och att folk ej ansåg mig fullt klok, det vet jag bestämdt.

Idrotten på 1890-talet demonstrerades vid olika högtidliga sammankomster. Uppvisningar och fester stod på programmet snarare än tävlingar på fullaste allvar. Man kan inte nog understryka ordet "högtidlig". Gymnastikuppvisningar inleddes gärna med en fosterländsk prolog och avslutades med nationalsången (eller "folksången" som man gärna sade) och ett leve för Konungen. I de borgerliga kretsar, som gick i spetsen för idrottsrörelsen under detta decennium, hörde det inte riktigt till god ton att ta ut sig till det yttersta, att springa sig svettig och flämtande. Men detta var en hållning på ganska snabb avskrivning. Idrotten var med stormsteg på väg mot tävlingshets och elittänkande.

En stockholmare på skidor. Teckning av Erik Tryggelin 1899 i Nordiska museets arkiv.

TÄVLINGAR I SLUTET AV 1800-TALET

Det var under 1880-talet som de spektakulära tävlingarna gjorde entré i den svenska idrotten. Låt oss se på några av de mest omskrivna. Den första stora skidtävlingen i landet, Nordenskiöldsloppet, anordnades i april 1884 längs sträckan Jokkmokk–Kvikkjokk–Jokkmokk, ett lopp på över 20 mil eller ett gott stycke längre än Vasaloppets dubbla sträcka. Bakgrunden till loppet var att två samer, Paava Lars Nilsson Tuorda och Anders Rassa, deltagit i Nordenskiölds berömda Grönlandsexpedition 1883 och därvid uppgavs ha gjort en uppseendeväckande lång rekognosceringstur på skidor, vars längd betvivlades av hemmavarande svenskar. För att bevisa samernas uthållighet som skidlöpare tog Nordenskiöld initiativ till loppet, i vilket 16 löpare startade, både samer och nybyggare. Gemensam start skedde i byn Purkijaur utanför Jokkmokk på eftermiddagen den 3 april. Det rätt milda vädret tvingade startern att invänta eftermiddagens skare.

Efter en nattlig tiomila skidfärd kom en större skara löpare

Den första backlöpningstävlingen i Bellevueparken i Stockholm, 1879, som arrangerades av den nybildade Stockholms skidlöpareklubb drog 5.000 åskådare, bl.a. prinsarna Carl och Oscar, "som sprungo omkring i snön som vanliga dödliga", berättade Dagens Nyheter. Teckning av R. Haglund i Ny Illustrerad Tidning.

samtidigt fram till vändpunkten i Kvikkjokk, där prästen Carl Laestadius tjänstgjorde som kontrollant. Flera startande hade nu brutit, plågade av törst eller magsmärtor. På prästgården i Kvikkjokk hade man kommit överens om att tillsammans äta mat innan återfärden började, men en av deltagarna, nybyggaren Per Olof Länta, en av favoriterna, smet utan att genast upptäckas iväg på egen hand och anträdde återfärden. Detta upptäcktes dock snart och en vild klappjakt började, ledd av Nordenskiölds medarbetare Paava Lasse, som ganska snabbt hann upp Länta. Han lyckades emellertid inte skaka honom av sig utan de två följdes åt de tio milen tillbaka till Jokkmokk, i sugande dagsmeja. I spurten segrade Paava Lasse med några sekunder.

Nordenskiöldsloppet blev legendariskt i Lappmarken. Det

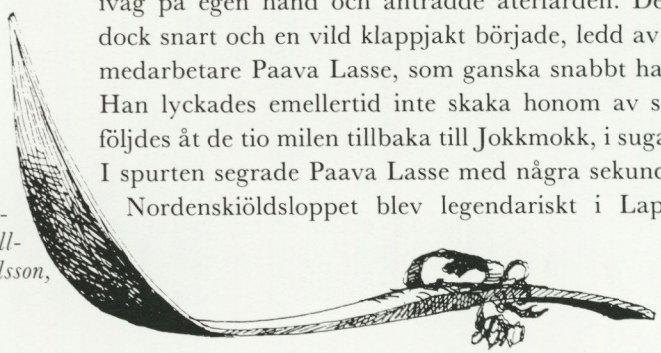

Skogsskida, tillverkad av en same från Tåsjö i Ångermanland för 1897 års utställning. Teckning Göran Carlsson, Västerbottens museum.

hade varit en våldsam kamp mellan samer, klädda i sina smidiga koltar, och nybyggare från t.ex. Aktsik, Svana och Vaikijaur. Medelåldern bland löparna var förvånande hög. Paava Lasse var 37 år, Länta 40 och sjuan i mål, samen Amma Ammasson Ländta, hela 51 år. Vad som lockade var inte bara äran utan även de prissummor som satts upp. Paava Lasses första pris inbringade honom 200 kronor, en ansenlig summa vid denna tid. Trean Apmut Andersson Arrhman fick 100 kronor. Han hade åkt

Norrbottens trupp vid de nationella tävlingarna i Sundsvall 1899. I truppen deltar tre samer klädda i samedräkter och utrustade med bara en stav medan de övriga har två. Vid dessa tävlingar användes för första gången speciella tävlingsskidor, s.k. sahlénare. Foto Västerbottens museum.

Skidåkning i Sandträsk, Västerbotten 1909. Foto L. Drugge.

skidor ända från Peuraure i Kvikkjokksfjällen för att få delta i loppet. Omedelbart efter tävlingen kvitterade han ut pengarna, fyllde ryggsäcken med begärliga varor ur en handelsbod i Jokkmokk och gav sig i väg tillbaka på skidor de tio milen till hemmet, utan att delta i den fest som hölls efter avslutad tävling.

Folktraditionen sysselsatte sig länge med denna Sveriges första organiserade skidtävling. Det ryktades om att Paava Lasse fått en fin guldklocka av upptäcksresanden Nordenskiöld och det viskades också i Lappmarken att Paava Lasse märkt att han inte skulle kunna besegra Per Olof Länta och därför erbjudit sig efterskänka en skuld och dela prispengarna med honom om Länta lät honom vinna. Att detta skulle vara något annat än en skröna är inte bevisat.

Nordenskiöldsloppet blev inledningen till många tävlingar mellan samer och nybyggare, två grupper som kom att dominera längdlöpning på skidor i några decennier. En liten elit utkristalliserade sig, som gärna tävlade med medaljer dinglande på bröstet. I februari 1897 hölls den första stora skidtävlingen i Dalarna, ett lopp från Falun till Gävle på omkring 10 mil. Norrbottenslöparna, framför allt samerna, var favoriter men åtskilliga skidåkare från södra Norrland och Mellansverige ställde också upp, bl.a. en del officerare och underofficerare från Stockholm. De tävlande undersöktes före och efter loppet av den berömde medicinprofessorn Salomon Henschen. Man var vid denna tid ännu rätt osäker om vilka konsekvenser stora fysiska ansträngningar kunde ha på organismen.

Starten gick före gryningen den 20 februari vid Falu hamn. "Halfdunkel rådde och ljuset från flämtande petroleumbloss jämte bengaliska eldar belyste på ett magiskt sätt de på en lång linie uppställda täflande", berättar ett ögonvittne. Löparna vägleddes ut på sjön Runn och fick så småningom en brinnande vårdkase på Stabergs klack vid Korsnäs att köra efter. Man skulle obligatoriskt passera kontrollstationer i Hofors, Storvik, Forsbacka och Valbo. De bästa norrbottenslöparna visade sig överlägsna sina konkurrenter. Fem man kom nästan samtidigt fram till målet och i en rasande spurtstrid segrade fjällsamen Anders Kuoljok före nybyggaren J. A. Grubbström.

Liksom i dagens Vasalopp fanns det vid sidan om den kämpande eliten också löpare, vars viktigaste målsättning var att ta sig fram till målet inom en stipulerad maximitid. Löjtnanten Drake från Stockholm, som medryckande skildrat loppet i På Skidor, hörde till dem. Han skildrar sin klädsel på följande sätt:

Jaegerskjorta och en stickad tröja var hvad som bars under kavajen, i hvars fickor lågo: skidpolityr, en bastant knif, remmar och snören, kartor, kompass, klocka, vantar, muddar, halsduk, kolaessence och smörgåsar.

Drake tog rätt god tid på sig. I Storvik bjöd han en medtävlande på restaurant och drack "en halva burgunder" och i Kungsgården hälsade han under en timmes tid på en sjuk vän. Han vittnade också om det stora och välvilliga intresse som ortsbefolkningen visade löparna. Folk i ensligt belägna stugor vinkade uppmuntrande och sökte ofta truga på de passerande en kanna dricka eller varm mjölk.

Nybroviken var centrum för skridskosporten. Tävling med engelska, norska, finska och svenska deltagare. I mitten pristagaren i konståkning Hult och nederst "Hrr Thomas och Pettersson täfla om 1:a pris i hastighet". Teckning av Edvard Forsström i Ny Illustrerad Tidning.

Ur Ny Illustrerad Tidning 1891.

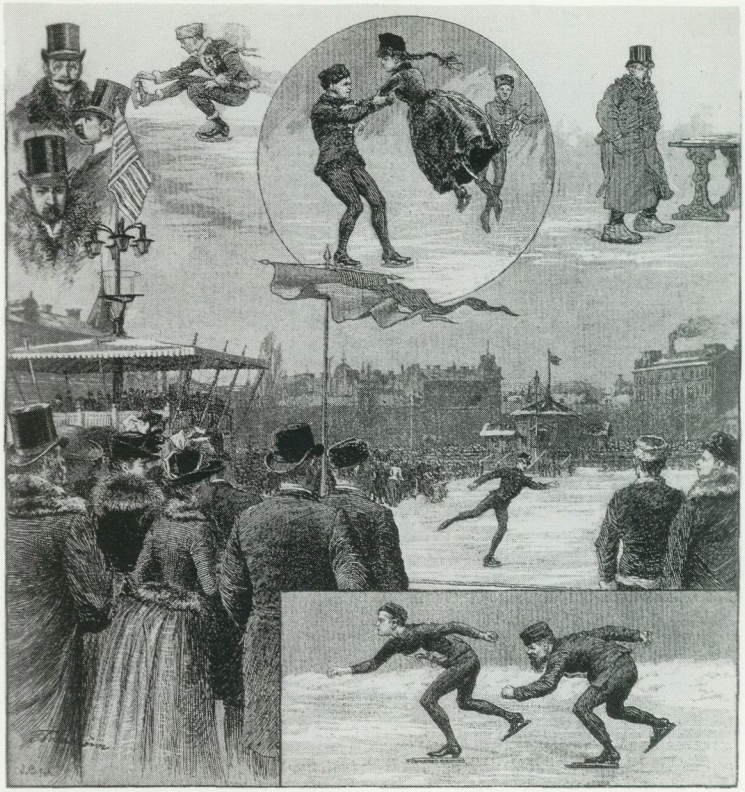

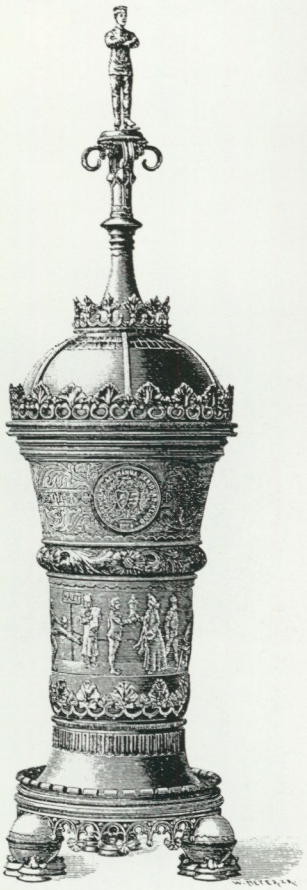

SILFVERPOKAL,
beställd af Stockholms allmänna skridskoklubb till hastighetstäflingen på Nybroviken d. 1 mars.

Nordenskiöldsloppet och Falu–Gävle-loppet är goda exempel på den dramatik, heroism och äventyrliga oberäknelighet som kunde utmärka de allra tidigaste skidloppen, innan riktigt fasta och standardiserade regler blivit allmänt accepterade. Andra exempel på detta lämnar budkavlelöpningarna på skidor, som kom igång exakt vid sekelskiftet och behöll stor popularitet i ett par decennier. Budkavlelöpningen var en rent svensk uppfinning och startades på initiativ av Skidfrämjandets förste ordförande Adolf Heijkenskjöld. Det var en stafett över vanligen tre sträckor över mycket långa avstånd. Det första loppet 1900 utgick från Bollnäs. Första sträckan gick till Hudiksvall, den andra till Sundsvall och den tredje och sista till Härnösand. Man använde skidor och vägen var valfri, vilket ledde till stor dramatik de år tävlingarna hölls i yrsnö och stormväder. Redan vid det första

loppet 1900 körde många löpare vilse och tvingades lysa sig med stormstickor i skydd av granar för att kunna läsa sina kartor. Budkavleloppen hade karaktär av skidorientering, även om man ofta kunde följa större vägar. Det psykologiska rävspelet hade stor betydelse, man hade mycket att vinna på att bluffa medtävlarna att följa fel väg eller smita ifrån sällskapet under matpauser och raster. Budkavletävlingarna på skidor var i sin gamla form verkligen ägnade åt att sätta folkfantasien i rörelse.

I den andra stora vinteridrotten i slutet av 1800-talet, skridskoåkningen, ordnades tävlingar både i konståkning och hastighetsåkning. Särskilt berömda blev arrangemangen på Nybroviken i Stockholm, som under hela 1890-talet var centrum för svensk skridskosport. Mot slutet av decenniet fick skridskoåkarna på Nybroviken dock konkurrens av en ny sport, bandyn (eller "hockeyn" som den till en början kallades). Den hade Clarence von Rosen, en av sekelskiftets stora idrottsinspiratörer, lärt känna i

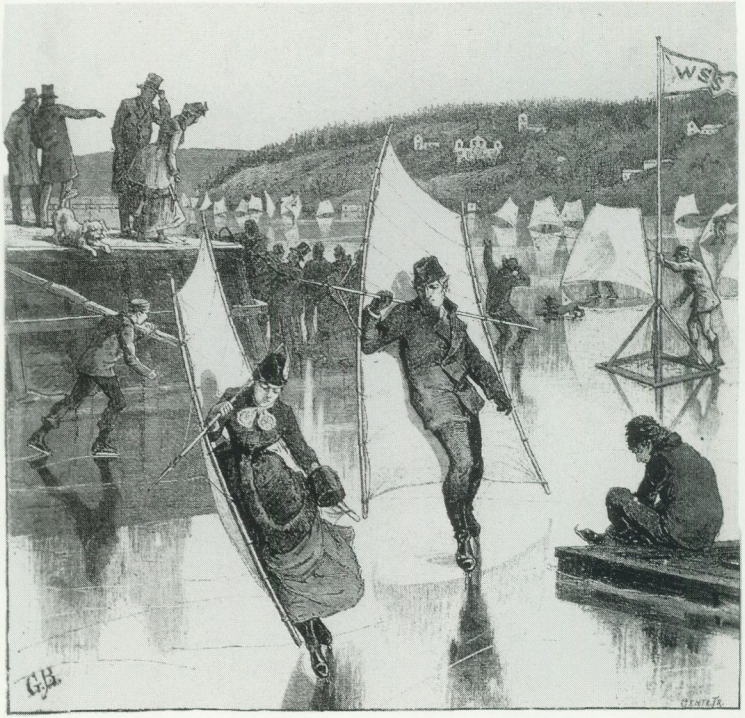

Skridskosegling var en populär sport både för damer och herrar. Här på Värtan. Teckning av G. Broling för Svenska Familjejournalen Svea 1888.

Östbergs Velocipedskola.

Vinterkurserna för damer och herrar hafva börjat. Per kurs **kr. 10,** pr lektion **kr. 1: 50.**

Helsosammaste motion.

OBS.! Öfningarna kunna försiggå i vanlig promenaddrägt.

Anmälan kan ske alla hvardagar (utom Lördag) kl. 2—3 och 7—8 e. m. i E. Wis stora sal, Regeringsgatan 72. Telefon 11889.

England och vintern 1895–1896 lanserade han den i stockholmssocieteten och den blev för ett antal år en sport med aristokratiska förtecken, utövad av inte bara Officerarnes Hockeyklubb och Uppsala Studenters Hockeyklubb utan t.o.m. av Kronprinsessans Hockeyklubb (med den engelskfödda kronprinsessan Margaretha som primus motor).

För folkfantasin var det de långt utdragna tävlingarna över väldiga avstånd som särskilt verkade eggande och stimulerande. Teknik- och bedömningssporter krävde betydligt mer av åskådaren och det dröjde därför innan de blev allmänt uppskattade. Vi såg nyss vilken hänförelse de stora skidtävlingarna över väldiga

10 öre luft kunde köpas vid Gustav Adolfs torg i Stockholm i början av seklet.

Starten går för det allra första cykelloppet "Mälaren runt" på Liljeholmsbron vid Hornstull den 2 juli 1892. Den vitklädde cyklisten t.v. är den blivande vinnaren Gustaf Fjæstad, för vår tids konstpublik kanske mest känd som "Snömålaren". När han gick i mål var han enligt Tidning för idrott "ej fullt så hvit och ren, som när han på lördagen startade, men i god kondition och vid bästa lynne". Foto Stockholms Stadsmuseum.

avstånd framkallade. Vasaloppet är än i dag ett exempel på en sådan fascinerande långtävling. Men även cykelsporten, eller som det hette "hjulsporten", kunde erbjuda denna typ av underhållning. Den 2 juli 1892 ägde premiären rum för det sedermera klassiska cykelloppet "Mälaren runt". Nio cyklister gav sig i väg samtidigt från Liljeholmen i Stockholm. En stor skara stockholmare bevittnade starten och kunde sedan följa loppet på anslag i Wiklunds velocipedaffär vid Norrbro, dit ställningen successivt telefonerades in. Många stod här i full spänning hela natten.

Två cyklister från Malmö, Markman och Holmqvist, tog ledningen från starten och drog upp ett mycket högt tempo. De

ledde vid Södertälje och Strängnäs, men i sällskap med ett par stockholmscyklister. I trakten av Eksåg mellan Strängnäs och Eskilstuna inträffade dock en olycka. Malmöcyklisterna, som alltjämt ledde loppet, uppfattade inte i tid en grind som spärrade vägen utan körde rakt in i den och skadade sig så att de bägge måste bryta loppet. Tydligen körde man utan bromsar på cyklarna. Det ger onekligen ett fascinerande tidsperspektiv att det efter huvudvägen runt Mälaren vid denna tid fanns ett femtiotal grindar! Man hade kommit överens med särskilda grindvakter att dessa grindar skulle vara öppna under tävlingen, men några av vakterna hade uppenbarligen försummat sin uppgift.

Tävlingen gick dock vidare. Mat och dryck serverades vid kontroller i Eskilstuna, Kungsör, Köping och Västerås, dit man kom efter klockan två på natten. Någon egentlig vila blev det dock aldrig tid till. Från Enköping, som man lämnade vid halv fem-tiden på morgonen, började slutstriden. Tidning för idrott skriver:

Nu begynte inåkningen och striden på allvar, Ericsson gjorde början, i det att han rände ifrån kamraterna vid raststället utanför Enköping, red tvärs genom staden, ut genom dess andra ända. Ett stycke längre bort möter honom brodern, Rudolf E., som emellertid ej blott återkommit till Stockholm på lördags afton, utan ridit ut till mötes vid midnattstid. I uppdrifven fart rycker han nu Gideon E. med sig. Af de öfrige, som qvardröjt vid andra tullen, är Fjaestad snart efter i sadeln och lägger in hela sin kraft för att åter upphinna Ericsson. Denne, som af brodern bjudits rödvin, begynner lida svårt af sömnlust och brodern måste använda särskilda medel för att hålla honom vaken och hans energi vid lif. Fjaestad går om i god fart, From och Bruzelius skönjas redan.

Gideon Ericsson, som försökte rycka ifrån efter Enköping, hade fått sin sadel förstörd i början av loppet. Brodern Rudolf, som också deltog men ansågs ha mindre segerchans, lät då sin bror överta hans sadel och bröt loppet. Rudolf hade nu återvänt till Stockholm och begivit sig till Enköping för att möta de tävlande och sekondera brodern. Det hjälpte dock inte. Gustaf Fjaestad, framstående både som cyklist och skridskolöpare och så småningom riksbekant som målare, segrade i stället. Strax före klockan åtta på morgonen passerade han målet vid Haga grindar.

Vår tids stora folksport, fotbollen, kom till Sverige först på 1880-talet och det rådde i åtskilliga år en stor förvirring om det

Det blev den s.k. associationsfotbollen med rund boll som slog igenom i Sverige. Fotbollsplanerna var ofta enkla, utjämnade åkerfält, som på denna bild från sekelskiftet.

var associationsfotboll ("soccer") med rund boll eller rugby med oval boll man borde satsa på att lära sig. Ett hinder för sportens utveckling var bristen på lämpliga planer. Men på 1890-talet började fotbollen spridas i landet med göteborgsklubbarna Lyckans Soldater och Örgryte och stockholmsklubbarna AIK och Djurgården som pionjärer. Dessutom hade skolfotbollen börjat skjuta fart, t.ex. vid Norra Latin i Stockholm. Så här kunde det låta i en lokal tidning, när fotboll första gången demonstrerades i Malmö av danska spelare (i oktober 1890):

För de allra flesta var det hela någonting fullkomligt främmande och obekant. De betraktade helt förvånade de 22 kraftiga unga männen, och kunde icke rätt begripa hvad meningen var med dess benskenor och tunga snörpjexor men mycket lätta kostymer i övrigt; men spelet började och efter hand blef det lif och intresse äfven bland åskådarne. Man häpnade öfver den kraft och vighet som af hvardera partiet utvecklades under sträfvandet att föra bollen upp genom motpartiets mål, beundrade de säkra spark, för hvilka

Inte minst genom kronprins Gustafs intresse blev tennisen en sport för de mera välbärgade. Ett societetssällskap på sommarnöje i Hjo, färdiga för spel. Foto John Kjellgrens Fotografiatelier, Hjo.

Lawn Tennis-

m. fl. spel, såväl kompletta som lösa delar, **Säkerhets-velocipeder** af egen tillverkning, förstklassiga, jemte alla tillbehör.

Fotbollar, Barnkärror.
Fiskredskap, alla slag.
Hammerless- o. andra **gevär,**
Jagtredskap, Jagtkrut m. m.

Georg A. Bastmans Sportmagasin.
Kungsträdgården, Stockholm.

bollen flög högt upp i luften eller längs marken öfver hela banan, och fann det ytterst roande, när någon lät bollen studsa mot sitt hufvud och sände den högt till väders igen, eller när två tre stycken rullade om hvarandra på banan, men blixtsnabbt stodo på benen igen, hvar för sig görande de yttersta ansträngningar att föra bollen vidare åt motpartiets sida.

Ett annat bollspel, tennis, hade introducerats i Sverige redan på 1870-talet sedan dess föregångare, jeu de paume, med rötter tillbaka till Erik XIV:s bollhus i Gamla stan fallit i glömska. Inte minst genom kronprins Gustafs, sedermera Gustaf V, stora personliga intresse, spreds tennisen snart till slott och herrgårdar. Klimatförhållandena i Sverige gjorde dock att tennis mest måste bli ett inomhusspel och på 1890-talet togs gymnastiksalar och exercishus i anspråk. Tennishallen i Stockholm invigdes 1896 och står ju kvar och är fullt användbar än i denna dag.

Ur skissbok av Erland Heurlin i Nordiska museets arkiv.

Kraftsporter som tyngdlyftning och brottning har som vi sett rötter tillbaka till det svenska bondesamhället. I slutet av 1800-talet blev de populära som föreningsidrotter. Atletik blev i Sverige namnet för tyngdlyftning till skillnad från andra språkområden, där *athletics*, *sports athlétiques* och *Leichtathletik* avser det vi kallar "fri idrott". Såväl tyngdlyftning som brottning (och senare boxning) dominerades tävlingsmässigt av professionella artister, som reste land och rike runt och visade upp sin styrka för pengar. Hjalmar Lundin och Arvid Andersson, "Starke Arvid", var berömda atleter under 1890-talet, som kunde lyfta pianon eller stora grupper av vuxna män.

Över huvud taget hade naturligtvis inte idrotten på 1890-talet hunnit få sin fasta organisation i en väl kontrollerad folkrörelse, som skulle bli fallet efter sekelskiftet. Ännu var idrott ett eldorado för allehanda individuella artister som ville slå mynt av sina talanger. Idrotten låg snubblande nära cirkuskonsten. Det gäller inte bara atleter utan också t.ex. de "snabblöpare", som under hela 1800-talet turnerade runt i riket. Ofta tävlade dessa professionella löpare mot hästar, som t.ex. Herr A. Dibbels gjorde i Falun 1883 enligt en annons i Dalpilen:

Steget är inte så stort mellan vårt 90-tals Gym och Östermalms Mekaniska-Gymnastiska Institut 1890. Ur annons i Ny Illustrerad Tidning.

Ridskakning för damer. Zanders Mediko-mekaniska gymnastik. Ny Illustrerad Tidning 1895.

STOR KAPPLÖPNING eger rum å den s k Cirkusplatsen vid Holmgatan Söndagen den 4 Febr. från kl. half 2 till kl. half 4 e.m. OBS! Sista föreställningen. OBS! Kapplöpning emellan Herr Dibbels och en Ryttare härifrån staden. Ryttaren skall rida i traf (ej i galopp eller skridt). Obs! Frågan är blott om hästen kan hålla ut i traf lika länge som Herr Dibbels. Man kan häraf få ett begrepp om, huruvida en menniska kan hafva lika stor uthållighet som en häst. Herr Dibbels springer 3 sv. mil på 1 och en half timme, utan uppehåll. Kapplöpningen börjar precis kl. 2 e.m. Entré: 1:sta plats 50 öre, 2:ndra plats 25 öre.

Reklamaffisch 1895. Nordiska museets arkiv.

1890-TAL OCH 1990-TAL

Idrotten var för hundra år sedan en rätt marginell företeelse i det svenska samhället, ett tidsfördriv och ett växande intresse hos framför allt unga affärsmän och kontorister, officerare och läroverkselever. Den som ville följa idrotten måste gå till specialpressen, som redan hunnit etablera sig på 1890-talet. De stora dagliga tidningarna skrev däremot blott sporadiskt om idrotten. Men den som hade ögon att se med kunde lätt förespå att detta nya tidsfördriv hade framtiden för sig. Man kunde snart se prov på idrottens förmåga att både locka till utövning och att attrahera stora människomassor till åskådarrollen.

Nu på 1990-talet har vi facit i handen. Idrotten blev en massrörelse, i dag den i särklass största folkrörelsen i landet. Den utvecklades till den perfekta underhållningen i massmedia, allra mest i TV. Genom massmedia har miljoner skolats till kunniga och kompetenta åskådare och bedömare. Den idrott, som för inte så

länge sedan var okänd för många, lär i dag knappast någon helt undgå att uppmärksamma och ta intryck av. Visst var Paava Lasse, Gustaf Fjaestad och "Starke Arvid" kända figurer i idrottskretsar på 1890-talet, men det är först radio och framför allt TV som gjort den moderna tidens elitidrottsmän familjära och välbekanta i vartenda svenskt hem.

Men naturligtvis har massmedias entusiasm för idrotten också medfört problem för idrottsrörelsen. De pengar som numera strömmar in i idrotten har också för länge sedan urholkat de ädla amatörideal, som så länge präglade den, i varje fall officiellt. På 1890-talet hade dessa amatörideal ännnu inte riktigt knäsatts. Det var trots allt pengarna som lockade de första skidrännarna till tävlingsspåren och i tidens tidningsreferat nämns regelbundet vilka priser som de olika vinnarna erhöll, ungefär lika öppet som man i dag meddelar prissummorna i den internationella tenniscirkusen. De enorma värden som numera står på spel i idrotten borde också hota fairplay-idealet. Rent fusk avslöjas dock förvånansvärt sällan, bortsett från dopingen i olika former, som naturligtvis i sig är ett minst sagt dödligt hot mot idrotten under 1990-talet.

På 1890-talet tog den organiserade svenska idrottsrörelsen sina första stapplande steg, någon riksorganisation fanns ännu inte. Idag är idrotten genomorganiserad – ibland överorganiserad. Om ett kriterium på en folkrörelse skall vara att den skall hålla en mot statsmakterna självständig och oppositionell linje är det tveksamt om idrottsrörelsen i dagens Sverige fyller det kriteriet. Oppositionell i politisk mening har den aldrig varit. På den oscariska tiden leddes den av generaler och direktörer och banden till kungahuset var många och starka. I dagens Sverige har socialdemokratin många tunga politiker i idrottens ledning, både på riksplan och förbundsplan. Statsmakterna har en hållhake på idrottsrörelsen, inte minst ekonomiskt. Till nästan chockerande stor del är idrotten i Sverige beroende av statsanslag. Sådana var främmande för pionjärerna på 1890-talet.

Idrotten har alltid varit en ungdomsrörelse. Men detta är egentligen mer uttalat i dag än det var på 1800-talet. De generösa bidragen för ungdomsverksamhet har lockat idrottsföreningarna att söka sig allt längre ned i åldersklasserna. Dagens skolbarn erbjuds idrotta i olika föreningars regi. Faran med detta omhändertagande är att barns vilja och förmåga till egen idrott, det jag

skulle vilja kalla "spontanidrott", går förlorad. Idrott blir ett fritidsalternativ som erbjuds av professionella specialister, inte som förr och definitivt på 1890-talet en spontan ungdomsaktivitet med primitiva och hemtillverkade redskap på grusvägar och ängsplaner. Personligen menar jag att detta är en utveckling som borde brytas.

Det finns också tendenser i det slutande 1900-talet, som tyder på att föreningsidrotten har passerat sin kulmen. Den moderna storstadsmänniskan har knappast tid och möjlighet att passa föreningarnas träningstider, i varje fall inte vuxna storstadsbor, som enbart vill idrotta för nöjes skull. Det finns tydliga tecken på en växande "privatidrott" om uttrycket tillåts. Joggingen är väl det bästa exemplet, men även gympingen pekar i samma riktning liksom det stora intresset för golf och tennis, vilka visserligen av formella skäl måste utövas i föreningsform men som har en utpräglat individuell karaktär. Föreningsidrotten kommer att få svårt att rekrytera i de större städerna i framtiden. Däremot kommer den rena landsbygdens föreningar att behålla en viktig roll. De har på många håll kommit att bli den förening som socialt sett håller ihop en bygd, den politiskt och religiöst neutrala föreningen dit alla slags människor dras, inte minst för att markera sin lojalitet med bygden, för att uttrycka den lokala identiteten.

EN SKÖN, NY VÄRLD

Om Ellen Keys visioner och en senare tids verklighet

Ronny Ambjörnsson

Ronny Ambjörnsson, professor i idéhistoria vid Umeå universitet.

När vi idag talar om boende använder vi oss för det mesta av begreppet bostad. Vi talar om bostadsyta, bostadsområde, bostadspolitik. Kring sekelskiftet talades det också om bostad. Men ett vanligare ord, som förekom även i utredningssammanhang, var hem. Det är skillnad mellan bostad och hem. Bostad är en plats att bo på; en bostadsyta, ett bostadsområde. Hem är en massa mer saker. Det är en plats att bo på men det är också ett mönster för samlevnad, en stämning, en hållning. Hem utgår från två ord i fornsvenskan, *he(e)m*, som betyder boningsplats och *hember*, som betyder värld. Det moderna ordet bevarar något av denna ambivalens. Hem är någonting på samma gång mycket stort och mycket litet. När ordet under 1800-talet genom påverkan från tyskans *heim* och engelskans *home* började bli vanligt i svenskan är det i en romantisk kontext. Hem framstår som ett centrum i världen men samtidigt som en värld i miniatyr, en värld av känslor, hänsynstaganden och förpliktelser. Det går därför att använda på andra områden än boende i strikt mening. Det går att projicera utöver ett betydligt större område än en bostadsyta. På 1930- och 40-talen talades det om folkhem. Samhället skulle bli ett stort hem. Hem har uppenbarligen en utopisk dimension, en dimension utöver bostadens tre dimensioner. Hem överskrider det till tiden och rummet begränsade.

HEMMETS UTOPI

Ellen Key är idag en ganska bortglömd författare. Kring sekelskiftet stod hennes namn i centrum i kulturdebatten inte bara i Sverige utan även utomlands. Hennes böcker översattes till fler-

Ellen Key i sitt hem, omgiven av böcker. På hedersplats på bordet en reproduktion av Mona Lisa. Foto Kungl. biblioteket.

talet europeiska språk och hon torde, jämte Strindberg och Lagerlöf, ha varit den mest kända svenska författaren. Än idag finns ett stort intresse för hennes idéer utanför Europa, t.ex. i Japan där hennes böcker fortfarande ges ut och kommenteras av kritiker och forskare. Men i Europa är hon död.

Det finns flera skäl till att det är så. Hennes språk är alltför präglat av sin tid, idéerna bärs fram av ett starkt patos, vars retorik ter sig överlastad och alltför deklamatorisk (ett förhållande som hänger ihop med att flera av hennes mer kända essäer från början var föredrag). Även själva idéerna är präglade av sin tid och en annan tid kan därför ha svårt att ta till sig dessa.

Samtidigt finns det emellertid i hennes idéer element som når utöver sin samtid. Man kan uttrycka förhållandet så: bakom

hennes inlägg i olika frågor anas en utopi, en dröm om en annorlunda tingens ordning som hör framtiden till. Men det är alls inte fråga om någon regelrätt utopi, i släkt med Västerlandets stora utopier, sådana de kommer oss till mötes hos författare som Thomas More, Tommaso Campanella, Charles Fourier eller Edward Bellamy. Dessa kännetecknas vanligen av en mycket strikt struktur, ja, det utopiska samhället är inte sällan så genomorganiserat att det knappt finns ett utrymme dit man kan dra sig undan och vara för sig själv. Ellen Keys utopi är långt vagare och tar sig mest uttryck i en emotionell energi som laddar hennes tänkande med framtidsbilder, i vilka Keys samtid ibland möter vår tid.

Ett centrum i denna utopi är hemmet. Ellen Key växte upp i en herrgård på landet, Sundsholm utanför Västervik. Hennes far var Emil Key, känd riksdagspolitiker och en av lantmannapartiets främsta talesmän, hennes mor Sophie Key, född Posse, dotter till en av Sveriges största jordmagnater. Det var ett frisinnat hem där böcker och debatt spelade stor roll, genom fadern kom familjen i kontakt med tidens politiska strömningar och modern synes också ha spelat en viktig roll när det gäller introduktionen av skönlitteratur, till stor del engelska romaner, som höglästes på kvällarna runt aftonlampan i salen. (Ellen lärde känna sina första författare, hopkrupen under salsbordet.) Som en typisk herrgård från förra seklet var Sundsholm ett självförsörjande företag, en arbetsgemenskap vari ingick inte endast jordbrukets arbetare utan även hantverkare, anställda på stat. Hemmet var en värld med centrum i den Keyska familjen, en grupp människor förenade av känsla, intellektuella intressen och en viss stämning, svår att precisera. Båda makarna bidrog till denna stämning, var och en på sitt sätt.

Sundsholm bar sig emellertid inte som jordbruksföretag och hotet om gårdens försäljning låg tungt över Ellen Keys ungdom. Barndomshemmet var ett paradis på villkor och när Ellen Key uppnått vuxen ålder gick gården under klubban. Hemmet upplöstes, men levde kvar som minne, som saknad. Ur denna saknad växer hennes idéer om framtidens människor och framtidens liv, idéer som alla på olika sätt inbegriper begreppet hem.

Men idéerna har naturligtvis också sina rötter i läsning. Ellen Key var i hög grad en läsande människa. Redan i ungdomsåren blev böckerna hennes nära vänner, som hon ofta återvände till,

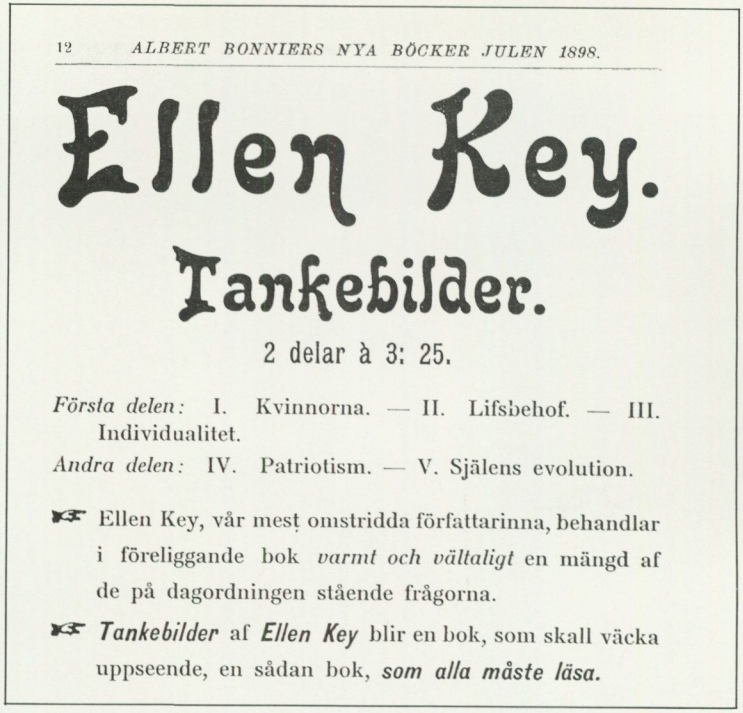

12 ALBERT BONNIERS NYA BÖCKER JULEN 1898.

Ellen Key.

Tankebilder.

2 delar à 3: 25.

Första delen: I. Kvinnorna. — II. Lifsbehof. — III. Individualitet.

Andra delen: IV. Patriotism. — V. Själens evolution.

☞ Ellen Key, vår mest omstridda författarinna, behandlar i föreliggande bok *varmt och vältaligt* en mängd af de på dagordningen stående frågorna.

☞ ***Tankebilder*** af ***Ellen Key*** blir en bok, som skall väcka uppseende, en sådan bok, ***som alla måste läsa.***

Tankebilder, 1898, var den första i en serie skrifter där Ellen Key formade de idéer som kom att ingå i hennes budskap. Annons i Svea, Folk-Kalender 1899.

instämde i eller grälade med. Som vuxen var hon intellektuellt receptiv som få i sin samtid, hon levde med i sin tids stora idédebatter och spelade en viktig roll när det gällde att introducera ny litteratur och nya tankegångar i Sverige. Hon tillgodogjorde sig tidigt Herbert Spencers evolutionistiska idéer, liksom Friedrich Nietzsches föreställningar om den stora personlighetens kommande roll. (Litteraturhistorikern Ulf Wittrock har skrivit det grundläggande arbetet om Keys intellektuella utveckling, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro.*)

Men det är framför allt genom läsning av ett antal skönlitterära författare som hon formar de idéer vilka kommer att ingå i hennes budskap, sådant detta kommer oss till mötes i hennes stora skrifter från sekelskiftet, *Tankebilder* (1898), *Barnets århundrade* (1900), *Lifslinjer* (1903–06). Bland dessa författare må särskilt nämnas George Eliot, Elisabeth Barrett-Browning, Goethe, Almquist, Bremer, Björnson och Ibsen. Det som hon särskilt fäst sig vid hos dessa är deras beskrivning av förhållandet mellan man och kvinna, deras problematisering av samlivet och deras visio-

"Vännerna", målad av Hanna Pauli 1900–1907, visar Sällskapet Juntan kring Ellen Key. I mitten, läsande ur ett manuskript Ellen Key själv. Runt bordet sitter till vänster fru Olga Fåhraeus, fru Lisen Bonnier, till höger bokförläggare Karl Otto Bonnier, konstnären Richard Bergh med hustru Gerda, professor Arthur Bendixson samt skriftställaren Klas Fåhraeus. I fonden står konstnären Georg Pauli och vid pianot en fröken Hirsch. Sittande på golvet konstnärinnan själv. Foto Statens konstmuseer.

ner om en ny gemenskap mellan könen, där det ena inte är underordnat det andra, ett nytt hemliv där känslan inte utesluter intellektet. Key gör dessa visioner till sina, men hon bygger också vidare på dem och förvandlar visionerna till en utopi, som handlar inte bara om hemmet utan också om förhållandena i samhället.

Vad Ellen Key gör är, kan man säga, att hon ifrågasätter gränsen mellan det privata och det offentliga, mellan hem och samhälle. Hon ställer frågan, om inte samhället i vissa avseenden kan dra nytta av de samlevnadsmönster som växer fram i hemmet.

Jag skall i denna artikel peka på några element i denna utopi.

Men jag vill erinra om att det är fråga om ett rekonstruktionsarbete, utopin är inte genomförd utan tar sig uttryck i en rad framtidsbilder, ställda bredvid varandra.

SAMHÄLLSMODERN

Ellen Key gjorde sig känd inför en större publik först 1896 då hon gav ut en liten polemisk skrift, *Missbrukad kvinnokraft*. I denna gick hon tillrätta med kvinnorörelsen, som hon tyckte hade svikit kvinnornas sak genom att förespråka en frigörelse på samma villkor som männen. Genom påverkan från svenska författare som Bremer och Almqvist, från den engelska romanen och från evolutionsbiologin utvecklar Key en särartsföreställning, som går ut på att man och kvinna har likvärdiga, fast skilda egenskaper. Hos mannen överväger, tänker sig Key, intellektet och den abstrakta rationaliseringsförmågan, hos kvinnan känslan, den psykologiska intuitionen och förmågan till omsorg. I hemmet balanseras dessa förmågor till en jämvikt, en harmoni. Rättvisan utesluter inte hänsynen, jämlikheten inte särarten.

I samhället dominerar emellertid männens rationalitet, något som förstås hänger samman med att kvinnorna på Ellen Keys tid inte tillerkändes några medborgerliga rättigheter. Att kräva sådana blir för Key, liksom för kvinnorörelsen, en viktig uppgift, men kravet framstår inte som något mål i sig. Målet är ett förändrat samhälle. Key talar om något som hon kallar samhällsmoderlighet. När kvinnan går ut i samhället tar hon, menar Key, med sig den särart som utvecklats i det ideala hemmet, omsorgsförmågan och kärleken till livet och freden. Samhället kommer härigenom att i grunden förändras, liksom konsten, vetenskapen och litteraturen. Samhället blir till ett hem.

I annan, mindre revolutionär form, återfinner vi dessa tankar hos ledande socialdemokrater på trettiotalet, särskilt hos Per Albin Hansson i dennes folkhemsideologi. Men även hos vår tids feminister återfinns liknande tankegångar, t.ex. idén att kvinnan genom en särskild "omsorgsrationalitet" kan underminera den destruktiva rationalitet som styrt mannens förehavanden och att kvinnan därför är en naturlig förespråkare för fred och för ett globalt medvetande om miljöns problem.

Det finns emellertid en viktig skillnad mellan Ellen Key och dagens feminister. Hon förankrar sina idéer i sin samtids ledande

vetenskapliga paradigm, evolutionismen, och dessa får därigenom en starkt deterministisk prägel. Key delar med evolutionsbiologin en tro på förvärvade egenskapers ärftlighet. I sitt samliv med mannen har, tänker sig Ellen Key, kvinnan utvecklat de egenskaper som kännetecknar hennes kön. Den biologiska reproduktionsförmågan som naturen givit henne har i hemmet utvecklats till en psykologisk kapacitet, en förmåga till social reproduktion. Denna förmåga kan emellertid, menar hon, gå förlorad om kvinnan villkorslöst går ut i samhället. Enkelt uttryckt: den kvinna som arbetar inom samma arbetsmarknad som mannen och som gör sina samhälleliga insatser på samma områden kommer successivt att förändras och bli som en man. Hon kommer att tänka som en man, handla som en man. Det är en förändring som för Key framstår som ödesdiger. Ty därigenom förintas de utopiska möjligheterna, och samhället sluter sig. I stället förespråkar Key vad hon kallar "naturenliga arbetsområden för kvinnan", alltså arbetsområden som stämmer överens med de uppgifter kvinnan fyller i det ideala hemmet, uppgifter som har med förståelse, intuition och vård att göra. Den kvinna som går ut i yrkeslivet skall s.a.s. ta med sig hemmet och förverkliga dess moral i sitt arbete.

I de naturenliga arbetsområden som Key talar om återfinner vi vård- och läraryrkena, alltså den arbetsmarknad som under 1900-talet kommit att domineras av just kvinnor. Visionen har här blivit verklighet men knappast på det vis Key tänkt sig; vad som hänt är snarast att utopin fått legitimera en ojämlik arbetsmarknad där kvinnor anvisats yrkesområden med lägre lön och status än männen, i särartsideologin har manssamhället funnit en perfekt formel att slussa kvinnorna mellan familj och yrkesliv utan att göra avkall på sin grundläggande uppfattning om kvinnokönets kall.

Denna historiens ironi torde hänga samman med det klassperspektiv som präglar Ellen Keys visioner. En motor bakom dessa är, som vi sett, minnet av barndomshemmet med dess strikta rollfördelning: en man som till stor del vistades i offentligheten och en förstående mor med uppsikt över barnen och dessas fostran. I ett vidare perspektiv är det också detta borgerliga familjemönster som träder oss till mötes i tidens skönlitteratur, i synnerhet i romanen. Vad Ellen Key gör är att hon förser detta mönster med en teoretiskt artikulerad ideologi samt, i ett vidare

perspektiv, drar ut de utopiska konsekvenserna som ideologin rymmer.

BARNETS ÅRHUNDRADE

Hemmet bildar också utgångspunkten för ett annat av Ellen Keys stora intresseområden, uppfostran och skolan. 1900 gav hon ut sin mest lästa och flitigast översatta bok, *Barnets århundrade*. Titeln syftar på det instundande århundradet. 1900-talet kommer, tänker sig Key, att ägnas åt vård och uppfostran av det unga släktet. 1900-talets människor kommer att vara genomsyrade av medvetandet om fostrans helt avgörande roll, när det gäller det framtida samhället. "Detta medvetande kommer att göra det nya släktet, dess tillblivelse, dess vård, dess uppfostran till den centrala samhällsuppgiften; den kring vilken alla seder och lagar, alla samhällsinrättningar ordna sig; den ur vars synpunkt alla andra frågor bedömas, alla viktiga beslut fattas". Man kan tolka Key så att hon i uppfostran och undervisning ser den verksamhet som kommer att strukturera 1900-talets samhälle, en framtidsförhoppning som inte helt kommit på skam, om vi begrundar dagens utbildningssamhälle med dess starka inslag av fostran av olika slag.

Skillnaden mellan dagens skola och Ellen Keys idéer är dock det som mest faller i ögonen. Det är en skillnad som hänger samman med den centrala roll hon tillmäter hemmet. Dagens fostran är professionell. Från förskola till högskola och vuxenutbildning är vi överlämnade åt experters verksamhet och existerar det någon förbindelse mellan hem och skola är det snarast skolan som invaderat hemmet: den äldre generationens traditionella auktoritet håller i snabb takt på att ersättas av expertens – vad har traditionen att sätta upp mot vetandet? Key vill se den motsatta rörelsen. De relationer som utvecklas i det goda hemmet skall genomsyra skolan. Vishet är viktigare än vetande.

Ellen Key är också mycket kritisk mot sin samtids skola. Där försiggår, skriver hon, "själamord". Orsaken till dessa ständigt pågående stympningar och själamord är dels betygshetsen – "betygen måste avskaffas från jorden" – dels vad hon kallar mångläseriet, alltså den uppsplittring av arbetsdagen som vi känner igen från dagens skola och som Key förliknar vid vågskvalp: "Plask – fyrtiofem minuter kristendom; plask – dito histo-

ria; plask – dito slöjd; plask – dito franska; plask – dito naturkunnighet!" Plugg ställs emot fostran. Den överordnade invändning Key har mot sin samtids skola är att denna är modellerad efter fabrikens princip, inte hemmets; skolsystemet leder, skriver hon, till "dussinfabrikation av onödigheter". Det är, menar Key och bemöter en i samtiden ofta framförd åsikt, inte så att skolan förbereder för vuxenlivet genom att utgöra "ett litet samhälle". Tvärtom:

hemmet är det naturliga samhälle, där barnet på allvar lär sig de sociala plikterna av hjälpsamhet och verksamhet, medan den nuvarande skolan endast konstlat ersätter den hemmets samhällsuppfostran, som skola och hemläxor beröva barnet...

Rent konkret tänker sig Key att småskolan skall ersättas av "hemkurser", omfattande åtta till tio barn. I sådana kurser kan undervisningen göras levande på det viset att den lättare anpassas efter de olika utvecklingsnivåer, som även barn som tillhör samma åldersgrupp står på. I en liten hemgrupp kan även undervisningen individualiseras och i stället för skolans abstraktion – timplaner och obligatoriska kursmoment – får vi en hemmets konkretion.

Den skola som, när barnen uppnått nio–tioårsåldern, följer på dessa hemkurser måste, menar Key, vara en samskola. Att skilja pojkar och flickor är naturvidrigt och ett uttryck för skolans abstraktion. Liksom hemmet innehåller barn av båda könen måste skolan göra det. Det är tydligt att Keys kritik i det här avseendet gäller läroverket och flickskolan, alltså medelklassens skolor – folkskolan var ju redan en samskola – men visionen omfattar alla klasser. Den tänkta samskolan skall närma inte bara könen utan även samhällsklasserna till varandra.

Man och kvinna, överklass och underklass, gå ännu på vardera sidan om en mur, över vilken de räcka varandra händerna. Men det gäller att genombryta muren. Samskolan, i ordets stora, fulla mening, blir den första bräckan i muren.

Skolan framstår i meningar som dessa som något mer än undervisningsanstalter – de är ett slags institutioner för att förbereda ett kommande samhälle, en önskad framtida värld. Ellen Key stod socialdemokratin nära, samtidigt som hon i en rad avseenden närmast kan betecknas som liberal, en motsättning som då

och då kommer till uttryck i hennes författarskap. Men i synen på skolans strategiska roll i samhällsbygget samsas de båda ideologierna hos henne, liksom de gör det i det politiska livet: en föreningspunkt mellan socialdemokrati och liberalism, särskilt tydlig i vårt land, är den nästan orimligt starka tilltron till skolans och utbildningens roll, när det gäller klassutjämning och demokrati. Ellen Key är här mer än en föregångsgestalt, med sina idéer om fostrans och bildningens roll har hon starkt påverkat såväl ledande liberaler som socialdemokrater.

Ellen Key är inte omedveten om motsättningen mellan liberalism och socialism. Men hon ser också beröringspunkterna: tron på framtiden, utvecklingsoptimismen. För Key är socialismen en lära som står i pakt med tiden. Men hon är påfallande ointresserad av socialismens ekonomiska teorier, utarmningsläran och läran om kapitalets koncentration. I hennes skrift, *Individualism och socialism* (1895), framstår socialismen närmast som en garant för individens möjlighet till självförverkligande. Kapitalismen hämmar enligt Key människan i hennes djupast liggande behov: att förverkliga sig i sitt arbete samt i det äktenskapliga livet. I ett framtida socialistiskt samhälle behöver ingen, menar hon, tvingas sälja sin arbetskraft till underpris, eller gifta sig för att bli försörjd. I ett samhälle, där alla är garanterade arbete, kommer varje individ få möjlighet att utföra det slag av arbete som han eller hon kan göra bättre än andra. Det blir också möjligt att leva samman med den man älskar. Personligheten kommer då att växa. Framtiden kommer att se ett nytt människosläkte, fullkomligare och friare än vi själva. Där, i personlighetens evangelium, slutar en av linjerna i Ellen Keys tänkande. Mot slutet av nittiotalet blir Ellen Key alltmer influerad av Friedrich Nietzsche. Liksom Nietzsche hyllar hon den fria individen som förmår sätta sig över konvenansens bud. Och liksom för Nietzsche kommer estetiken att ersätta moralen. Det sköna blir viktigare än det goda.

SKÖNHETEN

I själva verket är skönheten en grundläggande dimension i det samhälle som Ellen Key vid sekelskiftet ser fram emot. Och skönhet hänför sig inte endast till ting som går att röra vid, konstverk, byggnader och bruksföremål utan är ett värde som har

med själva levandet att göra. En människa kan leva ett skönt liv. Hur detta sköna liv kan gestaltas är avhängigt av många förhållanden. Men familjen, hemmet spelar en viktig roll. Ty skönheten tar sin början i vardagen. Ellen Key är under 90-talet och kring sekelskiftet intensivt sysselsatt med vardagens skönhet, något som kommer till uttryck i titlar på essäer och föredrag: *Hvardagsskönhet*, *Skönhet i hemmen* (Dessa båda uppsatser från 1891 resp. 1897 är 1899 sammanfogade i verdandiskriften *Skönhet för alla*), *Sällskapslivets skönhetsbud* (1903), *Samhällsskönheten* (1903), *Skönhetens sedelag* (1903). En sammanfattning av de synpunkter som framförs i dessa essäer ges i det större arbete som hon gav ut 1906, *Folkbildningsarbetet. Särskilt med hänsyn till skönhetssinnets odling*.

Folkbildningsarbetet är utgiven på det socialdemokratiska Tidens förlag och behållningen av boken skall, enligt förordet, delas lika mellan Värmlands Folkets Husfond och IOGT:s studiecirklar. Ellen Key hyser, som vi påpekat, starka sympatier för socialdemokratin. Hon är intensivt upptagen av tidens sociala problematik. Men hon gör en viktig markering. Det sociala får inte gå före det estetiska. Båda områdena hänger ihop. Vi kan inte först ta itu med den sociala frågan och sedan lösa den estetiska. Båda måste lösas samtidigt. Det finns, skriver hon i Folkbildningsarbetet:

många som menar att det blir tids nog att tala om folket och konsten, när alla människor äro tryggade mot brist på det för sitt livs uppehälle nödvändiga. De, som så orda, glömma att det även inom den klass, som ännu nödgas leva i nöd och oskönhet, finnes många, hos vilka själens skönhetslängtan är lika sugande som den kroppsliga hungern. De glömma att mycket ont – icke minst superiet – bland annat kommer av behovet att för några korta stunder försköna livet, se det i färg och ljus, förnimma den stegring av livskänslan, som ruset till en viss punkt meddelar. /. . ./ Och man har inte rimligt skäl att under arbetet för att upphäva nöden försumma utvecklingen av denna skönhetskänsla.

Denna uppfattning har hos Key sin grund i föreställningen att det yttre påverkar det inre. Den människa som i sin vardag ständigt möter fulhet, blir andligt nedbruten, andligt ful. Och tvärtom: den människa som möter skönhet blir också skön till sin själ. En sådan människa uppträder "värdigare". Hon blir medveten om sitt egenvärde.

Det sociala problemet framstår i detta perspektiv som del av en

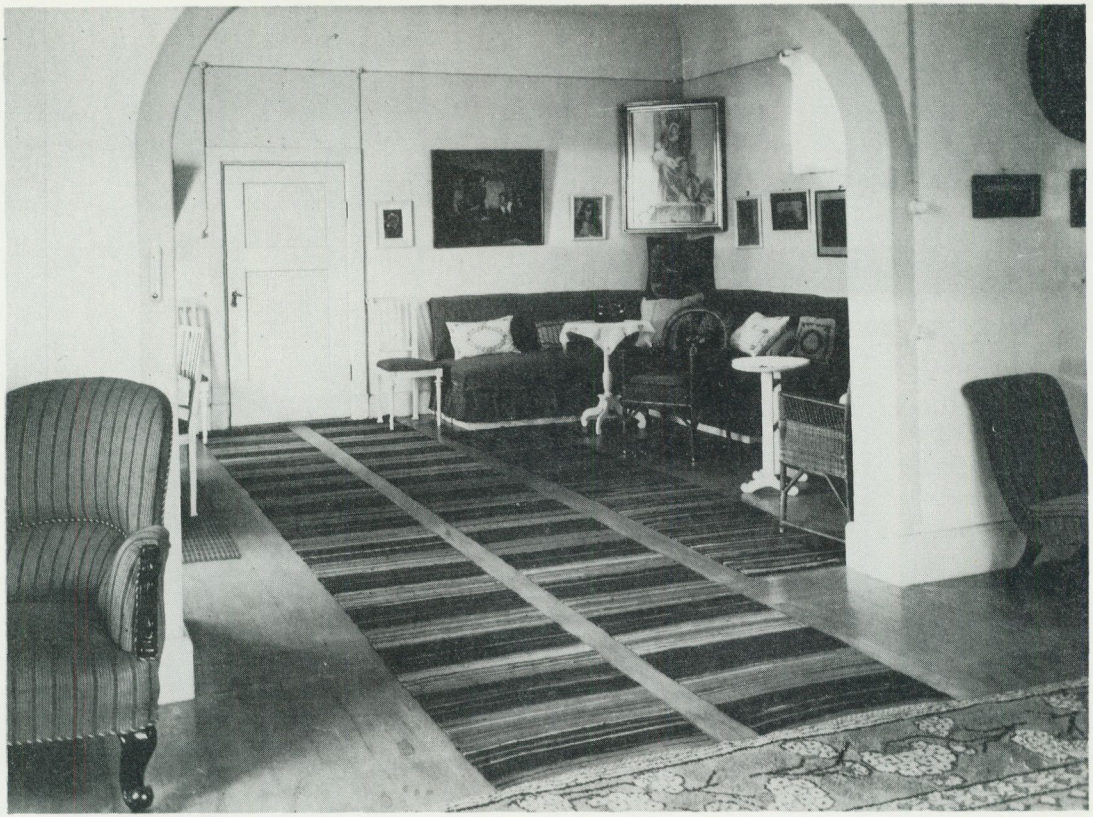

"... där golfvet skiner blankhvitt och trasmattor bilda vägar på golfvet, där hvita hemgjorda gardiner släppa in solen på de väl skötta blomkrukorna ...". Interiör från Strand, byggt 1910. Foto Pressens Bild AB.

större problematik som handlar om självförverkligande. I denna problematik spelar skönheten en nyckelroll. Vardagen måste göras skönare för att individen – och Key tänker här särskilt på arbetaren – skall bli medveten om sitt egenvärde. Och denna skönhet kan individen själv skapa genom att ta itu med den vardag som börjar i hemmet.

Men Ellen Key bistår gärna med råd. De uppsatser om vardagsskönhet som hon skrev kring sekelskiftet är alla fulla av de mest detaljerade synpunkter på hur skönheten skall konkret gestaltas. Och Key har en mycket bestämd uppfattning om vad som är skönt och vad som är fult. Så här kan det t.ex. låta:

En omålad eller betsad stol är vackrare än en svängd och polerad af oäkta material. Men den helröda eller helgröna eller pärlhvita stolen är vackrare än den omålade. Däremot är det ej vackert, som man ofta ser i bondhem, att

sitsen målas svart. Ty svart värkar dystert och dessutom ger den svarta sitsen intryck af ett mörkt tomrum, icke af en säker hviloplats. (Skönhet i Hemmen)

Hur ser då hennes ideal ut? Inte oväntat är det hämtat från landsbygden, från den miljö som kommer hennes egen hemmiljö, herrgården, närmast: prästgården. Eller för att vara mer precis, prästgård, men spetsad med någon del allmogestuga. Hon skriver:

Huru genomtrefligt och vackert är till exempel icke ett gammalt förmak i en prästgård, där möblerna äro pärlfärgade, där golfvet skiner blankhvitt och trasmattor bilda vägar på golfvet, där hvita, hemgjorda gardiner släppa in solen på de väl skötta blomkrukorna; en blå- och hvitrutig, hemväfd bordduk ligger på bordet, och en gammal blå och hvit kakelugn står i vrån – och där man inte brytt sig om de ledsamma hvita öfverdragen på möblerna, utan låtit dessa visa sig i en enkel, hemväfd beklädnad! Eller också den enkla bondstugan med sina hemmasnickrade, rödmålade möbler – fällbänk, fällbord, dragkista och stolar – med den stora väggklockan, som pickar i vrån; med golfvet enrisstrött, och den hvitlimmade spiseln med sin stora brasa om vintern och sitt eklöf om sommaren!

Men Ellen Key är också, i sin skrift, ännu mer konkret. Hon ger exempel på ett bestämt idealiskt hem, nämligen Carl Larssons Sundborn. *Skönhet i hemmen* skrevs 1897. Samma år ställde Carl Larsson på Stockholmsutställningen ut sin bostad i form av ett antal akvareller, samma akvareller som två år senare kom ut som bok under den betecknande titeln *Ett hem*. Ty detta är naturligtvis ingen bostad, det är ett Hem, med hemlivets alla accessoarer: från blomfönster, trasmattor, lässtunder i soffan, till stojande barn och dessas blida mor, nyss förvandlad från konstnär till hustru. (Karin Larsson var, som bekant, en lovande konstnär innan hon blev sin mans och snart hela Sveriges hustru och hemmafru.)

Likheterna mellan de miljöer Larsson målar i bild och Key i ord är inte tillfälliga. Båda var inspirerade av den engelska Arts and Craft-rörelsen, den rörelse som utgick från den utopiske socialisten William Morris och dennes strävan att förena konst och konsthantverk, skönhet och vardag. Och när Larsson ställer ut sitt hem på Stockholms-utställningen gör Key något liknande: hon låter tillsammans med konstnären Richard Berg och dennes

Att hjälpa arbetarna att inreda vackra och hemtrevliga bostäder var en viktig uppgift, ansåg Ellen Key. Också den hungrige kunde ha en skönhetslängtan. Det "gröna rummet" med arbetarmöbel av Carl Westman, arrangerat på Stockholms Arbetarinstitut 1899 av Ellen Key och Richard Berg.

hustru inreda ett idealhem som ställs ut på Stockholms arbetarinstitut. Men det är typiskt nog ett hem för arbetare, bestående av ett enda rum.

Det finns hos Ellen Key hela tiden ett pedagogiskt patos. Alla människor har ett skönhetssinne. Men det existerar bara som möjlighet. Det måste odlas. Det är detta som för Key är den innersta innebörden i folkbildningsarbetet. Folket skall höjas. Det är samma projekt som William Morris och konstnären Walter Crane tidigare inlåtit sig på och Key åkallar ständigt dessa. Morris' och Cranes valspråk var, skriver Key i *Folkbildningsarbetet:*

på en gång demokratiskt och aristokratiskt: Konst för alla, konst i allt. *Men detta betyder icke, att konsten och konstslöjden skola sänkas till de mångas låga ståndpunkt. Det betyder, att alla skola höjas och utvecklas, så att allt – det största som det minsta, byggnaden för århundraden som glaset för dagen – blir uttryck för skönhetssinnet hos de förbrukande lika väl som hos de frambringande.*

Det finns folk som frambringar konst och folk som förbrukar den. Men båda grupperna förenas av samma skönhetssinne. Skönheten demokratiserar.

FUNKTIONALISM FÖRE FUNKTIONALISMEN

Hittills har vi mest rört oss på ytan av Ellen Keys idéer, sådana de möter oss i skrifterna kring sekelskiftet. Jag skall nu försöka fördjupa analysen. Vad är det för demokrati som här impliceras? Vad är det för skönhet, vad är det för hem? Och hur hänger dessa båda storheter ihop med den familjeideologi som vi tidigare urskilde och som Key bekände sig till?

Familj och bostad utgör, tillsammantagna, ett hem. Men bara under vissa betingelser. Familjen måste, enligt Ellen Key, motsvara sin idé. Och bostaden måste vara utformad så att den kan härbärgera denna idé. Den skall helst inte vara för trång. Intet är, skriver Key i *Folkbildningsarbetet* "mer försvårande för arbetarnes självbildning och skönhetssinnets utveckling, mer ödeläggande för hemtrevnaden och familjeömheten, mer lockande till onykterhet och könslig osedlighet än trångboddhet". Hon citerar, med instämmande, Gustav Sundbärg som i sin tur refererar den tyske marxisten Werner Sombart. För att hemmet, heter det här, skall bli platsen för "ett sådant samliv som motsvarar familjeidén" så måste det dels vara "skyddat för inträngande av främmande element och inblick av utomstående", dels erbjuda tillräckligt utrymme för den enskilde familjemedlemmen till individuell verksamhet. Målet är en bostad med minst sex, sju rum och kök, ett sovrum för föräldrarna, ett för barnen, ett gemensamt vardagsrum, ett tvättrum och "*ett par små kammare*, där familjens enskilda medlemmar kan dra sig tillbaka för att vara allena med sin sysselsättning eller sin stämning, samt *ett reservrum*, där födelse, sjukdom, död och andra gäster någon gång finna ett tillfälligt hem".

Det är uppenbart att Sombart, och genom denne Key, här talar om en framtida, ideal värld, som ännu så länge inte existerar i verkligheten. Men den är intressant som ideal. Den ideala bostaden skall möjliggöra ett hemliv, där samvaro och enskildhet inte utesluter varandra. Det är Sombarts, och även Keys, uppfattning av familjens idé. Men den uttrycker också en annan tanke. Boendets funktioner är uppdelade och hänvisade till olika rum. "Det är icke vackert och icke heller passande att man i ett och samma rum och ofta nog samtidigt föder, dör, kokar, tvättar, äter och arbetar." Det är inte vackert att göra olika saker i samma rum. Estetiken hänger i detta boendeideal samman med en markering av funktionen: vi anar redan 30-talet i formuleringar som den ovan citerade.

Formuleringen är emellertid Werner Sombarts och vi talar här om Ellen Key. Visserligen citerar hon utförligt men det är inte säkert att hon instämmer i hela resonemanget. Det finns likväl vissa likheter mellan Sombarts ideala boende och den estetik som Key utvecklar kring sekelskiftet.

Key binder i denna estetik skönheten till ändamål. Ett föremål blir vackert när man klart kan se dess ändamål, dess funktion. Hon talar om en estetikens huvudlag, varur hon härleder vissa följdsatser. Sådana följdsatser är att smaken hör samman med naturen och att naturen alltid verkar på ett enkelt sätt. Hon skriver härom i *Skönhet för alla:*

Om man tillämpar dessa satser på våra hem, så blir den första regeln den: att vi alltid, för hvar sak, vi till dem förvärfva, böra fråga oss om den fyller hufvudlagens *fordringar? Och denna lag är: att hvar sak skall motsvara det ändamål, för hvilket den är till! På en stol skall man kunna sitta bra, vid ett bord skall man lugnt kunna arbeta eller äta, i en säng skall man kunna hvila väl. Den obekväma stolen, det rankiga bordet, den smala sängen äro således redan därför fula.*

I denna funktionalism skymtar en tanke som blir tydligare när vi ser hur det estetiska resonemanget utformas när det gäller livet i dess s.a.s. mest vardagliga uttrycksform: kroppen och dess skönhet. Ellen Key talar i *Folkbildningsarbetet* mycket om värdet av kroppskultur. Kroppen måste bildas i samma mån som själen. I denna kroppskultur är allsidighet helt avgörande, alla lemmar måste övas i lika grad för att kroppen skall bli skön. Det är den allsidigt utvecklade kroppen som skall utgöra idealet för det som

I Jonsered hade ingenjören James Gibson "gått i spetsen för de estetiska och hygieniska idéernas tillämpning vid arbetarbostäder" skriver Ellen Key i Folkbildningsarbetet 1906. Några arbetarbostadslängor i Jonsered omkring 1910.

Key kallar folkskönheten. "Den *allsidigt* utvecklade kroppen är den livsdugligaste, med andra ord fullkomligaste, med andra ord vackraste."

Här samordnas vacker, fullkomlig och livsduglig. Det vackraste är det mest livsdugliga, det mest livsdugliga det vackraste. Det är en naturlig följd av den estetiska funktionalismen. Det vackra är det som passar för sitt ändamål, det som duger. Och den skönaste människan är den som duger för livet. Key talar i sina skrifter kring sekelskiftet ibland om hygien. Och hon gör det i samma andetag som hon talar om estetik. I *Folkbildningsarbetet* skriver hon om hur, i Jonsereds fabriker utanför Göteborg, ingenjören James Gibson, "gått i spetsen för de estetiska och hygieniska idéernas tillämpning vid arbetarbostäder, samlingslokaler, m.m.". Han har bl.a. skapat "prydliga hem" för ogifta arbeterskor samt en ändamålsenlig arbetsdräkt för kvinnliga arbetare. Han har, sett ur det keyska perspektivet, slagit två flugor i en smäll: skapat något på samma gång estetiskt och hygieniskt, vackert och riktigt.

Och det är detta som förenar alla de reformer som Key föreslår

i det stora reformprogram som hon lägger fram kring sekelskiftet, den utopi som vi söker rekonstruera. Vardagstingen skall bli skönare, bostäderna, husen, städerna, människorna och de höljen i vilka de klär sig, allt skall bli skönare. Eller som Key uttrycker det: "livet självt blir skönt". Men detta innebär att det samtidigt blir riktigare. Det sköna livet är detsamma som det riktiga livet. Och då är vi framme i 30-talet och de svenska samhällsingenjörernas utopier.

Hemmet spelar en avgörande roll i denna process. Det är där vi skall lära oss de enkla tingens skönhet. Det är också där som vi skall lära oss det sköna liv som en gång skall genomsyra hela samhället. Det är ett liv som utmärks av till lika delar kollektivism och individualism, ett liv där känsla och intellekt balanserar varandra till en harmoni, som inte bara är skön utan också riktig i det att den alstras ur de polariserade könsroller som vetenskapen – Key hänvisar till Spencer – visat står bäst i pakt med utvecklingens krav.

Det sköna liv som Key ser fram emot, skall komma att levas av två kategorier av människor: de som frambringar konst och de som förbrukar den. Key är mycket noga med att inte blanda ihop dessa båda kategorier. När hon i *Folkbildningsarbetet* föreslår att det skall anordnas konstnärliga sommarkurser inskärper hon att avsikten med dessa inte är att ge "någon som helst undervisning till konstnärlighet utan endast undervisning i allt, som kan ge kärlek och vördnad för konsten och längtan efter en ädlare smak i hemmen".

Från början har denna tanke en starkt demokratisk udd. Den råhet som utmärker världen blir inte övervunnen, skriver hon i *Tankebilder*, endast genom att ett fåtal har tillfälle att frambringa andliga kulturvärden, utan genom att ett flertal bereds möjlighet att njuta dess värden.

Men i ett framväxande konsumtionssamhälle blir, som konsthistorikern Lena Johannesson påpekat, denna uppdelning lätt till en gräns mellan de som skapar, de stora andarna, och de som bara lever. Eller uttryckt på annat sätt: mellan skaparna och njutarna.

I en uppsats från 1914, *Nöjeskultur*, refererar Ellen Key sina idéer från *Tankebilder* i ett sammanhang som får en att associera till en kommande utveckling. Hon skriver här:

Stor konst danas av dem som själva eldigt och djupt, med sinnen som med själ, förnummit livets mångfaldiga rikedom och som på något konstens område så fullkomligt behärska de sinnliga uttrycksmedlen att de fullt kunna låta andra förnimma detsamma. Alla andras konstdrift – och sådan saknar knappt någon – har sitt berättigade och oändliga område, där levandet självt kan varda en stor och ädel konstutövning.

Ellen Key kunde naturligtvis inte förutse konsumtionssamhällets gigantiska expansion. Hennes vision var en helt annan. Hennes kulturkonsumenter var aktiva medborgare och insiktsfulla bedömare och kritiker. Levandet självt var för henne ingen enkel sak. Det ställde stora krav. Men historien är en stor filur. Den griper fatt i våra uppslag och vrider våra visioner så att av gårdagens utopi blir en dagens skrattspegel. Sekelskiftets sköna liv blir sekelskiftets ljuva liv, ett liv i konsumtion av ting, känslor och upplevelser – *la dolce vita*.

ENGLISH SUMMARY

Translated by Skans Victoria Airey

On the Threshold of the Nineties

BY STEN RENTZHOG

Hopefulness, anxiety and uncertainty are among the feelings we experience at the prospect of the decade which has just begun, and on the verge of the new century soon to come. Old truths are questioned, and for the first time in a long while we can, and must, choose our future. We cannot just continue as before.

The previous turn of the century, from the nineties onwards, was also a breaking point, with the same potential for choosing the way forward. The question is whether any era in the past has had the same enormous importance for the society of its day—an era when different future perspectives were competing so freely.

The Nordiska Museet now marks this era in two ways: by devoting this year-book to the 1890; and with a large exhibition in 1991. The writer believes that it is an era which in two senses has something important to say to us about our situation today: both so that we will have a better grasp of how it has come about, and so that we may be able to look forwards. In today's public debate there are many thoughts going back to the 1890s: both those which at that time were rejected, but which are now beginning to be topical again; and those which have survived this past century and carried society forwards.

Perhaps in future people will come to see the past hundred-year period as an era which includes the 1990s, if not as a closed period at any rate as a transition to a new phase. Within many areas today we can now get an inkling of how change in what we previously took for granted has suddenly begun to be thinkable.

The writer continues with examples of these sorts of areas, including some which are examined in original contributions in this book.

The 1890s were a break-through period, when different trains of thought vied with each other about the sort of future we should choose. Then, as now, after a period of unchecked progress, people suddenly found reason to doubt and try anew. This gave scope for a renaissance of other values, ethics, morals, traditions and qualities. Demands for a stronger society contrasted with more flexible visions of the future, forerunners of the ideas of our own time about "the quality of life".

Will the ideology of the 1890s come into its own again? Are we to re-examine the thinking of the 20th century?

By raising the 1890s to our consciousness the Nordiska Museet will try to make it easier for us to get rid of our blinkered view of the 20th century.

The Authors of the -90s and the Influence of Folk Culture

BY EBBE SCHÖN

A remarkable number of classic works in Nordic literature have come into being through the evident influence of folk fiction or other branches of what is known as folk culture. But more brilliant results have scarcely ever been achieved than during the 1890s. The same year as Skansen was opened, in 1891, some of the most outstanding writers of the nineties made their début.

The nineties, however, started from a literary point of view earlier, with Verner von Heidenstam's (1859–1940) "Vallfart och vandringsår" (1888). Later von Heidenstam was to figure with claims to being the Swedish national bard, but on his part it never signified any sort of closeness to folk culture. In his great work "Karolinerna" (The Charles Men) (1897–98) there is, for instance, little about soldiering life and conditions. Nevertheless he mixes in a fair amount of magic and other folk beliefs.

So much the nearer was Gustaf Fröding's (1860–1911) position in relation to folk culture. He is connected both in choice of subject matter and in style with folk fiction. And in "Räggler å paschaser" (1895 and 1897) he presents us with a very remarkable collection of stories written in dialect.

Erik Axel Karlfeldt (1864–1931) also gained his inspiration from folk culture. Most original are his "Dalmålningar utlagda på rim" (1901), where he uses as his starting point the naive interpretations of Biblical motifs painted by folk artists. But Karlfeldt was also strongly influenced by Baroque literature from the Sweden of the 17th and 18th centuries which makes his work rather sofisticated.

Selma Lagerlöf (1858–1940) is the great storyteller of the nineties. After her first novel, "Gösta Berlings saga" (The Story of Gösta Berling) (1891) she devoted the decade to historical fiction from Bohuslän, in which folklore motifs have a conspicuous place. She willingly pointed out that she had collected oral material for her stories, and this is, in part, correct. However, she over-emphasized the extent to which she used this type of material: it is clear that her dependence on written sources was significant.

During the nineties August Strindberg (1849–1912) went through his "Inferno" crisis, and he worked on historical dramas. He sets the framework for the decade, however, with his significant folk-life accounts, most prominently "Hemsöborna" (The People of Hemsö) (1897) and "Kronbruden" (1901), where, amongst other things, he demonstrates his fine knowledge of folklore and ethnology.

How Swedish was Swedish?

BY ELISABET STAVENOW-HIDEMARK

Many countries sought to express their national distinctiveness through art during the latter part of the 19th century. This tendency was strongest in those countries which were politically repressed, but it also existed in Sweden.

The movement had its origins in England. Under the influence of John Ruskin (1819–1900), artist and author, many architects looked for their models in the English Middle Ages; they used local materials and applied traditional idioms and working methods. Furniture was also influenced by old rustic styles, while English garden plants formed the starting point for the ornamentation and surface patterns of wallpapers and textiles.

The English movement became known in Europe mainly through German books and newspapers. Alfred Lichtwark and Hermann Muthesius were two of the intermediaries. Influenced by the English way of looking at things they propagated for a new German style of architecture, using old German provincial styles as the starting point.

Information about English architecture and applied art industries was also disseminated directly through the magazine The Studio (from 1893 onwards) and through visits made to England. The most important purveyors of information to Sweden were the journalist Gustaf F. Steffen and Erik G. Folcker, assistant at the Nationalmuseum (National Museum of Fine Art) as well as a number of textile designers and architects. Folcker even had a shop which sold English applied art of the finest quality in Stockholm from 1892 to 1895. Swedish culture was otherwise dominated by German influence and during the 1880s and 1890s there was also a mania for things Japanese. But alongside these trends there was a serious wish to learn to know one's own country and culture. Artur Hazelius' creation of the Nordiska Museet (founded 1873) and Skansen (1891), together with Svenska Turistföreningen (Swedish Touring Club, 1885) form the clearest expressions of this desire.

These contacts with England led, in many cases, to people gaining new insights into their own country; where they looked, so to speak, through English eyes. They fixed on that which, in their own culture, had an equivalent in England: long, low windows, the hall with its large open fireplace, great wrought-iron mountings, and hard wooden chairs. It was therefore that many characteristics in the new home architecture and furniture design of a number of countries started to show similarities; while at the same time they were regarded as something national. In Sweden Carl Westman and Lars I. Wahlman were the architects most influenced by this way of thinking.

Old folk art in the form of textiles had been wiped out in England because of early industrialisation. But the Swedes were trying to follow the English model, and since there were no English prototypes they studied the designs on old Swedish folk textiles. From this developed a completely Swedish, new, and fresh, textile art for contemporary use, which nevertheless used old patterns, techniques and colours. Here Föreningen för Svensk hemslöjd (The Swedish Handicraft Association) led the way under the direction of Lilli Zickerman. Föreningen Handarbetets Vänner (The Association of Friends of Textile Art) was active in another direction; artists here often used wild flowers stylised to different degrees in pattern and ornamentation. Although these flowers grew in many other countries this was nevertheless regarded as something national.

The Birth of an Industrial Nation

BY JAN HULT

The transformation of Sweden from a developing country to a modern industrial nation took place during a rather short period of time. The number of industrial workers doubled during the last three decades of the nineteenth century. The Swedish agrarian population reached its climax in the 1880s, and it has been decreasing ever since.

A new profession—that of engineering—was establishing itself during these formative years. Three Swedish engineers may be seen as archetypes of a group of men who commanded great respect in Swedish society towards the end of the nineteenth century: John Ericsson (1803–1889), Alfred Nobel (1833–1896), Salomon August Andrée (1854–1897).

With long-time traditions in mining and iron production Sweden was well prepared to adopt the new technology of steam-driven machine tools. British industrialists came here to establish workshops, some of which may be seen as the seeds from which our modern industry has developed.

The Swedish invention of the "safety match" gave rise to a highly mechanized industry, with export markets all around the world. Milk separators and steam turbines, both developed by Gustaf de Laval, were products of modern workshops. Other examples of Swedish industrial products, which found expanding markets abroad, are

C. E. Johansson's gauge blocks and J. P. Johansson's adjustable wrench, both invented in the late nineteenth century.

These success stories, part of modern Swedish folklore, do not have direct counterparts in our own century. Industrial development today is more due to collective efforts within great industrial companies. The "man in the garage" who makes an ingenious invention belongs to history. The problems confronting engineers today are different from last century's. Energy supply and environmental protection are keywords, which were unheard of a hundred years ago.

A -90s Perspective on Electrification and the Three-phase Technique

BY JAN GARNERT

The introduction of the three-phase alternating current was the most significant event in the development of electricity in the 1890s, and definitely in a class of its own. The three-phase alternating current made it possible to begin energy-demanding production practically anywhere—electric power became a real alternative to other methods of developing mechanical kinetic energy.

At the start it was industry that gained the greatest benefit from the three-phase technique, and in Sweden this meant that those concerns which really swallowed up energy, such as the rail and metal industries, early on began to use electric power. The three-phase technique also made it possible to extend the big electrical networks. These days they act like a blood-circulation system within society, carrying electrical current to nearly every household—where electrical equipment in its turn influences the planning of the daily round. And this change in man's way of life did not even take a century to carry out.

An essential question as far as technical change is concerned is how mankind is affected. What social and cultural consequences follow in the wake of new techniques? Towards the end of the 19th century a whole series of authors took a widespread interest in the consequences of new technologies. Jules Verne and Edward Bellamy belonged to those who, like literary Columbuses, formulated ideas which led out into the unknown. With one of the foremost science-fiction writers of the 1890s, H. G. Wells, the main point was to ponder the social consequences for man of technical development. He drove his reasoning round these questions to extremes in, for example, "The Time Machine" of 1895.

These writers were active when society stood, technically, on the threshold of a new era. It is obvious that they might well be compared with Christopher Columbus, visionary of the -90s in the 15th century. According to astronomical calculations it was generally known in the 1490s that the earth was round. But it was Columbus who drew the consequences of this knowledge and dared to sail westwards into the unknown. Jules Verne and his colleagues confined themselves to taking on the mantle of Christopher Columbus only in fictional form.

If we are committed to the future we need both academic discussion and literary configurations, of problems concerning the social and cultural consequences of new technology. These are necessary in order that we may be able to think a step ahead and see beyond the uncreative stagnation of the most immediate conclusions—every pattern for living can be questioned and no truths last for ever.

To argue the social and cultural consequences of new technology implies taking up a dynamic and dialectic position, where the interplay between people and techniques constitutes the two opposite ends of the scale. So it was when the three-phase technique was introduced in the 1890s, as in 1493, the year Columbus returned from his first journey to America. His voyage had been made possible

thanks to the new discoveries of science, but the objective of finding the sea passage to India was something Columbus never managed to achieve. Instead, Europeans discovered a continent unknown to them and the great native American cultures headed for destruction. Technical innovations have unexpected consequences.

Before the Columbus 500th anniversary celebrations of 1992 science, fiction and reality will meet. An international race from Earth to Mars will use the name of Columbus as a metaphor for the ambitions of science to reach undreamed—of heights. The space-ships participating will use solar wind as the driving force. Up to now such visions, with mankind being able to use solar wind, have only been achieved at a literary level. Will the solar wind armada of the 1990s be of the same significance as the three-phase technique of the 1890s? Are we, in any sense, standing on the brink of a new epoch?

The Stockholm Exhibition 1897

BY ANDERS EKSTRÖM

This article gives a general description of the Stockholm Exhibition of 1897. In the first part ("En stad tar form") various aspects of the preparations during the year leading up to the opening day are discussed. The inaugural ceremonies ("Invigningsdagen") of 15th May are then described. In the section, too, something is said on the speeches connected with the exhibition: the inaugural speech of the king is analysed, for instance. Further, an account is given of the reactions of the press to the opening day, and it is emphasised how unanimously positive they were. The third part of the article is concerned with the main buildings of the exhibition: the "Hall of Industry", the "Hall of Machines", and the "Hall of Art". There is then a description of the historical reconstruction of medieval Stockholm, known as "Old Stockholm", which was centred on "Tre Kronor", the royal castle. In this section some of the side-shows of the exhibition are also considered. The fourth part ("Några utställningsbesökare") is about some of the people attending the exhibition. Of particular note is the discussion of the scholarships for workers established at the exhibition, and a brief presentation of one of the most prominent foreign visitors, the King of Siam. The fifth part ("Avslutningen") is a description of the last day of the exhibition, 3rd October, and its ceremonial start. Finally ("Kulturens olympiska spel") there is a general discussion about the purposes and meaning of the exhibition, and a parallel is drawn between the symbolic aspects of 19th century international exhibitions and the Olympic Games.

The New Consumer Appears on the Scene

BY MÁTYÁS SZABÓ

Social research maintains that among the factors which have contributed to the making of 20th century man consumerism occupies an important place. Present-day man may be seen as *homo consumens*, moulded by mass comsumption. This article is intended to focus attention on the late 19th century and the decades around the turn of the century, when a new type of consumer, with completely different consumption patterns, appears on the scene. At this time the self-subsistent economy is disappearing to an ever greater extent and at the same time industrialisation is disseminating a money economy to more and more groups in society. Industrial production is specialised and provides a regularly expanding market with new, attractive, and relatively cheap goods. Increasing consumerism is also favoured by the new provisions affecting trade during the middle and later years of the 19th century. The earlier well-developed system of travelling traders is dying out and in process of being replaced by a whole new distribution network.

New mass-produced goods reached consumers mainly in two different ways: through newly established shops out in the countryside and specialist shops in towns; and through the activities of mail-order firms. Among mass-produced goods household articles and textiles occupied a prominent position, followed by tools and equipment of various kinds. Even if utility products cleared the way for the coming of new consumer patterns an acquisitive craze soon started. Certain luxury items—the sort of thing one could use to decorate oneself or one's home—became very popular. The article uses the introduction of mass-produced furniture among the broad masses of the population to illustrate this development. The mass-production of furniture achieved its break-through during the 1890s, starting with railback chairs and furniture for storage (secretaires and bureaus).

The progress made by mass-produced goods had a penetrating effect on the development of society: it was not only goods, but also services and ideas which were mass-produced. Standardisation, which paved the way for further mass-production in controlled form, was one of the consequences.

Music Hall—the Non-culture of the 1890s?

BY BIRGITTA CONRADSON

During the 1890s Stockholm had much to offer for its population size in the way of public entertainment, and serious theatre was available as well as lighter music hall. With the great migration citywards which followed in the wake of industrialisation an entertainment industry had also begun to develop: there was now a public here. Music hall flourished during a short but intensive period, particularly on the island of Djurgården in Stockholm, a classic area for entertainment. Here were plenty of variety establishments where a public coming from all classes of society, the worker as well as the merchant, was offered light entertainment in combination with the consumption of alcohol.

What was on offer in variety theatre was mainly international in character. Artists were called in from Paris, Vienna, London, and Copenhagen. Eventually there were also some Swedish artists, revue singers and low-brow comedians. The nationalism and national romanticism of the time was otherwise something which mainly interested the educated upper-class minority who seldom visited music halls. In their eyes this type of entertainment was vulgar and unsophisticated. Within the entertainment branch this wave of national romanticism was characterised first and foremost by ladies singing in choirs and wearing folk costume.

The history of variety theatre was, however, short-lived. A decision of the Riksdag (Parliament) in 1896 which forbade all serving of alcohol in connection with performances, meant in principle that the popularity of variety quickly subsided, and that variety performances in principle ceased—at least in Sweden.

The Norrland Question: from the -90s to the -90s

BY TORGÄRD RENTZHOG

The tussle about the forests of northern Sweden runs all through the story from the late 19th century and on to today's debate about sparsely populated areas.

Advantageous conditions in the mid-19th century gave rise to expansion of Swedish forest industries, so that it became the leading export trade in just a few decades. At first the forests belonged to the farmers, who had had them from the state when they were still of no great value. It was, however, the power of capital coming from outside, which was to take control of development. Through the purchase of "felling rights" the big,

coastally situated forest companies took over the forests for a long time to come. The farmers realised too late what resources there were in the depths of the forests, and sold willingly at low prices. Soon, however, they realised their mistake, and a campaign to achieve a more equal division of profits started in the north. Long-term felling rights were limited or forbidden. Because the companies were taxed in the place where their main activities were carried out i.e. where the saw-mills were located—the local authorities lost revenue from taxes. It was therefore proposed that felling and sale of forest timber should be taxed in the respective local administrative districts. Meanwhile the proposal made no great progress. It was not until the beginning of a new phase of company expansion that the farmers started in earnest to have their demands heard for state intervention. It was the new strategy of the companies to buy people completely out of their homes for ever which made the debate flare up. A reduced farming population could not be tolerated by those conservative forces which had earlier hindered legislation. The big debate of the 1890s on the Norrland Question had been sparked into life, and countless angry speeches in the Riksdag (Swedish parliament), newspapers and literature bear witness to the fact.

After years of poison discussion the big Norrland Committee was appointed in 1901. Through its report it laid the basis for a number of laws which were to improve the standing of the farmers in the north, and forbid the continued sale of homes to the companies.

Many, however, thought that state intervention came too late to save the basic economy of those who lived in the forests of northern Sweden. During the economic depressions of the period between the Wars many misgivings were confirmed. Inland communities were hit particularly hard. The debate has therefore continued, and arguments echo even today from the -90s of the previous century.

The Tax Reform of the Century

BY SUSANNE LÖWNERTZ

At the start of the 1990s Sweden is on the threshold of a new tax system, which aims to reduce direct taxation, particularly marginal tax rates on earned incomes. Instead, indirect taxes will be increased.

In a corresponding manner the 1890s started with a comprehensive tax reform. The starting point then was that the proportion of indirect taxes and customs receipts was totally dominant. Now an effort was made to achieve a distribution which better corresponded to the shifting tax-paying capacities of the population at large.

The direct motivation for tax reform was that the state required increased income for the modernisation of defence. When it was no longer possible to adapt the ancient ground-tax system based on agricultural land this had to be written off, and there was instead a concentration on new taxes. The "engineer" who succeeded in piloting the work of reform through both very different chambers of the Riksdag (parliament) was Erik Gustaf Boström, who was prime minister from 1891.

The first step—that of writing off ground taxes—was linked with a promise not to replace the shortfall by consumer taxes, but by direct income tax and wealth tax. This took place by means of taxation on agricultural properties, increased tax on incomes of over 800 Riksdaler, and progressive death duties. Eventually, in 1910, progressive income tax and wealth taxes were introduced. The foundation was thereby laid for the tax system which has remained in use since then.

The Rise and Fall of Political Parties

BY LEIF LEWIN

Political parties, which came into being in the late 1880s after the fight over tariffs, were not wel-

comed. Parties propounded one-sided views, and the duty of the elected representative was to be true to his office rather than to his electors, and to consider in an independent manner what was best for society as a whole. But there was no going back on the party politicisation of the Swedish electorate. As a result an enormous mobilisation of voters has taken place—from 45,000 voters in the year 1872, to 5,500,000 voters in 1988.

Development, though, took a different direction from that anticipated by the great coalition of the Left around the turn of the century. The Conservatives succeeded in introducing a PR system which favoured a multi-party system. In consequence, politics were not dictated by a majority of the Left, but were implemented as a compromise between different minority parties. The role of the government was to carry out a consensus policy, while the role of the opposition was not to work against the government, but rather to participate in the government's policies. Instead of a revolutionising upheaval, Swedish democracy changed gradually, in a slow way which would have been appreciated by the Conservatives of the nineteenth century.

During the last decade, however, the parties in Sweden have met with difficulties. Fewer voters go to the polls, it is more difficult to recruit young people, and people in general identify less strongly with the different parties. This might pose a problem for the parties—but not for democracy—because the well-educated voters of today have a better knowledge of politics, a greater competence in handling authorities, and a demonstrably higher level of political participation outside party channels. They vote according to their own opinion and less and less according to their own class background. The requirement for rational political opinion formation has finally been met—in a way such as the M.P.s of the 1880s and 1890s supposed once only they could fulfill.

New Directions in Agrarian Change

BY JANKEN MYRDAL

In the late 19th century the Agrarian Revolution was coming to an end, and turning into a new symbiosis between industry and agriculture. The lines of development to be seen in the late stages of the Agrarian Revolution were not fully effected. A new inner logic within society took over instead and bent these development in a different direction.

The Agrarian Revolution involved a complete change in agrarian production, which paved the way for industrialisation and it provided the foundation for a growing population.

At the core of this development was the change in agricultural technology, which went through three phases: the first of these took place in the 18th century with expanding grain production, but without any major change in technology. The next phase was a period from the late 18th to the mid-19th centuries, when the focus was on the development of tilling the earth.

From c. 1870 onwards, on the other hand, technological change in harvesting and threshing was dominant. This last phase of the Agrarian Revolution was marked by early mechanisation. Labour productivity rose dramatically.

All things being equal, this saving of the work force by mechanisation could have led to fast depopulation of the countryside, but that did not happen. The number of people working in agriculture grew until c. 1870, but then started to shrink, though only slowly. Even in the 1930s approximately one third of the national work-force was occupied in agriculture. The sudden fall in numbers did not come until after the Second World War.

The main explanation suggested in this article is that agricultural production was directed towards more labour-intensive products such as milk, butter, beet sugar and wheat.

Apart from mechanisation the most significant change in late 19th century agriculture involved the growing importance of cattle-breeding and dairying. This has been explained by the competition from American and Russian grain, which forced European farmers to give up production of grain for sale. But an internal assumption of the utmost importance for this change was that labour force had become available in consequence of mechanisation, and could be invested in labor-intensive animal production.

Round the turn of the century production of sugar and wheat, both of them comparatively labour-intensive, also achieved a break-through in Sweden.

Products demanding more labour were also expensive, but there was a fast-growing internal market for butter, wheat-bread and sugar at this time because the standard of living was developing in Sweden at a speed it had never done before.

Fast-growing productivity in all sectors was the new logic of industrial society, established in the late 19th century, and this, together with political and social change, provided the foundation for better living standards. A major part of this strategy was a rising standard of food consumption, which in its turn meant that people could remain in agriculture.

Local Culture for the Future

BY JOSEF RYDÉN

Hembygdsrörelsen (The Swedish Local Culture Movement) was born at the beginning of the 20th century. Its precursor was the romantic interest of the 19th century in antiquity and folk culture, expressed at least in part through the formation of antiquarian societies and the establishment of regional museums. The Nordiska Museet (1873) and Skansen (1891) provided models whereby this sort of activity could be further developed.

But it was the ideas of the 1890s, with a natural-science-based absorption in the countryside and one's own local area which gave interest in the past new dimensions. A democratic, and at the same time patriotic, spirit, tempted young people to seek support in the folk cultural heritage as a way of forming their future ideals; while on the other hand protests were directed against industrial society and the culture of the big cities. Through Karl-Erik Forsslund's book, Storgården (1900) these ideas gained strength: people were inspired to join forces and put them into reality.

Hembygdsrörelsen has been poised between conservative looking back and radical looking forwards to the future—an inheritance from the period of unrest at the turn of the century. The role of the movement in the 1990s—with the new threat of our own time to the environment and the cultural heritage—depends perhaps on whether it can resuscitate the sort of commitment to the future it originally had.

The Birth of Sport

BY MATS HELLSPONG

If a particular decade for the break-through of Swedish sport had to be chosen it would be the 1880s. But in a longer perspective the whole period from 1880 to 1914 could be regarded as a type of break-through period for modern Swedish sport. A number of important national organisations were founded in the 1890s e.g. Skid- och friluftsfrämjandet (today The Association for the Promotion of Outdoor life) and Sveriges Centralförening för idrottens främjande (The Swedish Central Association for the Promotion of Sports). Among the societies which were established in that decade may be noted the Stockholm clubs AIK (Allmänna idrottsklubben—The General Sports Club) and Djurgården. Information about sport was distributed at that time by various special newspapers; the daily press, on the other hand, had not yet begun to watch sporting events.

Gymnastics were, naturally enough in the home country of Per Henrik Ling (1776–1839) dominant for a long time, but also an obstacle to the import of English competetive sport, which the advocates of Ling's gymnastics (Swedish drill) viewed with suspicion. Sports involving athletic prowess, running, rowing, cycling and ice-skating were already popular sports by the 1890s, while on the other hand skiing and football had not yet really made a break-through.

Modern sports, introduced from England, soon out-competed what remained of the games of the older Swedish farming society. Traditional folk games survived mainly on the Swedish island of Gotland, out in the Baltic, where a growing interest in one's local home district during the end of the 19th century had a watchdog effect on ancient games. In the 1890s, nevertheless, some types of folk games still survived even on the mainland e.g. wrestling, exercises in agility, trials of strength of different kinds and a number of ball games. Remarkably enough the old country district traditions of games and sport did not mean that the ground was well prepared for modern sport. Exactly the opposite was the case: it was precisely out there in the country districts that a widespread mistrust existed; this type of international sport was then, in the beginning, a matter of great importance for the middle classes in the towns and densely populated areas.

Among the first larger-scale competitions held at the end of the 19th century the long ski races aroused particularly great interest among the general public. In 1884 a ski competition over a distance of 20 Swedish miles (120 English miles/200 km) was organised in Jokkmokk and in 1897 a much discussed race took place between Falun and Gävle, over a distance of more than 10 Swedish miles (60 english miles/100 km). These turned into trials of strength between the Lapps on the one hand, and the Swedish settlers who had earlier been moved in to colonise the great wastes of Norrbotten in northern Sweden. The modern Vasaloppet, run for the first time in 1922 and Sweden's most famous ski race, held in Dalarna and named after the 16th century king, Gustavus Vasa, keeps up this tradition even today. There also existed a type of ski-orienteering in teams over very long distances, and this aroused great interest and gave rise to various myths. Another of the most noted competitions in early sport was the cycle race Mälaren runt (Round Lake Mälaren). Such tremendous trials of strength could easily be admired and understood by the general public in the same way as "fast runners'" demonstrations and spectacles of athletic prowess. On the other hand the big ball games got off to a slower start at the outset, as did some of the technically more refined sports needing a panel of judges.

In the 1890s sport had not yet been systematically organised into a folk movement. Professionals and amateurs mixed together unconstrainedly. Today in the 1990s everything has, in a way, come round full circle. Professionalism within the sport of today is once again unchecked. Sport outside the clubs seems to be spreading both among the top élite, who are tempted by ever higher amounts of money, and physical exercise sportsmen who to an increasing extent are drawn to jogging, aerobics and "private" sport in different forms. The enormous advertising and entertainment value of sport in the modern world of the mass media brings with it great temptations for élite sportsmen to cheat and take drugs. Today's sport, a source of enjoyment and tremendous entertainment, but also a commercial and medical risk factor, reflects our complicated and incompatible society in the world of today.

Brave New World. Ellen Key and her Views on the Home

BY RONNY AMBJÖRNSSON

Amongst the best-known writers in the Swedish language is Ellen Key (1849–1926). Her book *Bar-*

nets århundrade ("1900—Century of Childhood") is translated into most European languages, as well as some non-European ones like Japanese. The main thesis of this articles that it is possible to reconstruct in Ellen Key's writings a sort of Utopia centred on the home. According to Ellen Key the home is a breeding-place for female virtues—psychological intuition, a special capacity for emotional understanding and care—which, projected into society, could achieve reform and change. By using the rights to vote and work politically,which at that time were denied the female sex, women would in the future, create a more peaceful society. The coming century would be dedicated to bringing up the new generation rather than to war; education would be a central activity in the sense that society would be structured round it—a vision that has to no small extent been implemented in Sweden during this century. One essential condition if this development were to take place would be that the married woman with small children would have to stay at home, and the woman entering the labour-market would have to chose a position where she could activate the caring capacities characteristic of her sex. If she were to choose the same jobs as the man these capacities would dissolve into the reality of the present-day situation.

The inspirational spirits behind these ideas are the English philosopher and sociologist, Herbert Spencer, novelists and poets like George Eliot and Elisabeth Barrett-Browning, and dramatists like Henrik Ibsen.

Beauty plays an important part in Ellen Key's Utopia. The ideal home would be a place of beauty and serenity. Ellen Key takes her aesthetic ideals from the Swedish peasant home and the country parsonage, but also from writers like William Morris, and the Art and Craft Movement. In her writings on these matters there is a tendency to identify the beautiful with the functional—what which is beautiful is also that which is functional—and it is possible to prophesy the future era of functionalism in the books of essays which were published c. 1900. But beauty is also an important conceptual category when Ellen Key is writing about human beings and human relations. It is, in this context, possible to see Key as herald of a new sort of consumer society, where people not only invest in things but also in various sorts of experiences.

LITTERATUR

Ebbe Schön

Böök, F., Artur Hazelius. 1923.
Lagerroth, E., Selma Lagerlöf och Bohuslän. 1963.
Lindström, E., Nordisk folklivsskildring. 1932.
Mjöberg, J., I Fridolins spår. 1945.
Den *svenska* litteraturen. 4. 1989.

Elisabet Stavenow-Hidemark

Danielson, S., ... att i fosterländsk och konstnärlig riktning förädla ... I: Handarbetets Vänner 100 år. (Liljevalchs konsthall, Katalog. 315.) 1974.
Folcker, E. G., Engelska papperstapeter. I: Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1892, s. 71–90.
Frick, G., Svenska slöjdföreningen och konstindustrin före 1905. 1978.
Heidenstam, V. v., Gripsholm som fornminne. I: Dagens Nyheter 23/12. 1893. (Senare publ. i: Modern barbarism. 1894.)
Jungner, B., Ecole de Nancy. Arkitektur 1900. (Uppsats/Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms univ. 1982.) [Stencil.]
Lichtwark, A., Palastfenster und Flügelthür. 2. Aufl. Berlin 1901. (1. Aufl. Berlin 1899.)
– Briefe an die Kommission für die Verwaltung der Kunsthalle. Bd 1. Hamburg 1924.
Meddelanden från Svenska slöjdföreningen, passim 1891–99.
Muthesius, H., Das englische Haus. Bd 1–3. Berlin 1904–05.
– Stilarchitectur und Baukunst. Mühlheim-Ruhr 1902.
– Utställning för konsthantverk och konstindustri i Stockholm. I: Arkitektur 1909, s. 105.
Stavenow-Hidemark, E., Svensk jugend. 1964.
– Villabebyggelse i Sverige. 1971.
– Lilli Zickerman och hennes verk. I: Prins Eugens Waldemarsudde. Katalog. 1982.
Steffen, G. F., John Ruskin. I: Ur dagens krönika 1888, s. 865–877.
Wahlman, L. I., Intryck af modern engelsk inredningskonst. I: Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1901, s. 23–42.

Westman, C., Är vår moderna arkitektur modern? I: Dagens Nyheter 19/4 1893.
– Om modern engelsk rumsbehandling och den moderna engelska stilen. I: Teknisk tidskrift. Afd. f. byggnadskonst 1900, s. 68–72.
Zickerman L., Vår brist på originalitet. I: Svenska slöjdföreningens tidskrift 1906:2, s. 17–19.
Zweigbergk, E. v., Hemma hos Carl Larsson. 1968.
– Kvinnorna kring Handarbetets Vänner. I: Handarbetets Vänner 100 år. (Liljevalchs konsthall. Katalog. 315.) 1974.

Jan Hult

Fridholm, M., Isacson, M., & Magnusson, L., Industrialismens rötter. 1976.
Gustavson, C. G., The small giant. Sweden enters the industrial era. Athens Oh. 1986.
Gårdlund, T., Industrialismens samhälle. 1942.
Hallvarsson, M., Industrialismen 100 år. 1980.
Isacson, M., & Magnusson, L., Vägen till fabrikerna. 1983.
Kring industrialismens genombrott i Sverige. Red.: R. Lundström. 1966.
Montgomery, A., Industrialismens genombrott i Sverige. 1947.
Svensk teknikhistoria. Red.: S. Rydberg. 1989.
Sveriges industri. Utg. av Sveriges industriförbund. (6. utg.) 1985.

Jan Garnert

Anderson, A., Martian Flotilla prerares. I: Nature. Vol. 344. 1990.
Buddensieg, T., Industrikultur. Peter Behrens and the AEG 1907–1914. 1984.
Garnert, J., Ljus och kraft. Historien om Hälsinglands elektrifiering. 1989.
Glete, J., ASEA under hundra år 1883–1983. 1983.
Hjulström, F., Sveriges elektrifiering. 1940.
Kern, S., The culture of time and space 1880–1914. London 1983.
Looström, L., Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897. 1899.
McLuhan, M., Media. Människans utbyggnader. 1967.
Uppfinningarnas bok. 2. uppl. D. 3. 1902.
Wallquist, G., De svenska valsverkens elektrifiering. I: Jernkontorets annaler 104 (1920), s. 309–331.
Verne, J., Ingeniören Roburs luftfärd. 1887.

Anders Ekström

Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm 1897. Officiell berättelse. Red.: Ludvig Looström. 1. 1899. 2. 1900.
– Officiell vägvisare. 1897.
– Revy i bild och ord. 1897.

Allwood, J., The Great Exhibitions. London 1977.
Björck, S., Stockholmsutställningen 1897 som tidsspegel. I: Ord och Bild 1947, s. 353–360.
Cornell, E., De stora utställningarnas arkitekturhistoria. 1952.
Ekström, A., International Exhibitions and the Struggle for Cultural Hegemony. I: Uppsala Newsletter. History of Science 12, 6–7.
Folcker, E. G., Utställningen: En öfverblick. I: Ord och Bild 1897, s. 272–280.
– Utställningsinteriörer. I: Ord och Bild 1897, s. 371–380.
Hasselgren, A., Utställningen i Stockholm 1897. Beskrifning i ord och bild öfver Allmänna konst- och industriutställningen. 1897.
Luckhurst, K. W., The Story of Exhibitions. London & New York 1951.
Nordens expositionstidning 1896–1897.
Rosander, G., "Industriens vaktparad". Varuexpositioner i Sverige före första världskriget. I: Saga och sed. Kungl. Gustav Adolfs akademiens årsbok 1983, s. 105–159.
Rydell, R. W., All the World's a Fair. Visions of Empire at American International Expositions, 1876–1916. Chicago 1984.
Sandblad, H., Olympia och Valhalla. Idéhistoriska aspekter av den moderna idrottsrörelsens framväxt. 1985.

Vidare har använts tidningsartiklar ur *Aftonbladet, Dagens Nyheter, Nya Dagligt Allehanda, Socialdemokraten, Stockholmstidningen, Strix, Svenska Dagbladet* och *Söndags-Nisse*, samtliga 1897.

Birgitta Conradson

Andersson, F., När minnesklockor ljuda. Återklanger från "den gamla goda tiden". 1931.
Andersson, S., Det organiserade folknöjet. En studie kring de svenska folkparkerna 1890–1930-talet. 1987.
Edwards, F., Futuristisk teater och film. 1988.
Ericson, U., Myggan, På nöjets estrader. 1971.
Frykman, J., Dansbaneeländet. 1988.
Hodell, B., Wärdshus förbi. 1945.
Idestam-Almquist, B., Cirkus-tivoli-varité. I: Det glada Sverige. 3. 1948, s. 2025–2065.
Lundin, C., Nya Stockholm. 1890.
Meissner, H., Det gamla glada Stockholm. 1939.
Richardson, G., Oscarisk teaterpolitik. 1966.
Verkstadsminnen. Red.: M. Rehnberg. 1953.

Mátyás Szabó

Berg, G., Ur livsmedelshandelns historia. I: Detaljhandelns historia. 2. 1937, s. 261–302.

Bringéus, N.-A., Resekörare och resekrämare. 1983.
Bäck, F., Den gamla postorderkatalogen berättar. 1–2. 1989.
Conradson, B., När postorderagenterna fick oss att skriva efter varor från katalogen. I: Fataburen 1975, s. 7–26.
– Sillburkar och tvålkartonger. 1977.
Conradson, B. & Fredlund, J., Köket förr i tiden. 1973.
Ejdestam, J., Handeln i äldre tid. I: Ejdestam, J., Hedin, N., & Nygren, E., Bilder ur lanthandelns historia. 2. uppl. 1965, s. 17–24.
Hammar, T., Sverige åt svenskarna. 1964.
Johannesson, L., Den massproducerade bilden. 1978.
Lantz, J. & Nilsson, J.-M., Judiska gårdfarihandlare i Sverige. (Uppsats/Institutet för folklivsforskning, Sthlms univ. 1980.)
Millroth, T., Ljus över landet. Folket och kulturkampen. I: Sverige i tiden 1900–1920. (Kulturhuset, Stockholm. Katalog.) 1977.
Rosander, G., Gårdfarihandel i Sverige. 1980.
Schoultz, G. v., Till finrummets historia. I: Fataburen 1950, s. 91–108.
Szabó, M., Hur industriprodukterna kom till landsbygden. I: Fataburen 1984, s. 89–112.
Waldén, K., Skönhet för alla. Konsthantverket. I: Sverige i tiden 1900–1920. (Kulturhuset, Stockholm. Katalog.) 1977.

OTRYCKTA KÄLLOR

Nordiska museet. Stockholm
Frågelista: Nm 103: Industriprodukternas begynnelse på landsbygden.
Frågelista: Nm 168: Möbelanskaffning, sp. 207: Postorderkataloger.

Torgärd Rentzhog

Gellerman, O., Staten och jordbruket 1867–1918. 1958.
Gerard, O., The Norrland question. 1. Studies in the government's and the parliament's treatment of the Norrland question. (Economy and history 14, 1971.) Supplement.
– Studier i regeringens och riksdagens behandling av Norrlandsfrågan med särskild hänsyn till förbudslagstiftningen 1901–1906. (Economy and history 16, 1973.) Supplement.
Lundberg, O., Skogsbolagen och bygden. Ekonomisk, social och politisk omvandling i Örnsköldsviksområdet 1860–1900. 1984.
Rentzhog, T., Jämtarna och skogsbolagen. Norrlandsfrågan i ett vidare perspektiv. (C-uppsats/Historiska inst., Uppsala univ.) 1982.
Rolén, M., Skogsbygd i omvandling. Studier kring befolkningsutveckling, omflyttning och social rörlighet i Revsunds tingslag 1820–1977. 1979.
Stadling, J. Jonasson, Vår irländska fråga. 1987.
Stridsberg, E. & Mattsson, L., Skogen genom tiderna. 1980.
Sörlin, S., Framtidslandet. 1988.

Leif Lewin

Brusewitz, A., Kungamakt, herremakt, folkmakt. Författningskampen i Sverige 1906–1918. 1951.

Carlsson, S., Lantmannapolitiken och industrialismen. Partigruppering och opinionsförskjutningar i svensk politik 1890–1902. 1953.

Gilljam, M. & Holmberg, S., Rött, blått, grönt, en bok om 1988 års riksdagsval. 1990.

Lagerroth, F., Staaff eller De Geer? Till frågan om vårt levande statsskicks typologi. I: Statsvetenskaplig Tidskrift 1943, s. 1–33.

Lewin, L., Ideologi och strategi. Svensk politik under hundra år. 3. uppl. 1989.

– Historiens mening. I: Festskrift till professor skytteanus Carl Arvid Hessler. 1987, s. 84–95.

Lewin, L., Jansson, B. & Sörbom, D., The Swedish Electorate 1887–1968. 1972.

Montgomery, A., Industrialismens genombrott i Sverige. En översikt av Sveriges ekonomiska historia under det senaste århundradet. 1931.

Petersson, O., Westholm, A. & Blomberg, G., Medborgarnas makt. 1989.

Petré, T., Ministären Themptander. 1945.

Rexius, G., Parlamentarismen och svensk tradition. I: Svensk Tidskrift 1917, s. 181–193.

Timelin, E., Ministären Lindman och representationsreformen 1907–1909. 1928.

Wallin, G., Valrörelser och valresultat. Andrakammarvalen i Sverige 1866–1884. 1961.

Vallinder, T., I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900. 1962.

Janken Myrdal

Bringéus, N.-A., Tradition och förändring i 1800-talets skånska lanthushållning. I: Kristianstads läns hushållningssällskap 1814–1964. 1964, s. 9–98.

Gadd, C.-J., Järn och potatis. 1983.

Kuuse, J., Från redskap till maskiner. 1970.

Köll, A.-M., Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890. 1983.

Myrdal, J., Betingsläror och arbetsåtgång i lantbruket. I: Rig 1981, s. 41–57.

Möller, J., Storgodsen och den agrara revolutionen. 1989.

Petersson, G., Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810–1890. 1989.

Wiking, P., Dalbönderna uppfann järnplogen. I: Dalarnas hembygdsbok 1981.

Josef Rydén

Andersson, R., Kring hembygdsrörelsen i Dalarna. I: Dalarnas hembygdsbok 1978, s. 9–46.

Andolf, G., Turismen i historien. I: Längtan till landet Annorlunda. 1990, s. 50–85.

Berg, R. G:son, Hembygdskonst. I: Nordisk Familjebok. 2. uppl. B. 11. 1909.

Björck, S., Heidenstam och sekelskiftets Sverige. 1946.

Das *Grosse* Duden-Lexikon. B. 4. Mannheim 1966.

Haraldsson, D., Skydda vår natur. Svenska Naturskyddsföreningens framväxt och tidiga utveckling. 1987.

Lindqvist, G., Hembygdsrörelsen i Jönköpings län. I: Småländska Kulturbilder 44 (1971), s. 20–33.

Lundwall, S., Karl-Erik Forsslund, Skansen och Storgården. I: Fataburen 1948, s. 67–76.

Näsström, G., Dalarna som svenskt ideal. 1937.

Rentzhog, S., Den svenska hembygdsrörelsen 70 år. I: Hembygden. Utg. av Dalslands fornminnes- och hembygdsförbund 1971, s. 11–27. (Artikeln även publ. i: Småländska Kulturbilder 44 [1971], s. 7–19.)

Ruhnbro, R. & Rydén, J., Alla våra hembygder. 1983.

Sundin, B., Ljus och jord! Natur och kultur på Storgården. I: Paradiset och vildmarken. 1984, s. 320–360.

– Folkrörelsernas genombrottstid. I: Östersunds historia. B. 3, s. 126–168.

– Hembygden som idé och uppfinning. (Manus till symposiet "Komponenter i nationell kultur. Den svenska modellens kulturella ansikte.)

Svensson, S., Hembygdsrörelsen – en folkrörelse. I: Hembygdens arv. 1929, s. vi–xi.

Mats Hellspong

Berg, G., Kapplöpning. Några anteckningar till den moderna idrottens förhistoria. I: Idrott, historia och samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1986, s. 27–36.

Hellspong, M., Den gotländska idrotten. I: Idrott, historia och samhälle. Svenska idrottshistoriska föreningens årsskrift 1989, s. 41–54.

– Slå trilla. En lek på gränsen mellan folklig och modern idrott. I: Rig 1990, s. 1–16.

Illustrerad idrottsbok. Utg. af V. Balck. 1–3. 1886–1888.

Lindroth, J., Idrottens väg till folkrörelse. 1974.

Dessutom har artiklar ur *På Skidor* samt *Tidskrift för idrott* använts.

Key, Ellen, Individualism och socialism. Några tankar om de få och de många. 1895. (Studentföreningen Verdandis småskrifter. 55.)
– "Missbrukad kvinnokraft" och "Naturliga arbetsområden för kvinnor". 1896. (Populärvetenskapliga afhandlingar. 8.)
– Skönhet i hemmen. 1897. (Studentföreningen Verdandis småskrifter. 77.)
– Tankebilder 1898. (Kapitlet Skönhet.)
– Barnets århundrade I–II. 1900.
– Folkbildningsarbetet. Särskilt med hänsyn till skönhetssinnets odling. 1906.
– Lifslinjer I–III. 1903–06.
– Nöjeskultur. 1914. (Laboremus skriftserie. 8.)
Wittrock, U., Ellen Keys väg från kristendom till livstro. 1953.

90 TAL

Man undrade över framtiden. I Sverige drevs skattereformen igenom och jordbrukets framtid var oviss. Man gladde sig över konsumtionssamhällets tillväxt, som inte hade någon hejd. Oro för natur och miljö lade grunden till natur- och hembygdsvård. Fredsrörelsen växte sig stark och försvaret var under debatt.

Om framstegsoptimismens och idealismens tidsålder och dess förhållande till vår egen tid handlar årets Fataburen, utgiven i anknytning till en stor utställning och till Skansens hundraårsjubileum.

NORDISKA MUSEETS FÖRLAG
ISBN 91 7108 303 0
ISSN 0348 971 X